

Қоқымбаева Б.Ж., Кожаметова Ж.А.

ҚАЗАҚ МУЗЫКАЛЫҚ МӘДЕНИЕТІ

ПАВЛОДАР ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

Б.Ж. Қоқымбаева, Ж.А. Кожанметова

ҚАЗАҚ МУЗЫКАЛЫҚ МӘДЕНИЕТІ

*Музыкалық білім беру мамандығы бойынша
элективтік курсқа арналған оқу құралы*

Павлодар
2021

УДК 781. 7 (574) (0758)
ББК 85. 313 (5 Каз) я 73
Қ 61

Басуға Павлодар педагогикалық университеті Ғылыми кеңесінің 2021 ж. 24.02-дегі №6 хаттамасымен ұсынылды.

Пікір жазғандар:

Қазақ ұлттық университетінің Музыкатану және композиция кафедрасының профессоры, өнертану кандидаты **Курманғалиева М.С.**, Нұрсұлтан қ., Павлодар педагогикалық университетінің профессоры, PhD философиясының докторы, қауымдастық профессоры **А.С. Ахметов**, Павлодар қ.

Қ 61 **Қоқымбаева Б.Ж. Қазақ музыкалық мәдениеті: оқу құралы /** Б.Ж. Қоқымбаева, Ж.А. Кожяхметова. – Павлодар: ППУ, 2021. – 172 б.

ISBN 978-601-267-653-2

Оқулықта ғылыми мәліметтер материалына сүйене отырып, қазақ музыкалық әлемі туралы авторлық тұжырымдама көрсетілген. Кітап «Қазақ музыкасының тарихы», «Қазақ халқының рухани мәдениетінің тарихы», «Қазақ музыкалық мәдениеті» курстарын оқып жатқан студенттер мен магистранттарға, сондай-ақ мектептегі «Музыка» пәнінің мұғалімдеріне, осы бағыттағы әріптестерге және Ұлы Даланың сарқылмас үн әлеміне терең қызығушылық танытқандардың барлығына арналған.

УДК 781. 7 (574) (0758)
ББК 85. 313 (5 Каз) я 73

ISBN 978-601-267-653-2

© Б.Ж. Қоқымбаева, Ж.А. Кожяхметова, 2021.
© Павлодар педагогикалық университеті, 2021.

АЛҒЫ СӨЗ

*Қазақстан Республикасының
30 жылдық Тәуелсіздікдігіне арналған*

Қазақ музыкалық мәдениеті – ұзақ тарихи эволюция барысында танылған жалпы адамзаттық өркениетінің әмбебап және сонымен қатар бірегей феномені. Оның типологиялық қабатын екі – шығыс ауызша сазы және батыстық жазба музыкасы құрастырады. Және де олардың өзара әрекеттесуі қазақ музыка мәдениетінің ерекше көрісін құрайды.

Түпнұсқасы – автохтонды, яғни ең ежелгі жергілікті тұрғындарының сазы, ол дәйекті дамумен сипатталады және біздің күндерімізде өміршендігін дәлелдеді. Саздың мәдени-тарихи маңызы, біріншіден, мәдениетті жалпы адамзаттық игілік ретіндегі ауызша трансляциялау тәсілі әмбебап көздері сақталғандығында. Басқаша айтқанда, тасымалдаушы ретіндегі тәсілі деген мағынада. Екіншіден, ол қазақтың құнды мәдениеті ретінде жоғары деңгейде дамыды, оның дәлелі – жырау, әнші, сал, сері, күйші және ақындардың ауызша кәсіби шығармашылығы. Үшіншіден, саз мәдениеті қазақ үн дәстүрінің әлемдік музыкалық мәдениеттің негізі ретінде танылған.

Бұл оқу құралының мақсаты – қазақ музыкалық мәдениетінің тарихы мен теориясының маңызын біртұтас феномен ретінде пәнаралық байланыста көрсету.

Курстың міндеттері: қазақ музыкалық мәдениетінің мәні, мақсаты мен міндеттерін музыкалық-педагогикалық жүйесі аясында сипаттау; даланың ауызша тарихнамасы (ДАТ) және жазбаша тарихнамасы, мәдениеттану, көшпеліліктану, тәңірліктану, музыкатану және тағы да басқа ғылыми бағыттарың пәннің аясында талдау; ата-бабаларымыздан келе жатқан ұлы қазынамыздың морфологиясы туралы, атап айтқанда: өнер, білім беру және ғылым туралы мәдени-тарихи өлшемде түсінік беру; еліміздің музыкалық мәдениетінің әлеумет динамикасын әлемдік тарихи процестің аясында көрсету болып табылады.

Оқу құралының мазмұны мен құрылымы айтылғанмен анықталады және үш модульді қамтиды. 1-модульде мәдени-тарихи өлшемдегі қазақ музыка әлемі сипатталған. 2-ші модульде қазақ музыкалық әлемінің мәдени-тарихи өлшемдегі морфологиясы талданған. 3-ші модуль – қазақ музыка мәдениетінің әлеуметтікдинамикасы.

Әр тақырып бойынша дәріс материалы, өзіндік бақылауға арналған сұрақтар, жалпыға қолжетімді ұсынылған әдебиеттердің тізімі, соның ішінде Б.Ж. Қоқымбаеваның дайындап Youtube арнасында орналастырылған 12 видеодәрістеріне сілтемелер келтірілген.

«Қазақ музыкалық мәдениеті» оқу құралы Қорытынды, Пайдаланған әдебиеттер тізімі, Мазмұны, Өзіндік жұмыс үшін арналған тапсырмалар тізімі, Пән бойынша тест тапсырмалары, Тест тапсырмаларына кілттер тараушылармен аяқталады. Пайдаланған әдебиеттер тізімінде ғылыми еңбектер мен қатар компакт-дискілер және видеомонтаждар енгізілген.

Қорыта келе, музыканы түсінудің ең үздік тәсілі – оны тыңдау екенін ескерту орынды деп санаймыз. Сондай-ақ, байсалды кітап оқу сияқты, музыка тыңдау да зейіннің шоғырлануын, эмоционалды-сенсорлық және психикалық салалардың шоғырлануын қажет ететін интеллектуалды іс-әрекет болып табылады. Бұл әсіресе Саз мәдениетіне қатысты. Сонымен қатар байланыс мүмкіндігі Ұлы Даланың сарқылмайтын дыбыстық-шығармашылық әлемімен жаңалықтар қолжетімді. Интернетте күйлер мен әндердің, айтыс пен жырлардың көптеген жазбалары орналастырылған. Атап айтқанда, «Қазақтың дәстүрлі 1000 күйі» мен «Қазақтық дәстүрлі 1000 әні» CD дискілерінің де үлгілері бар.

Ұсыныстарыңыз бен ескертулеріңізді мына baglan54@mail.ru e-mail-ға жіберлеруіңіздерді өтінемін:

*Құрметпен:
Бағлан Жиеншеқызы.*

МОДУЛЬ I.

Мәдени-тарихи өлшемдегі қазақ музыка әлемі

1 тақырып «Қазақ музыкалық мәдениеті» пәніне кіріспе

Тақырыптың мақсаты: пәннің мазмұны, мәні, музыкалық-педагогикалық білім беруіндегі орнын жалпы сипаттау

Пәннің негізгі терминдері және ұғымдары: мәдениет, музыкалық мәдениет, қазақ музыкалық мәдениеті, өнер, саз, музыка

«Қазақ музыкалық мәдениеті» пәнінің негізгі сұрақтары:

1. Қазақ музыкалық мәдениеті»: жалпы сипаттама
2. Пәннің негізгі ұғымдары

Дәріс:

1. Қазақ музыкалық мәдениеті»: жалпы сипаттама

Қазақ музыкалық мәдениеті – ұзақ тарихи эволюция барысында танылған жалпыадамзаттық өркениетінің әмбебап және сонымен қатар бірегей феномені. Оның типологиялық қабаттын екі – шығыс ауызша сазы және батыстық жазба музыкасы құрастырады. Және де олардың өзара әрекеттесуі қазақ музыкалық мәдениетінің ерекше көрісін құрайды.

Түпнұсқасы – автохтонды, яғни ең ежелгі жергілікті тұрғындарының сазы, ол дәйекті дамумен сипатталады және біздің күндерімізде өміршеңдігін дәлелдеді. Саздың мәдени-тарихи маңызы, біріншіден, мәдениетті жалпы адамзаттық игілік ретіндегі ауызша трансляциялау тәсілі әмбебап көздері сақталғандығында. Басқаша айтқанда, тасымалдаушы ретіндегі тәсілі деген мағынада. Екіншіден, ол қазақтың құнды мәдениеті ретінде жоғары деңгейде дамыды, оның дәлелі – жырау, әнші, сал, сері, күйші және ақындардың ауызша кәсіби шығармашылығы. Үшіншіден, саз мәдениеті қазақ үн дәстүрінің әлемдік музыкалық мәдениетінің негізі ретінде танылған.

Біздің курсымызда Қазақ музыкалық мәдениетінің маңыздылығы 2 түрде анықталады: Ғылыми пән және оқу пәні. Ғылыми пән ретінде мұндай ұғым біртұтас түрінде жоқ. Негізінен, еліміздің музыкалық мәдениеті әртүрлі ғылыми салаларында қарастырылады. Атап айтқанда: өнертану, музыкатану, этномузыкатану, мәдениеттану, мәдениет философиясы, Қазақстан тарихы, музыкалық түркітану және де көшпеліліктану секілді жаңа ғылымдарда.

Оқу пәні ретінде «Қазақ музыкалық мәдениеті» биыл элективті, яғни қосымша сабақ ретінде алғашқы рет магистранттар үшін енгізіліп отыр. Сондықтан әртүрлі ғылымдардың нәтижелерін қорытындылап, авторлық курс дайындадым.

Пәннің мақсаты – қазақ музыкалық мәдениеті, оның музыкалық өнер, музыкалық білім беру және музыкалық ғылымы туралы Қазақстан Республикасының музыкалық-педагогикалық білім беруіндегі маңызын біртұтас феномен ретінде көрсету. Басқаша айтқанда, қазақ музыкалық мәдениетінің тарихы мен теориясы туралы біртұтас түсінік беру болып табылады.

Курстың міндеттері: қазақ музыкалық мәдениетінің мәні, мақсаты мен міндеттерін музыкалық-педагогикалық жүйесі аясында сипаттау; даланың ауызша тарихнамасы (ДАТ) және жазбаша тарихнамасы, мәдениеттану, көшпеліліктану, тәңірліктану, музыкатану және тағы да басқа салаларың ғылыми бағыттарың пәннің аясында талдау; қазақ музыкалық мәдениетінің морфологиясы туралы, атап айтқанда: өнер, білім беру және ғылымының мәдени-тарихи өлшемде түсінік беру; қазақ музыкалық мәдениетінің әлеумет динамикасын әлемдік тарихи процестің аясында көрсету болып табылады.

2. Пәннің негізгі ұғымдары

«Қазақ музыкалық мәдениеті» – бұл музыка теориясы мен тарихы, сонымен қатар Қазақстан тарихы және қазақ музыкасының тарихы туралы білімдеріңізді жинақтайтын тұтас курс.

Пәннің негізгі ұғымдары: мәдениет, өнер және музыка. Олардың әрқайсысы бүгінгі күні қомақты философиялық және ғылыми негізге ие. Бұл адам қоғамының және оның мәдениетінің объективті даму заңдылығымен байланысты. Мұнда бұл анықтамалар зерттеліп отырған пәннің, яғни «Қазақ музыкалық мәдениеті» курсының аясында сипатталатын болады.

Мәдениет шығармашылығын адам өздігінен жүзеге асыратын жан-жақты тәсіл, ол өмір мәнін нақты мағынамен байланыстырып, оны ашуға және нығайтуға талпынады. Мәдениет адамды рухтандырады және оларды кейбір бірлестіктерге (ұлт, діни немесе кәсіби топтар және с.с.) топтастырудың мағыналы әлемі ретінде көрінеді (А.А. Радугин). Сонымен адам мен адамзат үшін жоғары шындықты өмірдің мәнді бастамасы ретінде мәңгілік ізденіс болып табылады (Б. Қоқымбаева).

Өнер – адамзаттың ұлы эмоциялық-өнегелілік тәжірибесі, ой мен сезімнің бірлігінде біртұтас әлем бейнесін туғызатын іс-әрекет түрі. Өнердің өзіндік ерекшелігі бәрінен бұрын сезімге сүйенетіндігі, әлемнің құрылым үлгісін логикалы заңдармен емес, эмоциялық бейнелер жүйесінде жасайтынында. Осы себептен ол жоғары құндылыққа ие, өйткені онда мәңгіліктің өзімен ажырамас байланыстағы адамзаттың өшпес жүрегі өмір сүреді. Бұдан әлемді игерудің жан-жақты рухани-тәжірибелік түрі болып табылатын өнердің керемет қабілеті танылады (Б. Қоқымбаева).

Музыка өнерлердің жүйесінде ерекше орынды алады. О туралы неміс ғалымы Г. Кнеплер былай дейді: «біз музыкасыз-ақ күн көріп жатқан бірде-бір қоғамды білмейміз. Ол адам рухын білдіретін әрі әмбебап, әрі жалпылама нысаны болғаны соншалықты, біз музыканы түбегейлі зерттемей оның мәні мен қызметін адамзаттың тұтастай қалыптасу үдерісімен өзара байланысын біле алмаймыз».

Музыка (гр. – музалар өнері) – шындық болмысты дыбыстық көркем бейнелер арқылы көрсететін өнер. Музыкадағы шығармашылық іс-әрекет адамның есту қабілеті арқылы пайда болатын сезімдерін сыртқы әлеммен ойша байланыстыратын ерекше, бейнелі ойды іске асыру мақсатымен биіктік, уақытша, тембрлі, динамикасына байланысты дыбысталуға бағытталған.

Музыкалық бейне кескіндеменің тікелей көрінуінен және сөздің нақтылығынан айырылады. Музыка қоршаған әлемнің кескіндемесін суреттеуден гөрі адам сезімі мен ойының бейнесі болып ерекшеленеді. Б. Асафьев айтқандай, ой толғау үшін үнді білдіру интонацияға, яғни сазға айналады. Музыка табиғаты бойынша динамикалы. Бұл тек ерекше түрдегі дыбыстар ғана емес, сонымен бірге үн әлемінің қозғалысы, олардың ағымы, уақыт өте келе және адам өмірінің шексіз гаммасын білдіретін ағым.

Қазақ музыкалық мәдениеті курсына қатысты бізге екі термин өзекті. Біріншісі – шығыс халықтарында табиғи материалды – балшықты, үн әлемің және музыкалық аспапты білдіретін аутентикалық (тең түпнұсқа) термині. Мұндай бірдей болуы кездейсоқ емес: балшық жатық, иілімді және де оны өңдеу оңай. Саздың бұл табиғи қасиеттерін алыс ата-бабаларымыз үн әлемің саз деп анықтап, адамның ішкі әлеміне балшық сияқты бейімділі, икемді әсер етеді деп таратқан.

Адам рухының ерекше эмоционалды жағдайы адамзат мәдениеті тарихында адамның балшықтан пайда болуы туралы аңыздарда көрініс тапты. Балшықтың табиғи қасиеттері туралы хабарлау адамның сезім әлеміне «жұмсартады, нәзік етеді» мағынасында беріледі. Қазақ тілінде «саз» – әуен, интонация, музыка; «сазды» – әуезді, қызықты; «саз» (грамм.) – интонация (сазға келтіріп оқу – мәнерлеп оқу).

Шығыс халықтарда саз – музыканың синонимі; 2. халқымызда: ұлттың ғарышқа ұмтылуын әмбебап әлем шығарушылық арнауылы. Адам мен Ғарыш арасындағы үйлесімді байланысты ұрпақтар арасындағы негізгі бітістіруші болып табылатын, сондай-ақ Әлемді сұлулық заңдылығы бойынша сыйға тартатын қазақ мәдениетіндегі орталық нысана (С. Аязбекова).

Саз, яғни балшық табиғи материал ретінде сазсырнай атауымен бірге үрмелі музыкалық аспапта сақталған. «Сыр» деген сөздің өзі айтып

тұрғандай, дыбыс арқылы қымбат сезімдерді жеткізе алуға қабілетті. Көлемі шағын. XIX ғасырдың дарынды күйшілері Қанғожа, Құрымбай, Тулақ өнерін сұлтан Шыңғыс Уалиханов пен оның ұлы Шоқан Уалиханов та үлкен құрмет тұтқан. Тіпті Шоқан қайтыс болғанда әкесіне қаралы хабарды Қанғожа мен Тулақ қобыз бен сыбызғы арқылы естірткен.

Саз музыкалық аспабы армяндар, әзірбайжандар, ауғандықтар арасында да орның тапқан ағаштан жасалған түрлері. Бірақ бүкіл саз мәдениеті жұмсақ тембр, яғни үн бояуы, сыпайы үн, психологиялық және эмоционалды жайлылық, рухани тепе-теңдік тән.

Осылайша, саз мәдениеті автохтонды (жергілікті) шыққан және Еуразия құрлығындағы Ұлы дала аумағында локализацияланған, яғни оқшауланған. Бұл миф діни (аңыз-діни) дәуірдің басталатын баршылығының шығармашылық күші мен мағыналық тапсырылғаны тән. Басқаша айтқанда, ажырамас бөлігі табиғат пен ғарыш құрастыратын «Адам – Әлем» қарым-қатынасы әдетке айналады.

Қазақ саз мәдениеті дала фольклорын және ауызша кәсіби музыкасының төрт негізгі жанрын қамтиды: ән – вокалдық-аспаптық өнер, күй – аспаптық мәдениет, жыр – эпикалық шығармашылық, айтыс – музыкалық-поэтикалық жарыстары. Сонымен қазақтардың кеңірек түріктердің үн әлемі бір мезгілде әмбебап және де бірегей жалпыадамзат өркениетінің феномені болып табылады.

Екінші термин – муза деген сөзден (грек *μουσα*, көпше «ойлау») – ежелгі грек мифологиясында Зевс құдайының және титанид Мнемосина немесе Гармонияның қызы. Олар Парнасста өмір сүретін өнер мен ғылымның қорғаушылары. «Музыка» сөзі музадан шыққан (грек тіліндегі *τέχνη* немесе *ἐπιστήμη*), бастапқыда тек музыканы ғана емес, сонымен бірге музалардың іс-әрекетімен байланысты кез келген өнер немесе ғылымды белгілейді. Ғибадатханалар музейон деп аталды, сосын бұл сөзден «музей», яғни «мұражай» шыққан.

Осылайша, музыкалық мәдениет – музыка саласындағы рухани құндылықтардың сан алуан көріністерінің жиынтығы, сонымен қатар адамдардың үн өнерді құру және трансляциялау, яғни тасылмалдаушы жөніндегі іс-әрекетінің көп қырлы құбылысы. Музыкалық мәдениеттердің алуан түрлілігінің маңызды факторларының бірі – бұл әлемдік дыбыстық палитраның әртүршілігіне ықпал ететін ұлттық ерекшелігіне қатыстылығы.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, қазақтардың сарқылмайтын үн әлеміне Ұлы Даланың қайталанбас әртүрлілігін құрайтын саз және музыка екі қабатты жатады деп қорытынды жасауға болады. Бастапқы қабат – бұл қазіргі заманғы рухани-тарихи тереңдікке толы

саз мәдениеті; бұл оның жас ұрпағының руханилығын қалыптасуы үшін тұрақты құндылығы мен жоғары білім беру әлеуеті. Екінші қабат, атап айтқанда, «музыка» мағынасында Ресей мен Еуропамен мәдениаралық байланыстардың арқасында тарихи кезеңде пайда болды.

Сонымен ұлттық қазынаның мақтанышы мен сарқылмас құндылығы болып табылатын рухани-мәдени өмірдің беріктігі мен мәңгілігі түпнұсқалық саздың жаңа музыкамен жалғасуында жатыр. Тәуелсіздік Қазақстан Республикасындағы «Мәдени мұра», «Рухани жаңғыру» және «Ұлы Даланың жеті қыры» мемлекеттік бағдарламаларының арқасында қазіргі қазақстандық қоғамда және әлемде саз мәдениетін жандандыру бойынша мақсатты бағыт алынды. Бұл өзінің бірегей негізін қалаған қазақ музыкалық мәдениетін сақтау және дамыту мәселесін шешеді.

Тақырып бойынша өзіндік бақылауға арналған сұрақтар:

1. «Қазақ музыкалық мәдениеті» пәніне қысқаша мінездеме?
2. Пәннің музыкалық білім беру саласындағы өзектілігі?
3. Пәннің негізгі ұғымдары?
4. Музыканың мәдениет саласындағы орны және ерекшеліктері?
5. Қазақ музыкалық мәдениеті» пәнінің негізгі ұғымдары?

Ұсынылған әдебиеттердің тізімі:

1. Музыка мәдениеті мен өнер терминдерінің орысша-қазақша-ағылшынша сөздігі // Құрастырушылар: Б.Ж. Қоқымбаева, Е.Ю. Личман, Б.У. Итемгенова. Аудармашылар: У.М. Мақұлов, А. Личман, А. Хасенов, Р. Хасенова. – Павлодар, ПМПИ, 2013. – 200 б <http://кітапхана.қаз/catalog/130815/130815-003.htm> – 109-110 бб; 138-139 бб; 118-119 бб.; 153-154 бб.
2. Кокумбаева Б.Д. Неисчерпаемый мир музыки Великой Степи: монография / Б.Д. Кокумбаева. – Павлодар: ППУ, 2020. – 155 с. – сс. 26-38. <http://кітапхана.қаз/catalog/201101/201101.htm>
3. Тақырып бойынша Б.Ж. Қоқымбаеваның 1-ші видеодәрісі Модуль 1. Лекция 1. <https://youtu.be/Zw6zcEUODhM>
4. Ғ.М. Әбілқасов Қазақтың дәстүрлі музыкалық өнері // <https://melimde.com/bilim-jene-filim-ministrli-v10.html?page=5>

2. тақырып «Қазақ музыкалық мәдениеті» пәнаралық зерттеудің пәні ретінде

Тақырыптың мақсаты: пәнді әлеуметтік-гуманитарлы танымның аясында сипаттау

Пәннің негізгі терминдері және ұғымдары: пәнаралық зерттеулер, мәдениеттану, түркітану, көшпеліліктану, күйтану

«Қазақ музыкалық мәдениеті» пәнаралық зерттеудің пәні ретінде тақырып бойынша сұрақтар:

1. Қазақ музыкалық мәдениеті пәнаралық зерттеудің пәні ретінде: жалпы сипаттама. Курс аясында Қазақстан тарихы, мәдениеттану, түркітану ғылымдарды сипаттау

2. Курс аясында музыкалық көшпеліліктану және этномузыкатану ғылымдарды сипаттау

Дәріс:

1. Қазақ музыкалық мәдениеті пәнаралық зерттеудің пәні ретінде: жалпы сипаттама. Курс аясында Қазақстан тарихы, мәдениеттану ғылымдарды сипаттау

Қазақ музыкалық мәдениетінің түсіну үшін гуманитарлық білімнің әртүрлі салалары мағыналы. Атап айтқанда: Қазақстан тарихы, мәдениеттану, өнертану, фольклористика, түркітану, көшпеліліктану және тағы басқалары. Өйткені қазақ музыкалық мәдениетінің біртұтас феномен ретіндегі заңдылықтарына байланысты. Қазақстан тарихы пәнін алсақ, ғылым ретінде Тарих (көне грек. *ιστορία* – сұрастыру, зерттеу) – адамзат баласының өткенін зерттейтін қоғамдық ғылымның саласы. Ал Қазақстан тарихы ғылымы – дүниежүзі халықтары тарихының бір саласы.

Мәдениеттану – мәдениет туралы ғылым, әрі философиялық ілім. Мәдениеттану жеке пән ретінде XIX ғасырдың соңғы ширегінде қалыптасты. Мәдениеттану пәні жергілікті және аймақтық мәдениеттердің сапалық ерекшеліктерін, олардың өзара байланыстары мен мәдениеттің басқа түрлерімен сабақтастығын, қарым-қатынасын зерттей отырып, адамзат қоғамының біртұтас мәдени даму процесінің жалпы заңдылықтарын анықтайды.

Мәдениеттану пәні әртүрлі қоғамның өмір сүруі барысындағы мәдени өмірді жан-жақты қамтып, мәдени құбылыстарға ғылыми тұрғыдан талдау жасайды. Мәдениеттануды тек гуманитарлық ғылымдар саласына ғана емес, жалпы теориялық пәндер қатарына жатқызуға болады, өйткені ол адамзат баласының мәдени өміріндегі сан алуан құбылыстарды жүйелі түрде қарастырады. Мәдениеттанумен көптеген ғылым салалары шұғылданады. Оның ғылым ретінде қалыптасуына антропология, тарих, психология, педагогика секілді ғылым салалары зор ықпал етті. Мәдениеттану пәнінің негізгі мәселесі адамзаттың ерекше өмір сүру тәсілі ретінде мәдениеттің қалыптасып дамуы, оның генезисі, яғни шығуы болып табылады. Бұл орайда мәдениеттанушылардың басты мақсаты – дүниежүзілік және ұлттық деңгейдегі тарихи-мәдени процестерді тарихи шындық тұрғысынан түсіндіре отырып, оларды болжай білу. Кеңес дәуірінде Қазақстанда Мәдениеттану пәні

жүйелі түрде оқытылмай, гуманитарлық ғылымдар саласында өзінің нақты орнын таба алмады.

Түркітану немесе түркология – түркі тілінде сөйлейтін халықтардың тілін, этнографиясын, тарихын, ауыз әдебиетін, мәдениетін зерттеу нәтижесінде қалыптасқан. Шығыстану ғылымының жеке саласы. Музыкалық түркітану жалпы музыка мәдениеті туралы ғылымына толығырақ келесі тақырыптарда және арнайы музыкатану пәнінде мәліметтер келтіріледі.

Ең алдымен, қазақтың музыкалық мәдениетін зерттеу үшін Қазақстан тарихы саласындағы ғылыми еңбектер, оның ішінде археологиялық зерттеулер мен жазбаша дереккөздері маңызды. Бүгінгі қолжетімді ғылымдардың тарихи циклінің деректері бүкіл кезеңнің Қазақстан аумағында өзіндік рухани негізде қайта құрылғандығын көрсетеді. Ірі ауқымында бұл процесті келесі кезеңдерге бөлуге болады:

1. Рухани құрама бөлігі тәңірлік, тәңірлік мәдениет түрі болған Ұлы Түрік қағанаты.

2. Араб-ислам халифатымен өзара әрекеттесу.

3. Көшпелілік пен отырықшылықтың, дала мен түздің өзара әрекеті бойынша пайда болған жаңа тарихи жағдай, атап айтқанда: Ресей және Еуропамен мәдени байланыстар.

4. «Әмбебап» деп есептелген еуропоцентрлік модель типологиялық негіз болған кеңестік кезең.

5. Тәуелсіздік кезеңі – қоғамдық сананы жаңғыртуға арналған бағыт.

Көрсетілген кезеңдер әлемдік мәдени-тарихи даму үрдістермен сәйкес келеді. Осылайша, бірінші кезең мемлекеттердің қалыптасуымен сипатталады. Еуразия құрлығында оның рухани өзегі әртүрлі аймақтық нұсқалары құрастырған тәңірлік болды.

Тағы бір кезең басқа елдердегі ұқсас процестерді ынталандырылған батысеуропалық Ағартуымен сәйкес келді. Сонымен қазақ Ағартушылығының ерекшелігі – постмодернистік терминімен айтқанда, «Өзгелердің», «Басқа» («Другой» деген мағынада) болмысымен тығыз байланысы Ұлы даланың көптеген қоғам қайраткерлерінің еңбектерінде экзистенциалды (өмірлік мағыналығымен) дамуды алған өзіндік мәдениеттің тағдырына, оның бүгіні мен болашағына деген қызығушылықты күшейтті.

XX ғасырдағы мәдени интеграция алдыңғы кезеңнің қисынды жалғасы болды. Бұл Қазақстан (басқа республикалар сияқты) бірыңғай кеңестік Одағының құрамына кірген кезең. Жоғарыда айтылғандардан туындайтын негізгі қорытынды: халық және мемлекет ретінде тірі қалды. Біз интеграцияға көшуге ықпал ететін жалпыұлттық көріністерді дамытып жатырмыз, өйткені бұл жеке мемлекеттер мен аймақтарда,

сонымен қатар бүкіл әлемде халықтардың рухани-мәдени келісімі мен бірлігінің шарты болып табылады.

Сонымен қазақ мәдениеті өзінің дамуында туылу және қайта өрлеу, өркендеу және құлдырау кезеңдерінен өтті. Осылайша, әр мәдени-тарихи кезеңнің музыкалық мәдениеттің дамуына елеулі із қалдырған өзіндік заңдылықтары болды.

2. Курс аясында музыкалық түркітану, көшпеліліктану және этномузыкатану ғылымдарды сипаттау

Айтылғандарға дәлел – Қазақстандағы зерттеу тақырыбының бірегейлігіне байланысты өзіндік жолымен дамып келе жатқан музыкалық ғылым. Қазақ саз мәдениетінің өзгешелігін анықтауда көшпеліліктанушылар және этнологтар А. Марғұлан, Э. Абил, тарихшы В.П. Юдин, этномузыкатанушылар А. Затаевич, А. Жұбанов, Б. Ерзакович, Т. Бекхожина, Б. Сарыбаев, Б. Аманов, А. Мұхамбетова, Б. Қаракұлов, Г. Омарова және тағы басқаларының еңбектері шешуші факторы ретінде түсінуіне ықпал еткен. Сонымен еуропалық ғылымның негіздері мен қазақтардың дәстүрлі білімін синтездейтін әдіснама жасалды. Ұжымдық зерттеудің нәтижесінде Ұлы Даланың фольклоры мен салқылмас үн әлемін, соның ішінде ауызша-кәсіби феноменді зерттеуге арналған кешенді ұстаным қалыптасады.

XX ғасырдың аясында қазақ музыкатануында домбырашылар алға тартты, олар орындаушылар бола тұрып жинау және зерттеу жұмыстарымен белсенді айналыса бастады (А. Есенұлы, А. Райымбергенов, М. Жарқынбеков, Б. Мүптекеев, Д. Бекенов т.б.). Осы кезеңде домбыра, қобыз, сыбызғы аспаптарға арналған қазақ күйлерінің аудио және CD дискілерін, сондай-ақ аймақтық аспаптық дәстүрлерді зерттеу үшін құнарлы материал болған ноталық-музыкалық топтамалардың қарқынды түрде шығарылуымен сипатталады.

Дәстүрлі аспаптық музыканың мәденитанушылық аспектісін этномузыкатанушылар А. Мұхамбетова мен Б. Аманов және басқалар дами бастады. Бүгінгі таңда зерттеушілер келесі ережелерді негіздеді:

1. Еуропа мен Азияның екі көшпелілік пен егін шашу шаруашылық әлемінің тоғысқан жеріндегі ЕДКӨ (еуразиялық даланың көшпенділер өркениетінің) тарихи байырғы шығу тегі және дамуы бар. Түрлі тарихи-этнологиялық көші-қон процестері оның келбетін, типологиясын, яғни түрін (көшпелі өмір салтын сақтау), сәйкесінше мәдениетін өзгерткен жоқ.

2. ЕДКӨ-нің тарихы мен мәдениетінің әртүрлі кезеңдерінің (сақ-ғұндық, түркі, қазақ) сабақтастығы қазақтардың мәдениеті мен дәстүрінде, стильдің, кодтың, бағдарламаның, менталитетінің сабақтастығы қазақтардың саз мәдениетінде сақталды.

Жоғарыда аталған және басқа да көптеген зерттеушілердің еңбектері көшпелілік өмір салты мен мәдениеті, соның ішінде саз мәдениетінің ауызша феномен ретінде жоғары дамуына ықпал еткенін көрсетеді. Оның ерекшелігі – сөз және саздың ажырамас бірлігінде.

Тарихи тұрғыдан алғанда, жаңа жағдайда, атап айтқанда, жазба өркениетте, егін шашу халықтармен ауызша мәдениетінің болмысына жол берілмеді және ұмытылды. Нәтижесінде қазіргі кезеңде ауызша музыкалық мәдениет, соның ішінде қазақ саз мәдениеті де бірегей феномен ретінде көрінеді. Тиісінше, ол музыка ғылымында да өзіндік зерттеу пәнін құрайды.

Бұған мысал – күйтану (көне түрікше «көк» – көк, Көк Мәңгі Тәңірлік деген мағынада). Күйтану пәнаралық бағыты болып табылады. Күйді философтар, мәдениеттанушылар, филологтар, музыкатанушылар зерттейді және әр бағытта бұл феноменнің әртүрлі аспектілері ашылады. Музыкатануға келетін болсақ, мұнда күй теориясы мен тарихы, сондай-ақ домбыратану, қобызтану, сыбызғытану дамиды.

Осылайша, отандық музыка ғылымы қазіргі әлеуметтік-гуманитарлық білімге айтарлықтай үлес қосады. Бұл ғылыми шындықтың талаптарын сақтай отырып, зерттеушілердің қазақ музыкасының пәнін түпнұсқа, автохтондық феномен ретінде зерттеуге ашады.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында «мақтан тұтып, бүгінін нақты бағалай білу және болашаққа оң көзқарас таныту – еліміздің табысты болуының кепілі дегеніміз осы». Қазақстанда мақтанып, әлемге көрсетуге тұрарлық дүниелер бар. Сондықтан сөз бен саздың тұтастығы ретінде Ұлы Даланың бірегей генофондының шығармашылық қайта жаңғыруына күш-жігерімізді жұмсаудың мәні бар, бұл жалпы адамзаттық өркениеттің баға жетпес мұрасы болып табылатын тіл мен мәдениетке терең бойлау үшін қажет.

Қаймағы шайқалмаған күйде жинақталып, жүйеленген материалдық емес мұраның мәні болашақта салыстырмалы зерттеулер жүргізуге көмектеседі. Халықаралық антология мен атласты тыңнан жасауға мүмкіндік береді, ол аймақтық мәдениеттердің өзара әрекеттестігі мен өзара әсерін, мәдени интеграция үдерісін зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл халықтардың рухани жақындасуы мен өзара түсінісуіне ықпал ететін көпір болып табылады.

Тақырып бойынша өзіндік бақылауға арналған сұрақтар:

1. «Қазақ музыкалық мәдениеті» қандай пәндермен пәнаралық байланыста?
2. Мәдениеттану пәніне сипаттама?

3. Түркітану пәнінің «Қазақ музыкалық мәдениеті» пәні үшін қандай қатысы бар?
4. Көшпеліліктану қай елде қалыптасты, оның өкілдері?
5. Пән аясында ірі ауқымында қазақ музыкалық мәдениеті неше және қандай кезеңдерге бөлінеді?

Ұсынылған әдебиеттердің тізімі:

1. Кокумбаева Б.Д. Неисчерпаемый мир музыки Великой Степи: монография / Б.Д. Кокумбаева. – Павлодар: ППУ, 2020. – 155 с. – сс. 16-26. <http://кітапхана.қаз/catalog/201101/201101.htm>
2. Тақырып бойынша Б.Ж. Қоқымбаеваның 2-ші видеодәрісі Модуль 1. Лекция 2. <https://youtu.be/UWEwMEtVgl0>
3. ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың мақаласы: Ұлы даланың жеті қыры <http://www.syrboyi.kz/negizginews/26177-r-prezident-nrsltan-nazarbaevty-maalasy-ly-dalany-zhet-ury.html>
4. Түркітану <https://kk.wikipedia.org/wiki/>
5. Музыка мәдениеті мен өнер терминдерінің орысша-қазақша-ағылшынша сөздігі // Құрастырушылар: Б.Ж. Қоқымбаева, Е.Ю. Личман, Б.У. Итемгенова. Аудармашылар: У.М. Мақұлов, А. Личман, А. Хасенов, Р. Хасенова. – Павлодар, ПМПИ, 2013. – 200 б <http://кітапхана.қаз/catalog/130815/130815-003.htm> – 89 б., 93-94 бб., 97 б.

3 тақырып Ұлы Даланың сарқылмас үн әлемінің ауызша тарихнамасы

Тақырыптың мақсаты: жаңа ДАТ – Даланың ауызша тарихнамасы ғылыми пәнді тақырып аясында сипаттау

Пәннің негізгі терминдері және ұғымдары: ДАТ, музыкалық фольклористика, ауызша кәсіби музыкалық мәдениет

Ұлы Даланың сарқылмас үн әлемінің ауызша тарихнамасы тақырып бойынша сұрақтар:

1. Даланың ауызша тарихнамасы (ДАТ): жалпы сипаттама
2. ДАТ және музыкалық фольклористикасы қазақтың жазба тарихнамасының алғы шарты және жағдайы ретінде

Дәріс:

1. Даланың ауызша тарихнамасы (ДАТ): жалпы сипаттама
«Тарих дегеніміз – адамзаттың қоғамдық жады, адамзаттың өзін-өзі тануы және өзі туралы пайымдауы, өткен өмірдің санада жаңғыруы. Уақыт пен кеңістік аясында өткен құбылыстың бәрінің тарихы бар. Демек, өз алдына дербес ғылым ретінде тарихтың мазмұны өзінен-өзі тарихи үрдістер (процесс, тенденция) тарихы болмақ.

Былайша айтқанда, адамзат тіршілігінің дамуы мен адамзат әрекетінің нәтижесі тарихи танымның объектісі болып табылады. Тарих тек қана деректер жиынтығы емес, адам қоғамына философиялық зердемен ден қою болса ғана мәнді» (А. Сейдімбек).

Тарих өткен өмірді сөз еткенімен, оның барша тағылымы бүгін мен болашаққа қызмет етеді. «Біздің заманымыз – өткен заманның баласы, келер заманның атасы» (А. Байтұрсынов).

Тарих туралы нақтылы ұғым-түсінік қалыптастырғысы келген адам алдымен деректемелерге (источники) ден қояды. Деректемелердің, яғни дерек көздерінің санатына тарихи айғақ-куәнің бәрін жатқызуға болады. Атап айтқанда, археологиялық, этнографиялық, ауызша, жазбаша, заттық айғақтардың қай-қайсысы да белгілі бір заман мен қоғам туралы таным-түсінік қалыптастыруға себін тигізеді.

Деректемелердің бары мен жоғын пайымдап, оның мән-мазмұның саралаудың өзі дербес ғылым саласы ретінде пайымдалады. Оны ғылым тілінде «деректану» немесе «дерекнама» (источниковедение) дейді.

Тарих мәселесі сөз болғанда, әсіресе қазақтың музыкалық мәдениетінің тарихпен шендестіре зерделегенде, алдымен «қазақ шежірешілдігін, яғни, қазақтың қария сөздеріндегі төлтума тарихнамалық танымды айналып өтуге әсте болмайды. Қазақ шежіресі өзінің тарихи деректерге қанықтығы мен шыншылдығы жөнінен тарихи таным үшін мейлінше құнды дерек көзі болып табылады», – дейді А. Сейдімбек.

2. ДАТ және музыкалық фольклористика (музыкалық этнография) қазақтың жазба тарихнамасының алғы шарты және жағдайы ретінде

Өкінішке орай, ежелгі мәдени қабаттарды зерттегенде, ресми ғылым тұрғысынан археологиялық деректер мен жазбаша деректер ғана ғылыми болып есептеледі. Мұндай тәсіл адамзаттың музыкалық мәдениетінің жалпыға ортақ қайнарлары туралы барабар ойды қамтамасыз етпейді. Мәселе нота жазбаның кейінгі тарихи кезеңнің құбылысымен байланысты, атап айтқанда: 10-12 ғасырлар. Оның үстіне, ол кейінірек, 14-15 ғасырда да ғана кең таралды. Мұндай жағдайда түпнұсқадағы, яғни ауызша түріндегі трансляциясы шынайы материалдың ғылыми төңкерісін енгізу эквивалентті көрініс алуға мүмкіндік береді.

Бұл жағдай проблеманы шешудің түрлі тәсілдерін ұсынатын ғалымдар арасында кеңінен танылуда. Сөйтіп музыкалық фольклортануы деген жаңа ғылыми пән қалыптасады. Оның маңызды бағыты – музыкалық мәтіндерді жазу болып табылады. О дегені: музыкалық, ауызша мәтіндерді енгізеді, сонымен қатар дыбыстық жазба мәтінде-

рін кейін транскрипциялау, яғни нотаға түсіру деген мағынада; бір елді мекеннің орналасқан орындаушылары, жазылған әндері, билері, әуендері, әлеуметтік, этникалық және мәдени тарихы туралы мәліметтер. Жазбадан кейін материалдарды жүйелеу және оны мұрағаттық өңдеу жүзеге асырылады, оның нәтижелері музыкалық-этнографиялық басылымдарда жарияланады.

Қазақстанда музыкалық фольклористиканың, кеңірек музыка ғылымының қарқынды дамуы жаңа табыстарға жол ашты. Себебі саз мәдениеті ұжымдық халықтық өнерімен қатар өзіндік қабатын енгізеді деген ұстаным дәлелденді. О дегені жанрлық құрамында вокалдық-аспаптық өнер ән, аспаптық шығарма – күй, эпикалық қазына – жыр және музыкалық-поэтикалық жарыстар – айтысы бар ауызша кәсіби музыкалық мәдениет болып табылады. Осылайша, Ұлы дала саз мәдениеті дала фольклорының тереңінде орын алды және өзара байланысты. Атап айтқанда, сөзбен саздың тығыз байланысы, трансляцияның ауызша тәсілі, жалпылық, зияткерлік-шығармашылық іс-әрекеттің жеке табиғаты, импровизация (суырып салмалық). Оның мәдени-тарихи маңыздылығы ауызша кәсіби музыкалық практиканың бастапқы әмбебап негіздері сақталғандығында жатыр. Екіншіден, музыка мәдениетінің бірізді дамуы ауызша кәсіби музыкалық практика сияқты толыққанды және аса құнды феноменнің қалыптасуына ықпал етті.

Сонымен қазақ саз мәдениеті, немесе ғалымдар «қазақ халқының дәстүрлі музыкасы» деген феномен, тек ұжымдық фольклормен шектелмейді. Мұнда әнші, күйші, жыраулар мен жыршылар, ақындардың авторлық шығармашылығы мен музыкалық фольклор бір-бірін толықтыра және байыта отырып, өзара байланысады.

Қайраткерлер туралы толығырақ сипаттама келесі тақырыптарда беріледі. Бұл жерде біз жазбаша, яғни композиторлық практикадан айырмашылығы саз мәдениеті біртұтас феномен екенін ескертеміз. Ол үшін саз және ауызша мәтінді шығарушы мен бір адам әнші де, аспаптаушыда болған орындаушы тән.

Жоғарыда айтылғандар музыкалық зерттеулердің пәні болып табылады, оны біздің көзқарасымыз бойынша музыкалық тарихнама деп анықтауға мүмкін. Музыкалық фольклор ғылым ретінде фольклор мен музыка ғылымының тоғысында орын алған сияқты қазақ музыкалық тарихнамасы ДАТ – даланың ауызша тарихнаманың және музыкалық фольклордың жаңа ғылыми пәнінің бірігуімен сипатталады.

Тарихнаманың толық атауы – «Даланың ауызша тарихнамасы» деп В.П. Юдин ұсынған. «Оған мифология, дін және рәсімдерді енгізетін ауызша қасиетті жинағы; жыраулардың шығармашылығы және де басқа ертегілерді енгізетін ауызша эпикалық жинағы; өлең

хабарлары мен генеалогиясынан, аңыздарды еңгізуімен құрастырылған тарихи-әдеби жинағы» деп анықтайды В.П. Юдин. Оның тұжырымдамасына негіздеп, философ А. Кодар ДАТ терминің жазба тарихнамасыдан айырмашылығын нақты көрсету үшін анықтамасын ғылыми айналымға енгізді.

Қазақ саз мәдениетіне келетін болсақ, музыкалық ДАТ-ттың зерттеу пәні – қазақ халқымыздың ауызша феномені, яғни жоғарыда талқылағандай, дала фольклоры мен ауызша кәсіби шығармашылықты қамтиды. Қазақ саз мәдениеттің зерттеуін үш кезенге бөлуге болады. Бірінші кезең эмпирикалық материалды жинастырып жүйелеумен және арнайы ғылымдар ұстанымнан позиция ұғынуымен мінезделеді. Осы кезеңнің жалпы үрдісі қазақ музыкасын тек қана фольклор ретінде анықтау болып табылады. Және де мұндай көзқарас барлық мұраға экстраполяцияланған, яғни таратылған. Атап айтқанда, фольклорлық жанрларына да, сонымен қатар айтыс, жыр, ән, күй секілді ауызша кәсіби түрлеріне де тән. Бұл кезеңнің ерекшелігі, гуманитарлық білімнің қандай да болсын саласында: фольклористикада, филологияда, әдебиеттануда, музыкатануда еуропоорталық ұстаным басыңқырақ болды. О деген, ауызша мұраны композиторлық практика, опера, симфония, балет, камералық шығармашылық секілді жоғары жазба кәсібилік дәстүрлері үшін қарапайым құбылыс ретінде, яғни шикізат түрінде анықтауы.

Бұл бір жағынан, қазақтың ауызша салт-дәстүрінің құбылмалы кезеңі болды, оны зерттеушілер, мысалы А.В. Затаевич қазақ туралы халық ретінде, интеллектуалдық тұрғыдан бай және ауызша шығармашылықтың әртүрлілігі мен мазмұндылығымен ерекшеленетін ой-пікірлерің қалдырды. Белгілі ғалымның айтуынша, олардың «өмір салтындағы ерекше маңызы» әдебиет пен музыка болды.

Сонымен бірге советтік кезеңде ауызша мәдениеттең гөрі жазбаша өркениет көбірек дамып орын алады. Себебі ҚСР-да үлкен кеңес одағының құрамына енген мәдени саясат дәстүрлі құндылықтар мен мәдениетті, ауызша шығармашылықты жоққа шығаруға негізделген. Жаңа әлеуметтік-мәдени құндылықтардың қалыптасуының алғашқы негізі ретінде кеңестік жазба мәдениетінің өзегін құрған марксизм-ленинизм ілімі бекітілді.

Нәтижесінде, Ұлы Даланың музыка әлемін талдағанда бұл кезеңде таптық және әдебицентрлік негіздері басым болады. Айтқаның мысалы Қысқаша энциклопедияның 4-томындағы «қазақ фольклоры» атты мақала болып табылады. Онда мақал-мәтелдерден бастап жырға дейінгі барлық жанрлардың жиынтығында қазақ ауызша мәдениетінің жалпылама шолуы беріледі. Және де таптық тәсілдің ережелеріне

сәйкес Қорқыт, Сыпыра жырау, Асан Қайғы және басқа да зияткерлік-шығармашылық қайраткерлері «фольклор дәстүрінің әншілер мен ақындары» ретінде сипатталады.

Сонымен ауызша саз мәдениеті XX ғасырдың басында туған ортада басым орын алғанына қарамастан, өз ортасының шеткі аймағы ретінде тіршілік етеді. Мәдени саясат жаңа жазба өркениетті құруға бағытталған жағдайда, адекватты, яғни барабар теориялық-әдіснамалық тәсілдерің іздестіру міндет қою және шешілуі мүмкін емес еді. Сондықтан сандық жағынан деректану базасы көп болғанына қарамастан, Ұлы Даланың музыка әлемі әліде өзінің көптеген аса маңызды түрлері бойынша танылған жоқ.

Отандық ғылымның бірінші кезеңінің позитивтілігі бірлескен күш-жігермен кейінгі ғылыми ізденістер үшін құнды нақты мәліметтер жинақталғаны болып табылады. Сол арқылы табыстар кезеңі ретінде анықталатын екінші кезең басталады. Бірінші және екінші кезеңдер арасындағы шекаралық шет XX ғасырдың екінші жартысындағы алпысыншы жылдық, өзіндік осьтік уақыт кезеңі болып табылады.

Осы кезеңде қазақ интеллигенциясы ұлттық тарих пен мәдениет бойынша «жабық» тақырыптарды ашуға бар күш-жігерін жұмсайды. Зияткерлік күш-жігердің арқасында қазақ музыкалық өнеріне, жалпы алғанда, рухани мұраға өткен тарихи ескерткіш ретінде ғана емес, дамып келе жатқан феноменге деген көзқарас қалыптасады.

Перспективалы деп бағаланған үшінші кезең Қазақстан Республикасының кезеңін қамтиды және оның егде жасында. Осы кезең туралы толығырақ Тәуелсіздік талдау келесі тақырыптарда берілетін болады. Ал мұнда тек глобалды/ ауқымды, аймақтық және ұлттық рухани-мәдени идентичность/ бірдейлік тұрғысынан талап етілетін революциялық-шығармашылық әрекет, импульс ретіндегі өзектілігін айтып кетейік (Ж.К. Урманбетова).

Тақырып бойынша өзіндік бақылауға арналған сұрақтар:

1. Даланың ауызша тарихнамасы (ДАТ) ғылыми пәні қай елде және қай кезде пайда болды?
2. ДАТ-тың тарихнамадан (жазбаша тарихнамадан) айырмашылығы?
3. Қазақ музыкалық мәдениет зерттеу пәніне ДАТ-тың қандай қатынасы бар?
4. ДАТ-тың қазақ музыкалық мәдениетің зерттейтін саласы қалай аталады?
5. Қазақ саз мәдениеті қандай 2 қабаттарды біріктіріп зерттейді?

Ұсынылған әдебиеттердің тізімі:

1. Кокумбаева Б.Д. Казахская музыкальная культура: учебное пособие / Б.Д. Кокумбаева. – Павлодар: ПГПУ, 2020. – 134 с. – сс. 11-14. <http://кітапхана.қаз/catalog/200825/200825-001.htm>
2. Тақырып бойынша Б.Ж. Қоқымбаеваның 3-ші видеодәрісі Модуль 1. Лекция 3. https://youtu.be/v_bcA222ZXM
3. Жұбанов А. Ғасырлар пернесі: Қазақтың халық сазгерлерінің өмірі мен шығармашылығы туралы очерктер. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 203 б.
4. Жұбанов А.Қ. Замана бұлбұлдары – Алматы, 2 бас., 2010.
5. Сейдімбек А. Қазақтың күй өнері: монография – Астана, 2002 – 832 б. – 5-20 бб.
6. Музыка мәдениеті мен өнер терминдерінің орысша-қазақша-ағылшынша сөздігі // Құрастырушылар: Б.Ж. Қоқымбаева, Е.Ю. Личман, Б.У. Итемгенова. Аудармашылар: У.М. Мақұлов, А. Личман, А. Хасенов, Р. Хасенова. – Павлодар, ПМПИ, 2013. – 200 б <http://кітапхана.қаз/catalog/130815/130815-003.htm> - 14 б., 16-17 бб., 32-34 бб., 75-76 бб., 93-94 бб.

4 тақырып Қазақ музыкалық мәдениетінің тарихнамасы

Тақырыптың мақсаты: Тарихнаманы тақырып аясында сипаттау

Пәннің негізгі терминдері және ұғымдары: тарихнама, тәңірлік дүниетанымы, Қорқыт Ата, даланың фольклоры

Қазақ музыкалық мәдениетінің тарихнамасы тақырып бойынша сұрақтар:

1. Қазақ музыкалық мәдениетінің тарихнамасының қысқаша сипаттамасы
2. Қазақ музыкалық мәдениетің кезеңдерге бөлу мәселесі.

Дәріс:

1. Қазақ музыкалық мәдениетінің тарихнамасының қысқаша сипаттамасы

Пәні ауызша мәдениет болған ДАТ-тан айырмашылығы тарихнама жазбаша көздер мен археология ғылымының деректеріне негізделеді. Сонымен қатар ғылым кез келген мәдени форма сияқты біржола қатып қалған нәрсе емес. Ғылым – бұл бұрын шындық болып көрінген осы немесе басқа ережелер қайта қаралып, нақтыланатын тірі дамып келе жатқан процесс.

Айтылғаны тарихнамалық ғылымға тән, ол осы уақытқа дейін тек жазбаша мәліметтерге негізделген болатын. Жоғарыда атап өткендей, уақыт пәні ауызша рухани мәдениет болып табылатын тарихнаманың ДАТ түрін енгізді. Тарихнаманы екіге (ДАТ және жазбаша түрлері) біршама ерікті. Бұл ғылыми салалар бір-бірімен қиылысады және өзара әрекеттеседі.

Олардың айырмашылығы – ДАТ-тың пәні – ауызша мәдениет, тарихнаманың – жазба мәдениеті. Алайда қазіргі уақытта тарихнамада ДАТ-тың нәтижелері артып келеді, соның арқасында жаңа ғылыми ашылымдар жасалынады. Тарих ғылымының үлгілері болып табылатын академик А.К. Жұбановтың «Замана бұлбұлдары», «Ғасырлар пернесі» және басқаларын атауға жеткілікті. Ауызша мәдениеттің негізіне сүйеніп жазылған А. Сейдімбектің де еңбектері қазақ тілінде жоғары құндылыққа ие.

ДАТ пен тарихнаманың өзара әрекеттесуі мен өзара әсері біртұтас феномен болып табылатын зерттеу пәнінің ерекшелігін көрсетеді және білдіреді. Айтылғанның жарқын мысалы – қазақтың әлеуметтік-гуманитарлық білімі. Қазіргі уақытта ақындар мен жыраулардың кәсіби ауызша мәдениетінің интеллектуалды шығармашылығын философтар зерттейді.

Белгіленген философиялық-ғылыми кеңістіктегі іргелі еңбектердің ішінде қазақ және орыс тілдеріндегі «Қорқыт ата» энциклопедиясы (Қорқыт ата, 1999), «Қазақ халқының философиялық мұрасы» жиырма томдықтағы бес томдар (1, 5, 7-9) атауға болады. Онда қазақтардың ойлау мәдениетінің мифологиялық бастаулары, орта ғасырдағы көрнекті түркі ойшылдарының рухани мұрасы, соның ішінде Қорқыт Ата кітабы, ел ауызында кеңінен таралған қазақ ділмарлығының үлгілерінен, қара өлеңдерінен, шешендері мен би-шешендері шығармаларынан үзінділер берілді.

Сонымен қатар күйлердің қазақ музыкасының философиясы ретіндегі ережелері К.Ш. Нұрланова, С. Аязбекова және басқа зерттеушілермен дәлелденген.

Осылайша қазақтың музыкалық мәдениеті ғылыми зерттеу пәні ретінде көптеген әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың тоғысында орын алды. Пән үшін әмбебап және сонымен бірге бірегей феномен ретінде қазақ музыкалық мәдениетінің тарихы мен теориясы сияқты мәселелерді шешуге ДАТ және тарихнаманың маңызы зор болып ықпал етеді.

2. Қазақ музыкалық мәдениетінің кезеңдерге бөлу мәселесі

Қазақ музыкалық мәдениетінің кезеңдерге бөлу – күрделі мәселе. Себебі жоғарыда қысқаша айтылғандай, саз мәдениеті, ДАТ әлі бүгінге дейін өз орнын ойдағыдай алған жоқ. Неге десе, Тәуелсіздік алғанға дейін зерттеушілердің көңілі негізінен музыкалық мәдениетке, яғни жазба композиторлық феноменге аударылды. Ал ауызша саз мәдениеті біртұтас феномен ретінде сипатталған жоқ.

Осылайша алғашқы қаймағы бұзылмаған ауызша саз мәдениетіне көз жүгіртсек, ең алдымен, атақты ғалым А. Сейдімбектің ой-пікірлеріне қысқаша шолу жасайық. Зерттеуші күй мәдениетінің «өмір дерек-

термен ұштастыра отырып, тарихи кезеңдердің аясында қарастырды. О дегені күйлердің саз сарындарын, күй аңыздарының оқиғаларын және күйші-композиторлардың ғұмыр кешкен заманың қаперге алу арқылы күй аңыздарың тарихи кезеңдерге теліп қарастырды. «Сонда ғана күй мәдениетінің «тарихи деректілігі туралы мәселе өзінің түйінін табады», – дейді, 129 б. Осылайша А. Сейдімбек күй мәдениетінің 5 ірі кезеңдерге бөледі. Олар: 1 «жаңаша жыл санауға дейінгі VIII-V ғасырлар мен жаңа заманның VI ғасырындағы аралығы; 2 кезең – оғыз-қыпшақ кезеңі (VI-XII ғғ.); 3 ноғайлы кезең (XIII-XVI ғғ.); 4 Жоңғар шапқыншылығы кезеңі (XVII-XVIII ғғ.); 5 кезең XVIII-XIX ғғ.

Музыкатанушы Ә. Сабырова ауызша саз мәдениетің арнайы зерттеп, келесідей кезеңдейді: 1. Ежелгі дәуір өнері; 2. Қола дәуірінің мәдениеті; 3. Сақтар өнері мен мифологиясы; 4. Халықтардың ұлы қоныс аударуы. Ғұндар; 5. Түркі қағанаты кезеңінің эстетикалық дүниетанымы және жыраулық дәстүрі; 6. Оғыз-қыпшақ заманының мәдени жазбалары; 7. Мұсылмандық Қайта өрлеу («Қарахандар дәуірі») кезеңіндегі мәдениет пен ғылым. Әбу Насыр әл-Фараби «Музыканың үлкен кітабы»; 8. Алтын орда кезеңінің мәдени жазба ескерткіштері; 9. Қазақ хандығы тұсындағы жыраулық дәстүр; 10. XIX ғасырдағы ауызша таралған дәстүрлі кәсіби музыка өнері.

Біздің ойымызша жоғарыда келтірген мінездеме қазақ музыкалық мәдениетін жеті негізгі кезеңді қамтитын дәуірлеуге бөлшектеуге мүмкіндік береді. Келтірілген жіктеулерге сүйеніп пән аясында авторлық кезеңдегінің келтірейік. Олар келесідей: 1. Қазақ саз мәдениетінің ежелгі кезеңі; 2. Орта ғасырдағы қазақ саз мәдениеті; 3. Қазақ хандығы кезеңіндегі саз мәдениет; 4. XIX-шы ғасырдың бірінші жартысы – XX ғасырдағы қазақ музыкалық мәдениеті; 5. Постномадтық, яғни көшпеліліктен кейінгі кезеңдегі қазақ музыкалық мәдениеті; 6 Қазақ музыкалық мәдениетінің «алпысыншы жылдықтарының» феномені ретінде; 7. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ музыкалық мәдениеті.

Бірінші кезең – Ұлы Даланың саз мәдениетінің пайда болуы. Бұл дәуір халықтың айтуында «Жаратқан Тәңір әр қазақтың жанына туылғанынан күйдің бөлшегін салған», – деген нақыл сөздермен сипаттауға болады.

Бұған Еуразияның Ұлы Даласындағы көшпелілер арасына ислам діні тарағанға дейінгі қиял-ғажайып тақырыптарға арналған күйлер, жорық сарындары, жаугершілік кезеңдерде ел есінде қалған айтулы батырлар, ақылды арулар, ерге серік болғандай қанатты пырақтар, киелі жануарлар туралы күйлер мен олардың аңыздары жатады. Мәселен, «Қос мүйізді Ескендір», «Көк төбет», «Көк бөрі», «Аққу», «Сарын», «Өгіз өлген», «Тарғыл бұқа» сияқты күйлер мен күй аңыздарын атауға болады. Бұлардың қай-қайсысы да байырғы саз сарында-

рымен ғана емес, қосарлана айтылатын аңыз-әңгімелерімен де алыс заманаларды меңзейді. Мейлінше байырғы ұғым-түсініктерді тілге тиек етеді. Тәңірге жалбарынудың табы, табиғат құпияларын тәңір тұту, көк аспанды, аспан түстес жан-жануарларды (көк төбет, көк бөрі, көк айғыр...) культке айналдыру жағдайы айрықша айқын аңғарылады. Еуразияның апайтөс даласындағы байырғы көшпелілердің діни дүниетанымын «Тәңірлік дін», немесе «Тәңірлік дүниетаным» деп те атауға болады. Бүгінгі ғылыми танымдағы «шамандық» деп жүрген атау өзінің мән-мағынасы мен атқарар қызметі жөнінен Тәңірлік наным-сенімнің аясындағы бір сала ғана. Шаманның қазақша атауы – бақсы. Қазақта «бақсы Тәңірмен тілдес» деген сөз тіркесі бар. Яғни, қазақ ұғымында бақсы Тәңірмен арадағы дәнекер. Тәңірлік наным-сенім бойынша микрокосмостан бастап макрокосмосқа дейінгі дүниетіршіліктің баршасының ең құдіретті иесі – Көк Мәңгі Тәңір. Сондықтан да, көшпелілер Тәңірді көбінесе шексіз табиғат, көк аспан ұғымымен астастырады. Өсімдіктен бастап жан-жануарларға дейін, табиғат құбылыстарынан бастап аспан денелеріне дейін баршасы бір ғана Тәңірлік ұғыммен идеалданған. Мәселен, қазақтар арасында күні бүгінге дейін «Бәрі де Тәңірдің еркінде», «Тәңірдің жазуы солай», «Тәңірсіз таң да атпайды», т.б. деп келетін мақал-мәтелдер сақталған. Көшпелілердің наным-сенімінде тек қана тірілер әлемі емес, өлі аруақтардың өзі Тәңірдің құзырында. Қазақтың байырғы наным-сенімі бойынша өлген адамның рухы жыл уақыты толғанша өзінің шаңырағын айланып ұшып жүреді екен, жыл уақыты болған соң Тәңірдің тұрағына ұшып кетеді екен дейді. Қаралы үйдің жыл уақытына дейін ертелі-кеш жоқтау айтылатыны – жыл бойы өз шаңырағын қимай айнала ұшып жүрген марқұмның рухына құрмет болса, жыл уақыты толғанда өлген адамға арнап ас беріп, ұлан-асыр той жасайтыны – оның рухы Тәңірмен табысты деген», 130-131 с.

Екінші кезеңдегі Орта ғасырдағы қазақ саз мәдениеті – Ұлы түрік қағанатының, соның ішінде біздің ата-бабаларымыздың мәдениеті де енеді. Алайда, орта ғасырда күй, жыр, тағы да басқа саз мәдениеттің түрлері тек қана қазақтарға ғана емес, бүкіл орта ғасырдағы Ұы түркі қағанаты үшін тән болды. О туралы арнайы дәрісте толығырақ тоқталамыз. Жалпы дәстүрлі жыр өнері мен құдіретті күй өнерінің бастауында әрине қыл қобызын арқалаған Қорқыт бабамыздың тұрғаны айдан анық.

Кейбір күйлерден тірі табиғаттың тылсым үнімен қоса өмір мен өлімді, тіршіліктің мағынасына үңілген ұлылықты сезінгендей боласың. Бірақ барлық дерлік күйлерден қайталана естілетін әуен – бұл тәңірге жалбарыну, ұрпаққа өсиет, ата-бабалар дәстүрі, табиғат тылсым күштері мен аруақтарға арнаулар.

Домбыра мен сыбызғы аспаптарының даму тарихы ғасырлар қойнауына терең кетеді. Көне қала Хорезмге жасаған археологиялық қазбалар кезінде табылған екі ішекті музыкалық аспаптарда ойнап отырған мүсіндер, домбыраның шығу тарихының көнеден басталатындығының куәсі. Ғалымдардың пайымдауынша, 2000 жыл бұрын пайда болған Хорезм екі ішекті аспаптарының қазақ домбырасымен төркіндес екендігі және бұл аспаптардың Қазақстан территориясында пайда болған ежелгі көшпенділердің алғашқы аспаптары екені анықталып отыр.

Жоғарыда айтылғандай, А. Сейдімбек бұл дәуірді оғыз-қыпшақ (VI-XII ғғ.) кезеңі деп сипаттайды. Бұған ғалым Қорқыт ата сарындарының аңыздары, «Абыз толғауы», «Саймақтың Сары өзені», «Балжынгер» сияқты күйлердің аңыздары келтіреді. Бұл кезең Орта Азия алабындағы жауынгер тайпалардың өмір салты, тарихи тағдыры ортақтасқан, жан-жағынан анталаған Табғаш (Қытай), Қызылбас (Иран), Ұрым (Византия) сияқты іргелі елдердің қомағай ниетіне қасқайып қарсы тұра бастаған сыны мол шақ еді. Соған орай туындаған музыкалық мұралардың айрықша сипаты, сарын-сазы аңғарылса, олармен сабақтас айтылатын күй аңыздарында елдің бірлігі, ердің табандылығы, өмірдің мәні бақыттың баяндаулығы (Қорқыттың мәңгілік өмірді іздеуі) сияқты алапат-асқақ тақырыптар арқау болып отырады.

Бір ғажабы, осынау күй аңыздарының қай-қайсысы да өзінің тарихи ұғым-түсінігімен, арқау болған тақырыптарымен «Оғызнама», «Қорқыт баба» кітаптарындағы әңгіме арнасымен сабақтасып жатады. Әрине, мұны кездейсоқтық деп қабылдауға болмайды. Тарихи деректер бойынша (жазбаша, археологиялық) VII-X ғасырлардағы оғыз-қыпшақтардың мекен-тұрағы ғана бір болып қоймаған, тарихи-әлеуметтік тіршілік-тыныстары да біте қайнасып жатқан. Оғыздар қазақ халқының этникалық тұтастықта көрініс табуына негізгі ұйтқы болған түркі тектес тайпалар одағы еді», – дейді А. Сейдімбек, 132 б.

Тақырып бойынша өзіндік бақылауға арналған сұрақтар:

1. Дат пен тарихнаманың салыстырмалы талдауы
2. Қазақ музыкалық мәдениетің кезеңдерге бөлу мәселесі: жалпы сипаттама
3. Қазақ музыкалық мәдениетің кезеңдерге бөлу мәселесі:
А. Сейдімбектің классификациясы
4. Қазақ музыкалық мәдениетің кезеңдерге бөлу мәселесі:
А. Сабырованың классификациясы
5. Қазақ музыкалық мәдениетің кезеңдерге бөлу мәселесі:
Б. Қоқымбаеваның классификациясы

Ұсынылған әдебиеттердің тізімі:

1. Кокумбаева Б.Д. Неисчерпаемый мир музыки Великой Степи: монография / Б.Д. Кокумбаева. – Павлодар: ППУ, 2020. – 155 с. – сс. 112-116. <http://кітапхана.қаз/catalog/201101/201101.htm>
2. Тақырып бойынша Б.Ж. Қоқымбаеваның 4-ші видеодәрісі Модуль 1. Лекция 4. https://youtu.be/sCeV_RTlkpc
3. Жұбанов А. Ғасырлар пернесі: Қазақтың халық сазгерлерінің өмірі мен шығармашылығы туралы очерктер. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 203 б.
4. Жұбанов А.Қ. Замана бұлбұлдары – Алматы, 2 бас., 2010.
5. Сейдімбек А. Қазақтың күй өнері. Монография – Астана, 2002 – 832 б. – 5-20 бб.
6. Музыка мәдениеті мен өнер терминдерінің орысша-қазақша-ағылшынша сөздігі // Құрастырушылар: Б.Ж. Қоқымбаева, Е.Ю. Личман, Б.У. Итемгенова. Аудармашылар: У.М. Мақұлов, А. Личман, А. Хасенов, Р. Хасенова. – Павлодар, ПМПИ, 2013. – 200 б. Казахско-русско-англ. словарь <http://кітапхана.қаз/catalog/130815/130815-003.htm> – 21-22 бб., 61 б., 93-94 бб., 153-154 бб., 166-167 бб.

5 тақырып. Қазақ музыкалық мәдениетінің тарихы: бірінші және екінші кезеңдері

Тақырыптың мақсаты: Қазақ музыкалық мәдениетінің бірінші және екінші кезеңдерінің тақырып аясында сипаттау

Пәннің негізгі терминдері және ұғымдары: миф, аңыз, архаикалық, мифологиялық және эпикалық аңыз-күйлер

Қазақ музыкалық мәдениетінің тарихнамасы тақырып бойынша сұрақтар:

1. Бірінші кезең – қазақ саз мәдениетінің ежелгі кезеңі
2. Екінші кезең – орта ғасырдағы қазақ саз мәдениеті

Дәріс:

1. Бірінші кезең – қазақ саз мәдениетінің ежелгі кезеңі

Ең маңызды және сонымен бірге әлі де толық зерттелмеген кезең – миф аясындағы қазақ саз мәдениетінің тарихы. *Миф* – көне заманда барлық белгілі бейнелеу құралдарымен қайта жаңғырған табынушылық, салттық әрекет. Синкретизм (біртұтастық, бөлінбейтін) – мифологиялық мәдениеттің айрықша белгісі, өйткені, салттық сипаттағы еңбек практикасы қоршаған ортаны танудың әртүрлі әдістерімен бірге тікелей тұтас болған.

Мифологияның *негізгі құрастырушысы* – ауызша мәтін, діннің алғашқы нысандары, өнер түрлері. Тайпалардың өз шығу тектері, қоршаған әлем туралы киелі әңгімелері мифтік шығармашылықтың

маңызды бөлігін құрады. Архаикалық тайпалардың дүниетанымын білдіретін көне діни ұғымдар онда басым болды.

Табиғатқа сиқырлы әдіспен әсер ететін өнер түрлерінің барлығы (жартастарға салынған сурет, қашау, мүсінді бейне, ою, би, ойындар) бұл орасан күрделі жол-жора шараның ажырамас бөлігін құрады. Салт әрекетінің ең асыл тарауларында қасиетті музыкалық аспаптарда орындалатын рухани үн шырқалып тұрды. Демек, миф бейнесі еңбек пен діннің, өнер мен ғылыми білімнің өскіндері ажырамай тіршілік етуінен құралады.

Келтірілген мәліметтер – жалпы адамзаттың миф мәдениетіне әмбебап феномен ретіне тән. Ал енді тақырып миф аясындағы қазақ саз мәдениеті болғандықтан, терминдер туралы мәселеге тоқталайық. Тақырыпқа қатысты бір мысал – аңыз деген атау. «Аңыз» сөзі қазақ тілінде «синкретті мән-мағынасына байланысты. Оның үстіне, күйдің шығуына байланысты ауызша айтылатын әңгімелерінің ішінде мифтік, әфсаналық, аңыздық, жағдаяттық сарындағы оқиғалар, мотивтер кездесіп отырады», Сейдімбек.

Сөз бен саздың байланысы аңыз күйдің «бүтін, бөлінбейтін сюжеттік-композициялық (СК) құрылым құрайды», Ә. Мұхамбетова. Осы кезеңге жататын аңыз күйлерін Ә. Мұхамбетова архаикалық, мифологиялық және эпикалық түрлеріне бөледі. А. Сейдімбек оларды мифтік, әфсаналық, аңыздық және эпикалық дейді.

Енді жоғарыдағы сипаттамаға сүйеніп мысал ретінде «Қызыл қан» аңыз күйіне қысқаша тоқталайық: «Жылда көктемде, солтүстікке құс келетін уақытта, көп құс шөлден жол таба алмай, қырылып қалады екен. Содан құс әміршісі – Қызыл Қан деген қаз жаратушы Тәңірге барып, аспаннан жол салып беруін өтінеді. Тәңірі құстарға аспаннан жол салып береді. Осы күнгі аспандағы Құс жолы содан қалған екен деседі». Бұл сыбызғыда ойналатын аңыз-күйдің сирек кездесетін үлгісін А. Райымбергенов Мүйимсат Оңғаровтан жазып алған. Сыбызғышының сөзіне қарағанда, күйдің басындағы дыбыстың көтеріліп келетін жері – шөлден қырылған қаздың қаңқылдаған үнін білдіреді. [Куй кайнары].

Бұл киелі аңызда барлық рухани ақпарат тұнған күйінде жинақталған. Қызыл қан есімі ағзаның өлімін қызыл түспен байланыстыра отырып, өлім туралы алғаш түсінікті бейнелейді. Құс жолы идеясы – рухани жолдың символы; Аспанға жанды өткел арқылы жеткізіп, өлімді ойша психологиялық жеңуге тырысу. Сонымен өмір мәңгілік ретінде адамның рухани отаны есептелетін Аспанмен, яғни Көк Мәңгі Тәңірімен орайластырылады.

Осылайша дыбыстық-интонациялық, яғни үн-саздық кешен ежелгі кезеңде ерекше орын алды. Музыка пайда болғанға дейін сөйлеуге

дейінгі кезеңнің болғанымен түсіндіріледі, бұл кезде көне адамдар бір-бірімен ыммен, мимика, дауыс шығару, ысқырық, тарсылдау арқылы түсінісетін. Бірте-бірте мұндай аралас ағыннан саз және сөздік бастаманың бірігуіне негізделген дыбыстық тіл қалыптасты, мұнда ырғақ пен әуен мағынаның есте сақталуына ықпал етті. Ақпаратты қабылдауда көру каналының маңыздылығына қарамастан (ғалымдар оның меншікті салмағының аумағын 80% астам деп бағалайды), оның тарих бастауында анағұрлым айқын көрінген екі айтулы кемшілігі болды: көз тек көру аймағына енетіндер жайлы және орташа жеткілікті дәрежеде жарық болса ғана ақпарат бере алады; сондықтан қараңғы түсе бастағанда көру қабілеті адамды ақпаратпен жабдықтау қабілетінен айырылады. Ақпарат алуда оптикалық (көру) жолдағы шектеулерді жеңгендіктен адамдардың негізгі қарым-қатынас құралы дыбыстық тіл болғаны да сондықтан.

Тарихи ұзақ уақыт бойы дыбыстық тіл жұмбақ күшке ие болып, қасиеттендірілді. Сөз бен саздың ажырамас синкретизмі «дипломатиялық нота» тіркесінде де көрініс тапқан (көне Жапониядан бастау алады, шетел билеушісіне қарата сөйлегенде дипломат өз мемлекетінің жолдауын әнмен білдірген).

Жалпы адамзаттық рухани мәдениеттің осындай бастапқы әмбебап негіздемелері дала фольклоры мен музыкасында жақсы дамыған. Көшпендінің қол жеткізген Ғаламның дыбыстық-есту бейнесі қазақтарда терең философиялық-эстетикалық ұғыну-түсінуі бір мезгілде сезімтал да, пайымдаушы үн анықтамасында көрініс тапты:

Үн жинадым тыныс алуға,

Үн жинадым тыныстануға,

Үн жинадым тынысуға.

Бұл фразеологиялық халық даналығында ауызша феномен ретіндегі сөз бен саздың бастапқы мәнінде ажырамас бірлігі бейнеленген. Айтылғанды аспаптық мәдениетте, күйлерде ерекше бір эмоционалдық ахуалды академик Б. Асафьев «этикалық жоғары көңіл күй», «салмақтылық, қатаңдық, айбарлылық», «жоғары сезімдік жалпылаудың сезімдік қайырымдылық пен философиялық терең ойлылықпен қатар жүруі» деп шамалаған еді. Осыдан келіп көптеген халықтардың дәстүрлі аспапты мәдениетінде ерекше дамыған, тіпті басым болып келетін бидің, қимыл-әрекеттің, адымның (кеңірек алсақ – физикалық қимылдың) рөлі қазақтың күйлерінде екінші шепке шығып, бағынышты болғандығын көреміз. Ең бастысы – ғасырлар бойы қазақ күйлерінің халық дала фольклорымен тығыз байланыста болуы оның синкреттік табиғатының (әңгімелей отырып аспапта орындау) айшықталып, басым болуына әкелді. Бұл, өз кезегінде, аспапты музыкалық

ойлау жүйесінің ең маңызды қасиеттеріне ықпал етті», – дейді Ә. Мұхамбетова. Сонымен Қазақстанның ежелгі тұрғындары жоғары дамыған ауызша мәдениетке ие болған.

2. Екінші кезең – орта ғасырдағы қазақ саз мәдениеті

Біздің дәуіріміздің VI-VIII ғасырларын Түркі қағанаттарының мәдениеті деп атауға болады. Бұл дәуір Еуразия құрлығындағы рухани өзегі тәңірлік, мәдениеттің тәңірлік түрі құрастырған мемлекеттердің қалыптасуымен сипатталады. Халықаралық сауда қатынастарын және мәдениеттердің диалогын, яғни сұхбатын жүзеге асыруда Ұлы Жібек жолы – Еуразияны Жерорта теңізінен Қытайға өтетін керуен жолдарының жүйесі маңызды рөл атқарды. Жібек жолының Орталық Азия мен Қазақстан аумағынан өткен ең ұзын учаскелерінің бірі.

Қазақ саз мәдениетінің орта ғасыр кезеңі – Ұлы Даланың жалпы түрік игілігі. Оларды саз, саз аспаптары, сазгер, бақсы, күй, жыр (йыр), толғау, патриотты-батырлық және ғибратты-дидактикалық жырлардың түрлері, жар-жар үйлену тойларындағы әдеп-ғұрып өлеңі, ұста – қол өнер шебері, ұстаз, күй сынды сөздер атауынан да байқауға болады. Мысалы, бақсы сөзі көп мағынаны бойына сіңірген. Алғашқы ұғымда емшілік – адам сырқатын тексеру деп түсінілсе, екінші жағынан Ғарыш – мәңгілікпен ұштасады және олардың байланыстылығын бірлікте қарастырады (С. Аязбекова). Бақсылардың маңызды әлеуметтік міндеттері өте биік болған. Тіпті 19 ғасырға дейін қазақтың рухани қайраткерінің қобызы қасиетті, жоралы аспап тек бақсы мен жырау қолдануға құқылы болып қала берді. Және де белгілі бір (қалың, қаныққан) тембрі, яғни бояуы осы күнге дейін сақталынып келеді.

Көшпелілер әлемінің тұрғындары жасаған қыл қобыз музыкалық аспабы Орталық Азия, Сібір, Еділ бойында, Закавказье, Орта және Таяу Шығыста, Шығыс Еуропаның бірқатар халықтарында сақталған. Қазіргі халықаралық ғылыми қоғамдастықтың бірлескен зерттеулері қобыздың әлемдегі ең көне ішекті аспап екенін анықтады.

Бірқатар байланысты ғылымдардың мәліметтерін зерттеу негізінде ысқы аспаптардың Азия (Орталық және Орта Азия) шығу тегі кейіннен Еуропада таралуы және заманауи ішекті аспаптарға эволюциясы дәлелденді. Аспапты қабылдай отырып, шығыс және батыс халықтары «көркем-эстетикалық, музыкалық дәстүрлеріне сай және өз табиғаттарындағы материалды қолдаланып аспаптың құрылымын, конструкциясын өзгерткен».

Бірақ қобыз өзінің көнелігі мен киелі қасиетін ешбір өзгеріссіз сақтай білді. Мәңгі жасайтын тәңірлік, Қорқытқа, саз бен аспаптың тамаша тегіне деген қалтқысыз сенім, халық өміріндегі киелі ролі қобызды қаймана жұрттың жұғысуынан ғана емес, әртүрлі өзгерістер-

ден де аман сақтады. Ыспалы шекті аспаптардың түпкі тегінің әуелгі сипаттары мен құрылысын сақтап қалған нақ осы қазақ бақсыларының қобызы болды. Ол бүгінде Азия, Еуропа, және Африка бойынша тарап кеткен гиджак, фидель, годулка, эрху, байху, гарзе, ковыж, скрипка, альт, вилончельдер мен кейде тіпті жан танымастай боп өзгеріп кеткен ұрпақтарының өзіндік бір Адам атасы тәрізді» (Ә. Мұхамбетова).

Аңыз бойынша қыл қобызды ең алғашқы жасап алғашқы күйді ысқышпен орындаған Қорқыт Ата Әулие. Рухани феномен ретіндегі күйдің ерекшелігі оның «өзінің табиғи мәні ретінде Ғаламның ырғақтарынан, қозғалыстарынан, тербелістерінен, демінен және одан кейін, әрине, оны өмірге келуіне түрткі болған нақты өмірлік жағдайлықтан тұратындығында» [Нұрланова, 99-б.].

Күйдің тарихи ғұмыры ұзақ болып шықты, өйткені өзінің ауызша табиғатының арқасында бүгінгі күні де ол бүлінбеген негізінде сакралды-медитациялық музыка ретінде тіршілік етуде. Күйдің ауқымы, оның шағын нысаны (2-3 минут шырқалады) ғарыштық дірілді естуге көмектеседі. Күй әлемді-модельдеуші рухани константа ретінде ең күрделі – Уақыттың және Кеңістіктің, яғни Мәңгіліктің сынағынан өтті.

Сонымен қатар күйдің икемді құбылыс екенін атап өткен жөн, оның тіршілік қарекеті ауыспалы әлеуметтік-мәдени жағдайлар мен өзгеру механизмдеріне бейімделе білу мүмкіндігімен қамтамсыз етіледі. Ұлы қағанат кезеңінде Көк Мәңгі Тәңірлік «мемлекеттілік символының ролін орындаған күйлердің цикліне ауысуы» – айтылғандардың жарқын мысалы болып табылады. «Қаған ордасында тартылатын күйдің саны бір жыл ішіндегі күндердің санына сәйкес 366 болған. Мұны «Тәңірінің 366 тармақ күйі» деп атаған. Жыл басы көктемдегі күн мен түннің теңесер күнінен /науырыздың 22-23-і/ басталып, бұл күнді «Ұлыстың ұлы күні» деп, ұлан-асыр тойға айналдырған. Ұлыстың ұлы күнінде бүкіл қағанаттың үміт-тілегін тәңірге жеткізетін 9 күй тартылған» [Тарақты А.].

Келтірілген мәліметтер түркі заманында сол уақыттың тағдыр-шешті армандарын бейнелеп, сипаттағандықтан күйші қоғамда ең маңызды орын алғандығын дәлелдейді. Бұған күйдің ауызша берілуі мен әлем ісіне қызмет еткен және бұл тұрғыдан Ұлы түркі қағанатының мемлекеттілік символы ғана емес, Мәңгілік Рухани Болмыс символы болған көңілшек, адами қарым-қатынастағы адамдардың тікелей байланыс ахуалы да көп дәрежеде ықпал етті.

Сонымен бірінші кезең – Ұлы Даланың саз мәдениеті пайда болды.

Екінші кезеңде Орта ғасырдағы саз мәдениеті Ұлы түрік қағанаты үшін ортақ болды. Және де елімізде оғыз-қыпшақ (VI-XII ғғ.) кезеңі деп те сипатталады.

Тақырып бойынша өзіндік бақылауға арналған сұрақтар:

1. Қазақ саз мәдениетінің ежелгі кезеңінің ерекшеліктері
2. Тақырып аясында мифке сипаттама
3. Қазақ саз мәдениетінің ежелгі кезеңінің негізгі ұғымдары
4. Күйлерін Ә. Мұхамбетованың және А. Сейдімбектің классификациялары: салыстырмалы талдау
5. Қобыздың әлем мәдениетінде орны және мәні туралы ғалымдардың көз қарастары

Ұсынылған әдебиеттердің тізімі:

1. Кокумбаева Б.Д. Неисчерпаемый мир музыки Великой Степи: монография / Б.Д. Кокумбаева. – Павлодар: ППУ, 2020. – 155 с. – сс. 112-118. <http://kitapxana.kaz/catalog/201101/201101.htm>
2. Музыка мәдениеті мен өнер терминдерінің орысша-қазақша-ағылшынша сөздігі // Құрастырушылар: Б.Ж. Қоқымбаева, Е.Ю. Личман, Б.У. Итемгенова. Аудармашылар: У.М. Мақұлов, А. Личман, А. Хасенов, Р. Хасенова. – Павлодар, ПМПИ, 2013. – 200 б <http://kitapxana.kaz/catalog/130815/130815-003.htm> - 93-94 бб., 102 б., 153-154 бб.
3. Жұбанов А. Ғасырлар пернесі: Қазақтың халық сазгерлерінің өмірі мен шығармашылығы туралы очерктер. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 203 б.
4. Тақырып бойынша Б.Ж. Қоқымбаеваның 5-ші видеодерісі Модуль 1. Лекция 5. <https://youtu.be/ss9eUw8l33k>
5. Шертпе күйдің аймақтық ұялары <https://zharar.kz/id/9868>

6 тақырып. Қазақ Хандығының саз мәдениеті: 3-ші кезең

Тақырыптың мақсаты: Қазақ Хандығының саз мәдениетін сипаттау

Пәннің негізгі терминдері және ұғымдары: жүз, күй, жыр, жырау, толғау, арнау, терме

Қазақ Хандығының саз мәдениеті тақырып бойынша сұрақтар:

1. Қазақ Хандығы: қысқаша жалпы сипаттама
2. Қазақ Хандығының саз мәдениеті

Дәріс:

1. Қазақ Хандығы: қысқаша жалпы сипаттама

XIV ғасырда көшпелі өркениеттің әйгілі ойшылы Асан Қайғы өзінің «Жерұйық» рухани ілімінде үш жүздің бірігуі туралы мәңгілікке айналған ойларды қалдырды. Ұлы Даланың данышпаны өз көзқарастарын көркем-бейнелі тілде: «Қарындасты жамандап, туысты кайдан табасын» деп білдірді.

Бұл афоризмде, яғни қысқа сөзде түйінделген тиянақты, бейнелі ой кең, терең мағынада бауырласу деген синонимін мағынасы ретінде қолданылады. Түптеп келгенде «қарындас» сөзі салттық нан ретінде пайдаланатын, «бауырсақ» деген ұғымына синоним болып қолданылады, бір кездері туысты болып кеткен тайпалар онымен бауырласып, ант берді.

Асан Қайғы ілімінің тағдыршештігін Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би айқын түсініп, Жерұйықты сыртқы жаулардан қорғап, ұлы ойшылдың ісін жалғастыруды көздеді. Қорытындылай келе, ата-бабаларымыз бейбітшілікті тек аймақтық (мемлекеттік) шекараларда ғана емес, кең мағынада алға тартты және қорғады.

Ата-бабаларымыздың бітімгершілік ниеттерінің дәлелі – бірлік деңгейінде сұранысқа ие, «жүз», «жерұйық» халықаралық ұғымдары. Өртүрлі қақтығыстарға қарамастан, дала тұрғындары әрқашан барлық көршілес халықтармен және мемлекеттермен тату қарым-қатынасқа ұмтылды. Заманауи қазақстандық қоғамда бейбіт бастамалар дәйекті түрде жүзеге асырылуда. Тәуелсіздік Қазақстан әрқашан бейбітшілік пен келісім аумағының орнын сақтайды деп үміттенеміз.

Жоғарыда айтылғандай, орта ғасырлардағы Ұлы Дала тарихы Түрік қағанаты жағдайында өтті. XIV-XV ғасырларда Қазақстанды мекендеген рулар мен тайпалар тіл мен мәдениет ортақтығының қалыптасуы мен нығаюының барлық кезеңдерінен өтті. Еуразиядағы ең күшті мемлекет болған Алтын Орданы бірнеше хандықтар: Ақ орда мен Моғолстан, Ноғай Ордасы, Сібір хандығы және Әбілхайыр хандығы алмастырады. Уақыт өте келе үш қазақ жүзінің этносаяси бірлестігі Қазақ хандығының құрылуына ықпал еткен Жәнібек пен Керей хандарының айналасына топтасып келеді.

Бұл жерде заманауи ғылыми-зерттеулер үдерісінде «Қазақстан мемлекеттілігі тарихының жаңа тұжырымдамасы алғаш рет ұсынылғанын атап өткен жөн. Оның мәні қазақ мемлекеттілігінің бастауы – Жошы хан мен оның үлкен ағасы Орда құрған Ақ Орда мемлекеті болып табылады. Ал 1465 жылы Жәнібек пен Керей құрған Қазақ хандығы Ақ Орданың жаңа сапасындағы тікелей жалғасы және мұрагері болды». Бұл тұжырымдаманың негізін К.А. Пищулина «Юго-Восточный Казахстан во второй половине XIV - начале XV вв.» (1997) монографиясында белгілеген. «Дәл осы Шыңғыс хан құрған ұлы мемлекетінің бір тірегі Ақ Орда Орда-Ежен, Орыс-хан және олардың төре ұрпақтарының Қазақ хандығының тікелей қатысы бар». Тәуелсіздік алғаннан бері елімізде осы тақырыпқа тікелей байланысты басқа да көп ғылыми деректер қосылуда.

Қазақ Хандығының құрылуы көшпенділердің де, отырықшы халықтың да бір қоғамдық-саяси тұтастыққа бірігуіне әсер етті.

Еліміздің аймағы үш жүзді құрады. «Жүз» деген халықаралық сөз көп мағыналы және *бет, жүз, буын, тамыр, ұрпақ* деп аударылады. Оның тамыр, буын, тізе ретіндегі мағынасы фин, эстон тілдерінде сақталды. Коми тілінде *халық, көпшілік, адамдар*; тәжік тілінде – *шығарылым, бөлік, үлес*. Сөздің кеңейтілген омонимдігі адам мағынасын жаңа он шақты космологиялық түсінігін сақтайды.

«Үш» қасиетті санына байланысты бірқатар афоризмдер сақталған. Шамасы ертеректе мифтің поэзиялық формула болып табылатын, бірсыпыра нақыл-сөздер сақталған. Олар: үш қуат, үш жамандық, үш жақын, үш ғайып. Мәселен, үш қуат: ақыл, жүрек, тіл. (Адамның ең жоғары қасиеттері – бұл ақыл, жан (жүрек), тіл (сөйлеу). Қуат – сөзбе-сөз: күш, жігер).

Осылайша «жүз» ұғымының ежелгі этимологиясы, Дала тайпалары мен халықтарының этногенетикалық құрамы, көшпенділік әлемнің көптеген халықтары өткен әмбебап шаруашылық-мәдени типі ретінде Қазақ хандығының ортақ тарихи-мәдени бастауларын дәлелдейді.

2. Қазақ Хандығының саз мәдениеті

Жүздерге, тайпалар мен руларға бөліну қазақ мәдениетінің де, түркі мәдениетінің де, оның ішінде музыкалық дәстүрдің де жоғары дамуына ықпал еткенін атап өткені де жөн. Айтқаның мысалы ретінде күй мен күйші іс-әрекетінің функциялары тарихи жағынан тұрақсыз және белгілі бір халықтарда әртүрлі болғанынан анық көрінеді. Сонымен қатар алтайлықтар мен хакастардың «кай», татар мен башқұрттардың «кюй», қазақтардың, қырғыздар мен түрікмендердің «күй», «куу» бүгінгі күнге дейін халық арасында сүйікті және құрметті болып табылады. Заманауи шындықтың қайшылықтарына қарамастан, бүгінде күй өзінің қасиетті-медитациялық табиғаты мен дыбыс идеалын барлық шынайы нәрселерге деген махаббат ретінде сақтап келеді.

Күйлермен қатар қазақтар үшін осы тағдыршешті кезеңде жалпы-халықтық бірлік идеяларын ойдағыдай білдірген жыр өзекті болып отыр. Мұндай мәселені шешуге жыраудың жан-жақты іс-әрекеті бағындырылды. Олардың философиялық ойларға толы эпикалық толғаулары «өз заманының сұраныстарымен әсер ету күші бойынша қалыптасатын этникалық тұтастық мүдделерімен, азаматтық руханилықпен байланысты «қоғамдық-тарихи құбылысқа айналды», – дейді Қ.Ш. Нұрланова.

«Бірыңғай тұтастықты қалыптастыру және дамыту жолында жасалған істер жанқиярлық пен бірлескен күш-жігерді талап етеді. Шалкииз өзінің күшін түсінуге толы және осы жолдағы барлық адамдарды:

Жау көрген күн жүрегінің басы едім, көз үстінде қас едім» секілді жолдармен рухтандырады.

Жарқын тұлғалық-мақсаттық бастауымен сипатталатын жыраудың шығармашылығы азаматшылық рухтандырылғанымен ерекшеленеді. Ол осы бірлікті құруға, қорғауға және одан әрі дамытуға бағытталған. Осы бағытта Кет-Бұқа жыраудан (XIV ғ.) Бұқар жырауға дейін (XVIII ғ.) қазақ қоғамындағы жыраулар мен олардың шығармашылығының тарихи маңызы. Олар апаттар жылында шабыттандырушылар және жұбатушылар ретінде жалпы қызығушылық пен ұлттың болашағы үшін өз өмірлерін және шығармашылық іс-әрекеттерің арнады. Осы қасиеттерді ескере отырып, жыраулар халықтың жаратушысы және сонымен бірге оның тарихын жасаған және жырлаған атақты тұлғалары деп айтуға әбден мүмкін.

Батырлық пен жырдың жоғары азаматтығы сол заманның мәдениетін сипаттайды, сонымен қатар мұндай эпикалық ерекшелік руханилықтың жалпы мәдени қасиеті болып табылады. Дамудың жалпы тарихи, жалпы адамзаттық тенденциясын білдіре отырып, ол өзінің ерекше түрін эпикалық толғаудан тапты.

Жыраулардың мінезі, табиғаты, тағдырларының әртүршілігіне карамастан, олардың үлгіге ұмтылысы әлдебір тұтастыққа біріктірді. Бұл олар үшін өздерінің ерекшелігін, адамның әрқашан қолынан келмейтін нәрсені жасау мүмкіндігін сезінудің бәрінде ашылды. Мұндай өзін-өзі сезімі этникалық тұтастықтың қалыптасуы, дамуы жағдайында қажеттілік ретінде пайда болды. Сөйтіп, тұтастық пен оның рухын қалыптастыратын көтерілуімен қосылған қозғалысы мен артуы жыраудың эпикалық шығармашылығында толық түрде көрсетілген. Әртүрлі жағдайларда жыраулар өз заманның басты ісіне назар аударады. Мысалы, Ақтамберді жырау:

Бірлігіңнен айрылма, Бірлікте бар қасиет – деген жолдары халық жадында сақталып бүгін де, келешекте де аманат секілді маңызды.

Осылайша жыраулар бірлік оңай келмейді, оған үйрену керек, оны қажеттілік ретінде түсініп қана қоймай, жүрекпен қабылдау керек деп халыққа кеңес берген. Олар адал қызмет ету идеясы өмір жағдайында бәріне ортақ және басты болып табылатындығын, адамды жағдайдан жоғары қоюға ұмтылыстарының шоғырландырылған күшін қамтамасыз етті. XV-XVIII ғғ. ұзақ тарихи дамудың алуан түрлілігін ажырата білген жыраудың эпикалық шығармашылығы барлық біріктіру үрдісімен ерекшеленеді.

Еркін айтылған бірлік идеясы және оның сыртқы келбеті – бұл этникалық тұтастықтың қалыптасу кезеңіндегі рухани субстанция, әлеуметтік даму тенденциясының көрінісі дер анықтайды Қ.Ш.

Нұрланова. Сондықтан Қазақ хандығының рухани мәдениетінде жыраудың маңызы өте зор.

Жыр жанрлар жүйесіне терме, толғау, арнау, хат секілді түрлері енеді. Олар этностың өнегелілік құндылықтарының нақтылайтын жоғары әдептілік толғауды сипаттайды. Жыр шиеленіскен түрде толыққанды, экспрессивтік, нағыз шешендік сөзбен көрінетін саз, кеңірек, рухани мәдениет құбылысты білдіреді. Ол бүкіл елге, халыққа бағытталады және қиын жағдайлар кезінде оның бүгінгі мен болашағына деген қамқорлықпен ерекшеленеді. Өз шығармашылықтарында олар рухани тәжірибелерінде терең бастан кешкен, сезілген ақиқат ретінде үйлесімдік іске асыруды тапқан жалпыламалықты көрсетті.

А. Сейдімбек Қазақ Хандығы дәуірдің «рухани өркендеу және жаңғыру» заңдылықтарының көрінісі» ретінде сипаттайды. «Бұл жылдар Қазақстан халқының өмірін жеке құндылықтың ерекше белгісімен айшықтап, оның рухани мәдениетінің айрықша сипатын нығайта түсті». Осы кезеңнің «ұлы өкілдері мәдени құндылықтардың әлемдік қоржынында лайықты орын алған халықтың рухани қазынасын толықтыра түсті» – деп қорытындылайды А. Сейдімбек. «Айтары жоқ, ғажайып құбылыс!... Жай өткен жоқ, қазақ халқының болмысына өзіндік дара қасиет дарытып, мәдени-рухани төлтумалығын біржолата орнықтырып кетті». Қазақ халқының «ұлы тұлғалары туындатқан рухани қазыналар ешқандай әсіре бұлдаусыз жалпы адамзаттық игілік болып табылады», – дейді.

Осы жерде ұлы ғалым айтқан кезең музыка ғылымында ауызша кәсіби музыка ретінде анықталатынын атап өткен жөн. Бұл саз мәдениеті көркемдік құбылыс ретінде ең жоғары дамуға жеткен кезең. Әлемнің ауыз кәсіби музыкалық тәжірибесінің ерекшелігі – әлемді танудың жеке тәсілі және оны авторлық шығармашылықта көрсету. Бұны мәдениетте орындаудың оркестр, хор, топтық би жанры сияқты ұжымдық формасының жоқтығынан байқауға болады. А. Аязбекованың айтуы бойынша «әлемдік қарым-қатынас байланыстарының анағұрлым ерекше және айқын бейнелеушілердің бірі бола отырып, әлемдік мәдениетте жарқын және бірегей жағдайды бейнелеу қазақ мәдениетінің бір қыры. Бұл қасиеттің ерекшелігі бірегей, өйткені көшпенді қоғамның өзі бұл – ұжымдық, бірлескен қоғам. Тіршілік қарекетінің тұрмысы мен тәсілінің өзі солай қалыптасқан. Ал осы қоғамдағы сана – дараланған, философиялық тұрғыдан өзгеше».

Тақырып бойынша өзіндік бақылауға арналған сұрақтар:

1. Қазақ Хандық дәуірдің ұлы ойшылдары
2. Ұлы Дала данышпандардың негізгі идеялары

3. Заманауи ғалымдардың Қазақ Хандығын құрылуы туралы ой-пікірлері

4. Қазақ Хандығының саз мәдениеті: негізгі жанрлары

5. Қазақ Хандығының саз мәдениетінің өкілдері

Ұсынылған әдебиеттердің тізімі:

1. Кокумбаева Б.Д. Неисчерпаемый мир музыки Великой Степи: монография / Б.Д. Кокумбаева. – Павлодар: ППУ, 2020. – 155 с. – сс. 118-122. <http://кітапхана.қаз/catalog/201101/201101.htm>

2. Кокумбаева Б.Д. Казахская музыкальная культура: учебное пособие /Б.Д. Кокумбаева. – Павлодар: ПГПУ, 2020. – 134 с. – сс. 19-24. <http://кітапхана.қаз/catalog/200825/200825-001.htm>

3. Музыка мәдениеті мен өнер терминдерінің орысша-қазақша-ағылшынша сөздігі // Құрастырушылар: Б.Ж. Қоқымбаева, Е.Ю. Личман, Б.У. Итемгенова. Аудармашылар: У.М. Мақұлов, А. Личман, А. Хасенов, Р. Хасенова. – Павлодар, ПМПИ, 2013. – 200 б <http://кітапхана.қаз/catalog/130815/130815-003.htm> - 93-94 бб., 102 б., 153-154 бб.

4. Тақырып бойынша Б.Ж. Қоқымбаеваның 6-ші видеодәрісі Модуль 1. Лекция 6. <https://youtu.be/6ysmLA6S8NE>

5. Жұбанов А. Ғасырлар пернесі: Қазақтың халық сазгерлерінің өмірі мен шығармашылығы туралы очерктер. - Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 203 б.

7 тақырып. Қазақ музыкалық әлеміндегі төртінші кезеңнің ерекшеліктері (XIX-XX ғасырдың бірінші жартысы)

Тақырыптың мақсаты: Қазақ музыкалық өміріндегі төртінші кезеңнің сипаттау

Пәннің негізгі терминдері және ұғымдары: аңыз күйлер, бас буын, сал-серілер, симфониялық күй

Қазақ музыкалық әлеміндегі төртінші кезеңнің ерекшеліктері тақырып бойынша сұрақтар:

1. Еліміздегі XIX ғасырдағы саз мәдениеті

2. XX ғасырдағы жаңа – жазбаша - композиторлық практиканың пайда болуы

Дәріс:

1. Еліміздегі XIX ғасырдағы саз мәдениеті

Төртінші кезең Қазақ хандығының саз мәдениетінің логикалық жалғасы болып табылады. Ол тұтас феномен ретінде сөз бен музыканың тығыз өзара байланысуымен, ауызша трансляциялау тәсілімен, жалпыламалығымен, тұтастығымен, суырып-салмалығымен сипатталады.

Сөз бен саздың байланысының төлтумалығын ауызша мәдениетінде тереңірек сезіну үшін күй өнерін келтірейік. «Ғалым-зерттеушілердің

пікірі бойынша осы уақытқа дейін қазақтың бес мыңдай күйі тіркеуге алынған. Яғни, соншама күй аңызы да бар деген сөз. Өйткені қазақтың дәстүрлі күйлерінің бірде-бірі себепсіз дүниеге келмеген. Әрбір күйдің қосарлана айтылатын аңыз әңгімесі бар. М. Әуезовтің сөзімен айтқанда, «күй аңыздарының көп екенің ел біледі, бірақ кітап, баспа білмейді», – дейді А. Сейдімбек, 122 б.

Бұл қабаттың мәдени-тарихи маңызы, біріншіден, музыканың алғашқы негіздері қасиетті салт-дәстүрлік практика ретіндегі сақталғаны. Екіншіден, саз мәдениетінің дәйекті эволюциясы ауызша кәсіби музыкалық тәжірибе сияқты осындай өзін-өзі қамтамасыз ететін және өзіндік құнды феноменнің қалыптасуына әсер етті.

Қазіргі уақытта зерттеушілер әншілік, күйшілік, жыраулық және ақындық аймақтық мектептерін жарыққа шығарды. Батыс Қазақстанның саз мәдениеті басқа аймақтық мектептерден өзгеше өз заңдылықтарын қамтитыны анықталды. Терең философиялық толғанысқа толы төкпе күйлерде қуатты әрі толыққанды образдар жасалады. Төкпе күйлердің ерекшелігі – күйлердің міндетті реті бар суырып-салма дамуын құрастыратын динамикалық форма-кестесі: бас буын, орта буын, саға. Айқындаушы стиль – бұл қағыстар – оң қолдың алуан түрлі қозғалыстарымен ерекшеленеді.

Батыс Қазақстан аймағының ішінде әр авторлық мектептің өз ерекшеліктері бар. Мысалы, ең ірі – Құрманғазы, Дина, Дәулеткерей, Қазанғап күйшілері және шығармашылықтары жеке мектепті ұсынылатын, басқа да қайраткерлер.

Сол сияқты, Сарыарқада – Орталық Қазақстан – Біржан сал, Ақан сері, Жаяу Мұса, Майра және т.б. есімдерімен ұсынылған әншілік және сал-серілік мектептері кеңінен танымал және белгілі болды. Мұнда, сондай-ақ Шығыс және Оңтүстік Қазақстанда шертпе күй домбыра мектебі дамыды, оның негізін қалаушы – Тәттімбет. Шертпе күйлері әнге ұқсастығы, күрделі камералықты, саусақтардың жұмсақ шертпелі дыбыс шығаруын сипаттайды. Шертпе күйлерінің мазмұны нәзік психологиялық суреттер, адамның терең эмоциялары, әсем әйел бейнелері болды.

Сөйтіп, XIX-XX ғасырлардың шекарасында көшпелілік мәдениеті, соның ішінде саз мәдениеті өзінің өмірін жалғастырып жатты. Оның дәлелі ауызша кәсіби шығармашылықтың, әсіресе әншілік, сал-серілік, айтыс және күйшілік өнерлерінен байқауға болады. Тіпті 20-шы ғасырда, кеңестік кезеңде де ақын Жамбыл, күйші Дина, сал-серілер Естай, Әмре Қашаубаев секілді әйгілі тұлғалардың зияткерлік-шығармашылық іс-әрекеті биік дамығаны туралы тарихта белгілі.

Қазіргі кезде зерттеушілер о кездегі сазгерлер туралы көп жаңа деректер іздестіріп тауып жатыр. Мысалы, тек қана батыс Қазақстанда

Қазанғап Тілепбергенұлының өзінің домбыра мектебі, Маңғыстау өңіріндегі Бөкей күйшілік мектебі, Адай күйшілік мектебі және олардың түрлерің келтіруге болады. Мысалы Құрманғазы мен Динадан басталған Бөкей күйшілік мектебі Ақтөбе мен Қызылорданың Аралға шейін созылады. Мұнда Құрманғазы, Дина, Дәулеткерей секілді атақты күйшілердің әрқайсысының өздері ірі жеке күйшілік мектептердің қалаушылары. Сонымен қатар Бөкей күйшілік мектебінің белгілі өнерпаздары Байжұма, Сейтек, Әлікей; Үсен төре, Мырза болып табылады.

Адай күйшілік мектебі және оның түрлері: Жанай мектебі, оның негізін қалаушысы Өскенбай; Абыл және Байшағыр есімдерімен байланысты мектептер; Шонай мектебі. Адай күйшілері – адай руының өнерпаздары. Оның ішінде: Жанай мектебі: Өскенбай Қалмамбетовтан ұлы Мұрат Өскенбаевқа дейін; Абыл мектебі: Абыл – Есбай – Алтынай; Байшағыр есімен байланысты мектеп. Байшағыр жыр-күй, ән-күй жанрларын дамытты. Шонай мектебі – адай руының тармағы: Есір Айшуақовтан Сержан Шәкіратовқа дейін;

2. XX ғасырдағы жаңа – жазбаша - композиторлық практиканың пайда болуы

Сонымен бірге ғасырлардың ауысуы Ұлы Даладағы әлеуметтік-мәдени өзгерістердің ерекше өткірлігімен және белсенділігімен ерекшеленеді. Бір жағынан, жоғарыда қысқаша сипаттағандай, әнші, сал-сері, күйші мен ақындардың жеке кәсіби шығармашылығының гүлденуі тән. Екінші жағынан, XX ғасыр қазақ музыкасы үшін – бұл «дала санасын және ұлттық мәдениетті өзгерткен өзара іс-қимылдың ең белсенді және даулы заманы». Осылайша, композиторлар өз хорға арналған шығармаларында жоқтау, толғау, жар-жар, айтыс дәстүрлі жанрларын қолданып, олардың мазмұнын жаңаша ашады. А сарrella жанры, ерекше хорлар белсенді түрде игеріледі.

Хор поэмасы – дала фольклорының қырларын ұсынылатын, эпикалық бастама, философиялық ойларды бейнелейтін а сарrella хорға арналған шығармаларының ішінде ең ауқымды жанр. Сонымен қатар, бұл жанр автор ойының барлық нюанстарын икемді түрде жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Классикалық хор жазу техникасын қолданумен қатар Қазақстан композиторлары түрлі салт-дәстүрлік және тұрмыстық халық әндерінің, әсіресе терменің, дәстүрлі түрлерін өзгертті.

Осылайша Қазақстан композиторларының шығармашылығы *«музыкалық өнердің жалпы әлемдік үдеріске кіруінің бір ғана нысаны болып табылады»*. Ұлттық өнердің өзіндік ерекшелігі мен дамуы мәселесі композитор шығармашылығы мен саз мәдениетінің арақатынасымен анықталады. Әсіресе: дәстүрлі және жаңа, ұлттық және еуропалық, «өз» және «бөтен» диалектикасының бейнеленуі.

Сонымен қатар ұлттық музыка мәдениеті өткеннің ауызша мұрасымен тұйықталып, шектелмейді. Қазақстан мәдениеті – музыкалық әлемнің жаңа парақтары жазылып жатқан ашық кітап. Қазақстан композиторлары әлемдік музыканы өзіндік ерекшеліктері бар, ұлттық сипаттағы өнермен байытты. Қазақ композиторлары үшін ұлттық дәстүрлі музыка шығармашылық ізденістің қайнар көзі іспетті. Көптеген опера көріністері халық әуенінің негізінде шығарылды. Еуропалық симфония мен қазақтың кәсіби аспаптық музыка қағидаларының сабақтасуы жаңа жанр – оркестрге арналған күйлерді тудырды. Ғасырлар бойы қалыптасқан қазақтың аспаптық дәстүрдің бағытын өзгерту өзгеше оркестрлер бояулар мен үндердің, фортепианолық және вокалды техниканың асқан шебер тәсілдерінің пайда болуына себепші болды.

Ежелгі қазақ мифологиясына, тәңірлік дүниетанымға және тарихқа жүгіну музыканың әсерлі-көркемдік аясын киелі тотемдік жануар бейнелерін пәлсапалық толғаулар мен асқан трагедиялық сипаттарға қарай жаңартты.

Сөйтіп, қазақ музыкалық мәдениеті жаңа қабатты, атап айтқанда, композиторлық жазбаша практиканы, яғни еуропалық классикалық музыканың көпдауыстылығы мен жанрлық арсеналын игерді. Бұл – опера, симфония, балет, аспаптық концерт, кантата, ораториялық, ансамбльдік, оркестрлік, хорлық орындау түрлері. Шығармашылықтың жазба түрінде қалыптасқан жаңа кәсіби композиторлық мектебі құрылды. Ұлттық мазмұндағы синтездік іріктеу және 20 ғасырдың 30-40 жылдарындағы еуропалық түрді таңдау нәтижесінде қазақ опералық өнерінің классикалық шығармалары – Е. Брусиловскийдің «Қыз Жібек», А. Жұбанов, Л. Хамидидің «Абай», М. Төлебаевтың «Біржан – Сара» опералары дүниеге келді. Олардың драматургиялық және музыкалық негізі – қазақ фольклоры мен ауызша кәсіби музыканың шексіз мүмкіндігі арқылы жасалған. Опералық театр сахнасы 19 ғ. ақындары Біржан мен Сара арасындағы қызу айтыс, той дәстүрі. 19 ғасырдағы ұлт-азаттық көтеріліс батырының әндері, ақын және күйші Махамбеттің және ән-жоқтаулар орындалатын аренаға айналды. 60-70 жж. Республикада еуропалық аспапты музыканың күрделі жанры – симфониялық музыка өнері өте жақсы дамыды. Ғ. Жұбанованың, Қ. Қожамьяровтың симфониялары, симфониялық күй – жаңа жанрлық синтез осылай пайда болды. Ұлттық аудитория қазақтың монодикалық музыкасының оркестрлік және интерпретациясын ерекше қабылдады. «Отырар сазы» фольклорлық-этнографиялық оркестр көпшілікке жақсы танымал өнер ұжымына айналды. Оның құрамына ғалым Б. Сарыбаев қайта әкелген қазақ музыкалық аспаптары кірді. Күйлердің оркестрлік орындалуында батырлардың бейнелері, бәйге аттарының шабысы, кең

даланың бауыры жазылған бейнесі, халықтық мейрамдар кезіндегі шерулер – барлығы бір арнаға тоғысады. Бұл ұжымның нақты бетінің танылуына осы ансамбльдің жетекшісі және дирижері, композитор және домбырашысы Н. Тілендиевтің аса көп еңбегі сіңді.

Қорыта келе, бүгін тақырып бойынша 2 сұрақ 1 Еліміздегі XIX ғасырдағы саз мәдениеті және 2 XX ғасырдағы жаңа – жазбаша - композиторлық практиканың пайда болуы қысқаша қарастырылды.

Тақырып бойынша өзіндік бақылауға арналған сұрақтар:

1. Еліміздегі XIX ғасырдағы саз мәдениетінің ерекшеліктері
2. Бұл кезде қандай саз мектептері белгілі болды
3. Батыс өңірінің домбыра мектептері
4. Еліміздегі композиторлық практиканың шығу тарихы
5. Еліміздегі композиторлық практиканың ерекшеліктері

Ұсынылған әдебиеттердің тізімі:

1. Кокумбаева Б.Д. Казахская музыкальная культура: учебное пособие / Б.Д. Кокумбаева. – Павлодар: ПГПУ, 2020. – 134 с. – сс. 24-25. <http://кітапхана.қаз/catalog/200825/200825-001.htm>
2. Музыка мәдениеті мен өнер терминдерінің орысша-қазақша-ағылшынша сөздігі // Құрастырушылар: Б.Ж. Қоқымбаева, Е.Ю. Личман, Б.У. Итемгенова. Аудармашылар: У.М. Мақұлов, А. Личман, А. Хасенов, Р. Хасенова. – Павлодар, ПМПИ, 2013. – 200 б <http://кітапхана.қаз/catalog/130815/130815-003.htm> - 93-94 бб., 102 б., 153-154 бб.
3. Сейдімбек А. Қазақтың күй өнері. Монография – Астана, 2002 – 832 б. – 363-476 бб.
4. Тақырып бойынша Б.Ж. Қоқымбаеваның 7-ші видеодәрісі Модуль 1. Лекция 7. <https://youtu.be/ZTB-LQ5w5v4>
5. Джумакова У. Творчество композиторов Казахстана 1920-1980-х годов. Проблемы истории, смысла и ценности.–Астана: Фолиант, 2003. – 232 с. – сс. 37-54.

8 тақырып. Бесінші – постномадтық - кезеңдегі қазақ саз мәдениеті

Тақырыптың мақсаты: Қазақстанның музыкалық өміріндегі бесінші кезеңнің сипаттау

Пәннің негізгі терминдері және ұғымдары: Постномадтық кезең, болмыс, антиномизм, арқа сүйеу, қоңыр, қара

Бесінші – постномадтық - кезеңдегі қазақ саз мәдениеті тақырып бойынша сұрақтар:

1. Постномадтық, яғни көшпелілік өмір бейнесі және мәдениеттен кейінгі кезең: жалпы сипаттама

2. Постномадтық кезеңнің өкілдері ретінде Естай Беркімбайұлының шығармашылық іс-ірекетіне мінездеме

Дәріс:

1. «Постномадтық кезең» анықтамасы біздің көшпелі ата-бабаларымыздың кеңестік дәуіріндегі отырықшы-егіншілік өмір салтына көшкен уақыты аталынады. Шаруашылық-мәдени типтің өзгеруі ұлттық психологияның, сананың, менталитеттің түбегейлі өзгеруіне ықпал етті. Бір ғана мысал келтірейік. Көптеген шағын этностар осы кезеңде өздерінің алғашқы аттарын орыс аттары мен тектеріне ауыстыруға мәжбүр болды. Қазақтар өздерінің есімдері мен тектерінде қалғандай секілді. Бірақ орыс транскрипциясы мағынасын бұрмалап, өзіне тән жоғары қиелі қасиетті жоғалтуға әкелді.

Мысалы, кеңестік Шығыстың тұңғыш академигі, біздің ұлы жерлесіміз Қ.И. Сәтбаевтың аты-тегін алайық. Аутентикалық айтылуында Сәтбай – берекелі бай. Сәт – бақыт, жұлдыздардың қолайлы әсері, Сәтбай – сәтті бай деген мағынада. «Сәтті» сөзі қазақ тілінде кең мағынада тараған: сәтті аяқтау; сәтті болу; сәтті бітіру; сәтті жорық; сәтті жыл; сәтті іс; сәтті күндер.

Академик тұлғасына қайта оралайық. Егер оның өмір жолын метафизикалық (терең философиялық) мағынада талдасaq, тағдыр оған шынымен сәтті, қолайлы болды. О дегені қарапайым адам тағдыры емес, Хьюбнер түсінігіндегі кең тарихи мағынадағы тағдыр ретінде. Себебі өзінің де, сонымен бірге отбасының басқа мүшелерінің үлесіне тиген қиындықтарға қарамастан, ол өзінің, отбасының, руының және халықтың атын шығарды. Осындай жоғары мағынада ол шын мәнінде Сәтті бай. Ал орыс транскрипциясында Сәтбаев *сампа* ма, *саму* ма деген мағынадан құрылған секілді көрінеді. Бұл жалғыз фактіні КСРО халықтарының менталитетінің деформация, яғни мәні өзгеру үдерісін айқын көрсететін әмбебап ретінде тануға болады.

Әр ғасыр өзінің ерекше белгісімен уақыттың ретроспективасына, яғни өткенді шолу енеді және бұл оған ерекшелікті, тарихтағы бірегей, таптырмайтын орынды қамтамасыз етеді. Егер кеңестік кезеңдегі қазақ руханиятына айтылғандарды болжайтын болсақ, онда XIX ғасыр халық тарихына күйші, ақын, жырау, әнші, сал-сері жеке кәсіби шығармашылығының гүлденуі ретінде жоғарыда қысқаша баяндалды. XX ғасыр қоғамдық сананың жаңа рухани бағдарларының қалыптасуымен ерекшеленеді, олар сөзбе-сөз мағынада құндылықтардың төңкерісін тудырды.

Көптеген ұлттық мәдениеттер, соның ішінде қазақ мәдениеті үшін бұл түбегейлі дүниетанымдық өзгеріс аутентикалық дәстүрлердің тікелей жалғасы болған жоқ, өйткені ол сырттан әкелінді.

Ұлттық болмыстың даму мәселесі ретінде жаңадан пайда болған рухани түсінуді қазақ зиялылары XIX-XX ғасырлар тоғысында алға тартты. Антиномизм, яғни қазақ руханиятының қарама-қайшылығы оның ортақ тағдырының ауқымында жасампаздық пен қиратудың, бекітудің және теріске шығарудың бөлінбеуінен тұрды: мәдениеттің жаңа жүйесі дәстүрлі сананы бұзды. Қазақ сазгерлерінің (күйші, ақын, жырау, әнші, сал-сері) іс-әрекеті осы бір мәнді емес жағдайда ұлттық болмыстың уақыт талабына батыл, ашық қабылдауы болды. Бұл іс-әрекет саласы қиылыспайтын «жағалаулардың» «көпірлерін» құрды. Оның шығармашылық нәтижелері сәйкесінше қарама-қарсы мағыналарды жинады және ажыратылмайтын түрде дамыды.

2. Постноматтық кезеңнің өкілдері ретінде Естай Беркімбайұлының шығармашылық іс-ірекетіне мінездеме

Оған мысал ретінде ақын, әнші, сал және композитор ретінде халық жадында қалған атақты жерлесіміз Естай Беркімбайұлының шығармашылық іс-әрекеті. Осылайша, оның тұлғасының маңыздылығы екі мәдени-тарихи дәуір шегінде шығармашылықпен айналысқан қайраткер ретінде айқындалады. Бір жағынан, Естай ауызша кәсіби дәстүр қайраткерлері саңлақтар, атап айтқанда: ақындық және сал-серілік топқа жатады. Бұл ретте біздің атақты жерлесіміз Байғабыл Жылқыбаев, Жүсүпбек Елебеков және әншілік өнердің басқа да белгілі шеберлері түпнұсқа түрінде – Арқа әншілік дәстүрінің мұрасын ұқыптап жеткізген сал-серілердің өкілдерінің бірі болып табылады.

Екінші жағынан, Естайдың шығармашылық қызметі кеңестік Қазақстанның жаңа әлеуметтік-мәдени өміріне үйлесіп кетті. Ол ақындар мен жазушылардың бірінші облыстық слётінің (1939) жұмысына қатысты, Қазақстан композиторлары кеңесінің мүшесі ретінде (1939) белсенді қоғамдық қызмет атқарды. Ұлы Отан соғысы жылдары Естай өз өнерімен адамдарды еңбектегі ерліктерге жетеледі. Оның «Туды күнім», «Өмір» және т.б. әндері кеңестік өмірге арналды.

Бұл тұрғыда атақты жерлесіміздің шығармашылық жолы ұлттық «Мен» өзегін сақтай отырып, қоғамда болып жатқан әлеуметтік-мәдени өзгерістерге бейімделе алған ақын Жамбыл Жабаев, күйші Дина Нұрпеисова, әнші және ақын Жаяу Мұса және басқалар сияқты көрнекті қазақ шеберлерінің мәдени мұрасы мен шығармашылықтарына ұқсастығымен ерекшеленеді.

Естай тұлғасы туған елінде, туған жері Сарыарқада қалыптасты. Сары – Күннің бейнелі атауы, ол барлық көне халықтар үшін үлкен құрметке ие болған Құдай. Арқа – тікелей мәні дене мүшесі. Қазақтарда «арқа сүйеу», «арқасы бар» деген мағынасы терең тіркестер бар. Оның мағынасы «тірегі, қолдаушысы бар» дегенді білдіреді. Басқа мағынасы «қазір де болашақта да адамның мәңгі тірегі мен қолдаушысы бұл –

Жарық Дүние (сондай-ақ бұл Өмір және Дүние, Өмір мен Дүниенің ажырамастығын сезініп түсіну: әр адам ішкі терең түйсігімен білетін мәңгілік «арқа сүйеу» дегеніміз осы). Ол адамның түсінігінде үнемі болады және бұл тіректің күштілігі мен мәңгілігіне күмән келтіре алмаймыз.

Ұлт генофонды Қазақстанның шығыс, орта және солтүстік аймақтарында, орта жүздің ән мектебінде (Арқа әншілік дәстүрі) анағұрлым терең көрініс тапқаны тарихи қалыптасқан жағдай, оны «Ақылың болса, ән тыңда» мақалынан да байқауға болады. Бұл қысқа фразеологизмде ата-бабамыздың ауызша кәсіби мәдениеттің көңіл көтерушілік (уақыт өткізу үшін) емес, әлеуметтік-қалыптастырушы жоғары қызмет атқарған даналық әсемдігінің табиғаты ашылады. Сонымен ақындар (суырып салма ақындар мен әншілер) кең ән репертуарын шығарушылар мен орындаушылар бола отырып, көшпелі этноқоғамда халықтың рухани мұрасын сақтау және тарату миссиясын атқарды. Олардың басты қызметі айтыстарға қатысу және дәстүрлерде берілетін ырымдар бойынша отбасылық-тұрмыстық салттарды өткізу болды. Ақындардың азаматтық миссиялары «оларды сақтап қана қоймай, оны тірі жадыдан барлық тыңдаушылардың жадыларына тікелей беру» болды.

Махаббат пен оның тамаша көріністерін дәріптеген сал-серілер мен әншілердің лирикалық-әншілік шығармашылықтары қоғамның үйлесімділік пен тұрақтылығының негізі ретіндегі отбасы мәртебесін бекітуге бағытталды. Сонымен қатар олар «махаббаттың рухани және жанға жылы әсемдігі, оның үйлесімділігі мен мәңгілігінің мәні алдыңғы қатарға қойылған дала этикетінің негіздерін жастарға дарыту, тәрбиелік қызметті» жүзеге асырды.

ҚР Тәуелсіздік әлеуметтік-мәдени өмірінде «мәдениетіміздің рухы» анықтамасына ие болған қазақ мәдениетінің мәнін «Қоңыр үнді, қара домбыра» тіркесі де береді. Қоңыр – қазақтардың дәстүрлі музыкасының негізгі түсініктерінің бірі: ойшыл, терең, пайымдаушы деген мәнде; терең ойды, өмірдің барлық күрделі көріністерін: өткені, бүгінгісі мен болашағы туралы ой-толғау үстіндегі жай-күйді білдіреді. Күй өнерінде төкпе және шертпе дәстүрінде кездеседі; ән мәдениетінде мәдениет реңкін: жұмсақ, байыпты, әдемі үн, баяу ән, баяу әуенді беру үшін қызмет етеді. Мұндай мағына Естайдың орындаушылық және вокалдық шеберлік пен жеке стильдік заңдылықтардың кемелділігімен, сөйлеу және әуендік интонациялармен сипатталатын «Жайқоңыр», «Назқоңыр», «Майда қоңыр», «Қоңыр жел» әндеріне тән.

Көпмағыналы мәдени әмбебап «қара» сөзінің де әртүрлі мәндік деңгейлері бар. «Қара жер, қара шаңырақ, қара сөз, қара домбыра» және т.б. тіркестер тұрақты, мәңгі, уақытқа бағынышты емес дегенді

білдіреді; ә) жанрдың атауында *қара* сөзі бастапқы, басты, қарапайым, ұлы, күшті, қарымды, қасиетті өлең сияқты бірқатар коннотацияларға ие. Сонымен «қара өлең», «қара домбыра» дүниетанымдық константалары ата-бабаларымыздың рухани мәдениетінің өмірлік мәні бар және мағына жасаушы мәнін көрсетеді және білдіреді.

Тақырып бойынша өзіндік бақылауға арналған сұрақтар:

1. Постномадтық кезең деген терминді түсіндір
2. Осы кезде ата-бабаларымыздың менталитеті / ділі қалай өзгерді: мысал келтір
3. Осы кезеңдегі қазақ саз мәдениетінің тағдырың сипатта
4. Постномадтық кезеңнің өкілдері: мысал ретінде біреуіне талдау
5. Қоңыр, қара ұғымдардың саз мәдениетіне қандай қатынастыры бар

Ұсынылған әдебиеттердің тізімі:

1. Кокумбаева Б.Д. Казахская музыкальная культура: учебное пособие / Б.Д. Кокумбаева. – Павлодар: ПГПУ, 2020. – 134 с. – сс. 25-28. <http://кітапхана.қаз/catalog/200825/200825-001.htm>
2. Музыка мәдениеті мен өнер терминдерінің орысша-қазақша-ағылшынша сөздігі // Құрастырушылар: Б.Ж. Қоқымбаева, Е.Ю. Личман, Б.У. Итемгенова. Аудармашылар: У.М. Мақұлов, А. Личман, А. Хасенов, Р. Хасенова. – Павлодар, ПМПИ, 2013. – 200 б <http://кітапхана.қаз/catalog/130815/130815-003.htm> - 97-98 бб., 100-101 бб., 153-154 бб.
3. Сейдімбек А. Қазақтың күй өнері: монография – Астана, 2002 – 832 б. – 615-695 бб.
4. Тақырып бойынша Б.Ж. Қоқымбаеваның 8-ші видеодәрісі Модуль 2. Лекция 8. <https://youtu.be/pjWu9A5X-dM>
5. Джумакова У. Творчество композиторов Казахстана 1920-1980-х годов. Проблемы истории, смысла и ценности.–Астана: Фолиант, 2003. – 232 с. – сс. 37-54.

9 Тақырып Алтыншы кезең – қазақ мәдениетіндегі «алпысыншы жылдардағылардың» феномені

Тақырыптың мақсаты: Қазақстанның музыкалық өміріндегі алтыншы кезеңнің сипаттау

Пәннің негізгі терминдері және ұғымдары: «алпысыншыжылдардағылар», «жабық» тақырыптар, эстетика, аспаптанушы

Алтыншы кезең – қазақ мәдениетіндегі «алпысыншы жылдардағылардың» феномені тақырып бойынша сұрақтар:

1. Алпысыншыжылдағылар: жалпы сипаттама
2. Қазақ музыкалық мәдениет аясындағы алпысыншы жылдардағыларының іс-әрекеті

Дәріс:

1. Жалпы қабылданған анықтамаға сәйкес, алпысыншыжылдардағылар – кеңес зиялы қауымының, яғни интеллигенциясының кіші мәдениеті (субмәдениеті), негізінен 1925 және 1945 жылдар аралығында дүниеге келген ұрпаққа тән. «Алпысыншыжылдағылардың» көзқарастарын қалыптастырған тарихи контекст сталинизм, Ұлы Отан соғысы және соғыстан кейінгі дәуірі болды.

50-60 жылдардың тоғысында пайда болған және 90-шы жылдардың басына дейін елдің зияткерлік және рухани ахуалын шешуші түрде анықтаған алпысыншыжылдағылар өзінің жағдайы мен өзін-өзі танымы бойынша партияшілік гуманитарийлер ұсынған ресми Қоғамдық қабаттан да, диссидентшілік ұсынылған контр, яғни қарсы қоғамнан да ерекшеленді». Олар сыртқы жансыз, бірақ ішкі тұтас және өте тиімді өз ортасын жасады.

Алпысыншыжылдағыларды анықтау, бұл не екенін түсіндіру, оларға тиесілі емес немесе олардың жанында болмаған адамдарға өте қиын, тіпті мүмкін емес. Ол адамдар мен құндылықтардың жиынтығы болды. Бұл - белгілі бір құндылықтарды уағыздап, олардың арқасында топтасқан көп білетін және бір-бірін қолдайтын атақты адамдар.

Алпысыншыжылдағыларды бір жағынан халықаралық құбылыс деуге болады, екінші жағынан оның аймақтық ерекшеліктері бар. Дегенмен бұл ерекшеліктер әмбебап сипатқа ие; айтқаның мысалы, украин мәліметтерде байқалады: Алпысыншыжылдағылардар – XX ғасырдың 1960-шы жылдарындағы украин зиялыларының бір бөлігі. Олар ұлттық сана мен тоталитарлық мемлекеттік режимге моральдық оппозиция көрсеткен. Мәдениеттегі бұл феномен Украина үшін ғана емес, бүкіл Кеңес Одағына тән болды.

Қазақстанның «алпысыншыжылдағылары» азаматтарына қатысты қазақ мәдениетінің неоренесансының, яғни жаңаренессансының негізін салған рухани элита, яғни тандаулы топ туралы айту заңды. Атап айтқанда, шынайы ұлттық-мәдени құндылықтарды ашатын және тарататын дарынды ғалымдар, әдебиетшілер мен өнерпаздардың жаңа ұрпағы. Осы кезеңде қазақ интеллигенциясы ұлттық тарих пен мәдениет бойынша «жабық» тақырыптарды ашуға бар күшін салады. Зиятты күш салу арқасының нәтижесінде, рухани мұраларға тек қана тарихи ескерткіштерге ғана емес, қазір да дамып келе жатқан феномен ретіне көзқарас қалыптасады.

2. Қазақ музыкалық мәдениет аясындағы алпысыншыжылдардағыларының іс-әрекеті

60-шы жылдар – қазақтардың жаппай санасында болған аса маңызды өзгерістер кезеңі. Оның алдындағы онжылдықтарда ұлт

мүддесіндегі негізгі басымдық еуропалық мәдениетке құлшынумен, балаларын орыс тілінде оқытумен, мәдениет пен өнердің жаңа түрлерін үміттеніп қабылдаумен байланысты болды. Ал еуропалық мәдениет түрлерін қабылдау дәстүрлі құндылықтарды ада-күде жоғалтумен қатар жүретіні анықталмаған 60-шы жылдары адамдардың ақыл-ойын мәдени ерекшелікті, ұлтты одан әрі дамыту жолдарын сақтау мәселелері билей бастады. Еуропаландыру жолындағы бұл шығындар орыс тілді қазақтардың жаңа буынында әсіресе айқын білінді және қоғамның белең алып келе жатқан алаңдаушылығын бәрінен бұрын білдірген солар болды. Ұлттық ерекшеліктен айрылуға деген алаңдаушылық, дәстүрлі құндылықтарға қызығушылық демографиялық себептерге байланысты әсіресе күшейді.

Бұл туралы Ұлы Даланың музыка, кенірек, рухани әлемінің толық көрінісін беретін осы кезеңдегі жетекші ғалымдардың еңбектері дәлел. Ең алдымен, өз заманындағы атышулы авторлардың шығармашылық тобы Қазақстандағы алпысыншы жылдардағы қозғалыстың өзіндік бейресми орталығы ретінде «Кочевники. Эстетика: Познавание мира традиционным казахским искусством» – «Көшпенділер. Эстетика: дәстүрлі қазақ өнерімен әлемді тану» жазған ұжымдық монография көшпеліліктану жаңа философиялық-ғылыми бағыт бойынша алғашқы іргелі еңбекті атап еткен жөн. Сәбетқазы Ақатаев пен Мұрат Әуезов, Эльвира Шәкенова мен Едіге Тұрсынов, Мирлан Қаратаев пен Әсия Мұхамбетова, Болат Қарақұлов, Қанат Нұрланова мен Алан Медоевтің мақалалары «көшпелі қоғамның рухани универсумын түсіну және қайта құру» ортақ міндетін біріктірді. Монографияда қазақ мәдениеті жоғары құндылық ретінде ұсынылған. Алайда, XX ғасырдың 70-ші жылдарында жинақ «таптық көзқарас пен өткенді идеализациялау жоқ деген айыптауларға дейін азайтылған цензуралық себептер бойынша сатудан алынды», 3б.

Қазақстандағы алпысыншы жылдардағы қозғалыста Рахманқұл Бердібай ерекше орын алады, ол 35 жылдан астам уақыт бойы Алматы қалалық қазақ әдебиеті мен өнері университетінің ректоры қызметін қоғамдық негізде ұйымдастырып, атқарды. М.О. Әуезов мұражайында басталған бастамалардың ғалымдарға белсенді ғылыми іс-әрекетпен қатар жүргізілгенін атап өткен жөн.

Осы кезеңде Рахманқұл Бердібай 500-ден астам дәріс өткізді, онда тыңдаушылардың назарына алғаш рет ұлттық тарих пен мәдениет бойынша көптеген «жабық» тақырыптар ұсынылды. Бұл циклдерде фольклорлық мұрамен байланысты тақырыптар маңызды орын алды. Бір қызығы, рухани мұраны атақты ғалымдар өткен тарихи ескерткіш ретінде ғана емес, қазіргі заманның шындығы тұрғысынан да түсін-

дірді. Мәдениет, музыка және тіл тағдыры, мәдени мұраны сақтау мәселесі, осы және басқа да көптеген мәселелер өз күштері мен білімін халыққа берген ғалымның азаматтық ұстанымын айғақтайды.

Қоғамдық ой шабытының осындай толқынында 70-ші жылдары аспаптанушы Болат Шамғалиұлы Сарыбаевтың (1927-1983) іс-әрекеті кең көлемдегі қоғамдық сілкініс туғызды. Оның ғылыми және көпшілік басылымдарда жарияланған сансыз еңбектерінің мәліметтері тез арада қоғамдық сананың игілігіне айналып жатты.

Б.Ш. Сарыбаевтың іс-әрекеті Қазақстан мәдениетіндегі жаңа құбылыс болды. «Оның қазақтың ұлттық аспаптары жөніндегі монографиясы бұл саланың нағыз байлығын алғаш рет ашып көрсетті. Ол қазақтың 30 шақты аспабына сипаттама берді, солардың ішінде XX ғасырға дейін қолданыстан қалып, халық зердесінен жоғалған аспаптар да бар. Далалық материалдарды жинап, дерек көзі ретінде ежелгі жырлар мен аңыздарды пайдалана жүріп, ғалым сонымен қатар түбі бір түрік халықтарының мұрағаты мен мәдениетіне сүйенді – кешенді тәсіл елеулі нәтижесін берді. Әйтсе де ғалымның нағыз ерлігі деп өзі қайтадан «тірілкен» аспаптарды осы заманғы музыкалық өмірге енгізуін атау керек.

Оның лекция-концерттері музыкалық емес ортаның өзінен қызығушылық танытатын қыруар тыңдармандардың назарын тартушы еді. Ансамбль ұдайы жаңа аспап түрлерімен толығып отыратын, сөйтіп тыңдаушылар ілгерінді ғылыми зерттеулердің нәтижелерін өз көздерімен көріп, өз құлақтарымен еститін. Ол аспаптардың тембрлік байлығымен, музыканың жүрек қылын шертер әсем үнімен тыңдаушыларының ынтасын туғызып, сүйіспеншілігіне бөленетін, әйтсе де ең маңыздысы – ол ұлттық мәдениеттің сарқылмас байлығының нақты дәлелі ретінде шексіз қуанышқа бөлейтін.

Б. Сарыбаевтың ғылыми және насихатшылық іс-әрекеті жаңа құбылыстың пайда болуына негіз қалады. Ғалымның тікелей көмек көрсетуімен облыстық филармониялардың, көркемөнерпаздар жанынан көне аспаптар ансамбльдері құрыла бастады. Және, ақырында, бұл үрдістің заңды нәтижесі болып 1981 жылы Қазақстандағы екінші халық аспаптарының оркестрі – «Отырар сазы» құрылды. Құрманғазы атындағы оркестр сияқты, ол да оркестрлік топтардың еуропалық қағидасына негізделді. Бірақ оған сол кезге дейін Б. Сарыбаев жаңғыртып, сынақтан өткізген сыбызғы, сазсырнай, керней, шертер, жетіген, шаңқобыз, қылқобыз, үш ішекті домбыра, дауылпаз, қоңырау, асатаяқ сияқты көптеген аспаптар енгізілді. Бұл оркестр үнінің жалпы тембрін жақсартып, оны халықтың көкейіне қонымды жұмсақ, қоңыр үнге жақындатты. Егер кезінде Құрманғазы атындағы оркестр прогрестің нышаны, мәдениеттің еуропалануы жолындағы серпінді өзгерістері-

нің көрінісі болса, «Отырар сазы» оркестрі мәдениеттің көнелігін, тереңдігі мен қайталанбас ерекшелігін дәлелдеді. Ол оркестрдің тембр үнінен, аталуы мен репертуарынан көрінді, ал оның негізін Құрманғазы атындағы оркестрдің репертуарына кірмеген, мәдениеттің неғұрлым көне қыртыстарын сақтап қалған Оңтүстік және Шығыс Қазақстанның саз мәдениеті құрады.

Оркестрдің келбетін қалыптастырған әрі дәулескер домбырашы, әрі аса талантты композитор Нұрғиса Тілендиев болды. Керемет биік көркемдік дәрежедегі көпшілікке арналған шығармалар жазуына мүмкіндік берген, музыкалық мәдениетке көп кездесе бермейтін дарын иесі халық музыкасын оркестрге арнап қайта жазуды және көптеген төл туындыларын берді. Олардың бәрі ерекше музыкалық «хитке» айналды және оркестрдің репертуарын көптеген көркемөнер ансамбльдері көшіріп алды.

Н. Тілендиев концерттің жаңа тұрпатын да жасады. Оның оркестрлік композициялары дыбысталуы жағынан неғұрлым камералық сипатта, ал бұл дәстүрлі музыкалық қатынас эстетикасына сәйкеседі; концерт кезінде ол аудиториямен қоян-қолтық араласып, шығармаларының жазылу тарихын айтып, өз ойларын ортаға салып отырады, оған тыңдаушылардың да белсене қатысуына жағдай жасайды, біреулерді күй тарту үшін ортаға шығарады немесе тыңдаушыларды әнге қосылуға шақырады. Осының бәрі дәстүрлі сауық-сайранға бейіл емен-жарқын жағдай туғызатын және Құрманғазы атындағы оркестрдің бертіндегі сықиған ресми концерттеріндей емес, тыңдаушылардың жүрегіне жарқын жол тауып жататын.

Тақырып бойынша өзіндік бақылауға арналған сұрақтар:

1. «Алпысыншыжылдағылар» деп кімдерді атайды?
2. Олар қандай елдерде болды?
3. Қазақстанның «алпысыншыжылдағылары»: жалпы мінездеме
4. Қазақстандағы «алпысыншыжылдағылардың» өкілдері
5. Қазақ музыкалық мәдениет аясындағы алпысыншыжылдардағыларының іс-әрекеті

Ұсынылған әдебиеттердің тізімі:

1. Кокумбаева Б.Д. Феномен «шестидесятников» в казахстане (К 70-летию доктора искусствоведения, профессора Болата Ишанбаевича Каракулова) <http://docplayer.ru/29091853-Fenomen-shestidesyatnikov-v-kazahstane-k-70-letiyu-doktora-iskusstvovedeniya-professora-bolata-ishanbaevicha-karakulova.html>

2. Аманов Б.Ж., Мұхамбетова Ә.И. Дәстүрлі қазақ музыкасы және XX ғасыр. – Астана: Мастер По, 2013. – 332 б. – 241-269 бб.

3. Тақырып бойынша Б.Ж. Қоқымбаеваның 9-ші видеодәрісі: Модуль 1. Лекция 9. <https://youtu.be/iQcqA9VZFgM>

4. Сейдімбек А. Қазақтың күй өнері. Монография – Астана, 2002 – 832 б. – 695-718 бб.; 813-822.

5. Н.Тілендиев // Уикипедия – ашық энциклопедиясынан алынған мәлімет <https://kk.wikipedia.org/wiki/Н.Тілендиев>

10 тақырып. Жетінші кезең – кезеңіндегі қазақ музыкалық мәдениеті

Тақырыптың мақсаты: Қазақстанның музыкалық өміріндегі жетінші кезеңнің сипаттау

Пәннің негізгі терминдері және ұғымдары: Тәуелсіздік Қазақстан Республикасы, «Рухани жаңғыру», «Ұлы Даланың жеті қыры» бағдарламалары, мәдениетіміздің рухы, Қара өлең, қазақ түрік музыкалық терминдер

Қазақстанның музыкалық өміріндегі жетінші кезеңнің сипаттау тақырыбы бойынша сұрақтар:

1. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ музыкалық мәдениеті туралы ғалымдардың зерттеулеріне қысқаша сипаттама.

2. Тәуелсіздік кезеңіндегі сарқылмас үн әлемінің негізгі мәселелері.

Дәріс:

1. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ музыкалық мәдениеті туралы ғалымдардың зерттеулеріне қысқаша сипаттама.

2. Тәуелсіздік кезеңіндегі сарқылмас үн әлемінің негізгі мәселелері.

Дәріс:

1. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ музыкалық мәдениеті туралы ғалымдардың зерттеулеріне қысқаша сипаттама.

Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ музыкалық мәдениеті өзара байланысты екі үрдіспен сипатталады. Бір жағынан, Ұлы дала музыкасының өзіндік ерекшелігі мәселелері қойылып, шешілетін қазақ интеллигенциясының ынталы ізденістері. Екінші жағынан, қабылданған «Мәдени мұра», «Халық тарих толқынында», «Рухани жаңғыру», Ұлы Даланың жеті қыры» бағдарламаларына сәйкес мемлекеттік деңгейдегі жоспарлы қызмет. Осы кезең үшін ортақ платформа-ұлттық игілікті халық пен мемлекеттің қазіргі және болашақта талап етілетін жоғары құндылық ретінде қайта ойлау болып табылады.

Мұндай ой-пікірлер философтар, филологтар, мәдениеттанушылар, музыкатанушылар еңбектерінде қарастырылады. Еліміздің ұлттық

идея, халық рухы, көшпелі қоғам адамының эстетикалық мұраттары және қазақ халқының тіршілік әрекетінің басқа да маңызды жақтары сияқты күрделі мәселелерін көшпеліліктану, күйтану және тәңіріліктану тұрғысынан әзірлеуге Қанат Шыңқожақызы Нұрланова үлкен көңіл бөледі. Ойшылдың пайымдауынша, жыраулықтың, ақын шығармашылығының мазмұны биік өмірлік-шығармашылық эфирмен философиялық-эстетикалық, этикалық өзіндік ерекшеліктерімен рухтандырылған. Мұндай аспектіде қарау жыраулардың эпикалық шығармашылығының мәдени-тарихи маңыздылығын анықтауға мүмкіндік берді. Атап айтқанда, білімнің жалпыға бірдей секілді олардың рухани тәжірибесіндегі жүзеге асырылғаны. Бұл білім – туған жерінің тағдыры үшін әркімнің жауапкершілігі идеясын білдірген және оны әр адамның әрекеті ретінде өз іс-әрекетінде жүзеге асырғаны идеясы болып табылады. Дәл осы ой-пікірлер жыраулар-эпиктермен қойылып шешілді дейді Нұрланова. Ел үшін жалпыға бірдей сананы қалыптастыру үшін ақындық мәдениеті де маңызды, себебі олардың шығармашылық іс-әрекеті халықтың рухани дамуы үшін интеллектуалдық ортанын негізін жасай алды.

Ғалымның назары ерекше түрде айтысқа аса күрделі рухани құбылыс ретінде шоғырланған, ол жан-жақты дамыған жады мен тыңдаушылардың ой-өрісі сияқты қасиеттерді тынымсыз қойып, шығармашылық деңгейінде қиялын, әркімнің импровизацияға, яғни суырып салмалыққа қабілетін дамытып, әр адамның шығармашылыққа деген жан-жақты дайындығымен ерекшеленді. Және де айтыстың көркемдік-эстетикалық, этикалық, философиялық мәні тұтас рухани-интеллектуалдық құбылыс ретінде ашылды.

«Адам және әлем» өзара байланысын талдау ұлттық идея халықтың барлық мәдени формасының негізінде жатуы тиіс деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Мұндай идея ғалымның пікірінше, қарым-қатынас, яғни рухани іштесу идеясы болып табылады. Қарым-қатынас рухани-шығармашылық феномен ретінде қазақ халқы мәдениетінің барлық нысандарының негізінде жатыр.

«Человек и Мир. Земля как духовная опора народа – «Адам және Әлем. Жер - халықтың рухани тірегі» еңбегінде Қ.Ш. Нұрланова жер туралы идеяны рухани тірек негізі ретінде, оның болмысын барлық деңгейде, қазақ халқының мәдениетінің барлық формаларына тән деп зерттейді. Бұл 20 беттей шағын кітап алғашқы рет жер сату заңы талқыланғанда жарияланған. Қанат апайдың айтуынша әр депутаттың қолына таратылды. Өкінішке орай, заң қабылданды.

21-ші ғасырдың басында еліміз негізінен орыстілді кеңістік болғандықтан, кітапша орысша жазылды. Тақырыпты жалғастырып,

сол еңбектен үзінділер келтірейік: «отношение к земле тем бесцено, что находило выражение-воплощение в философии жизни, а именно в напряжении духа, востребованное и для повседневного труда скотовода, и для самих условий сурового кочевого жизнебытия, и для постоянной защиты его пространств...

Духовная формула взаимной укорененности, неотъединимости и неотъединенности воплощена универсальным образом в казахской традиционной музыке, в кюях... Когда казахи слушают свои кюи, они в бесконечном пространстве кюя воспринимают, чувствуют, видят духовным взором всю свою родную землю...

Ұлгі ретінде Қанат Шынқожа апаймыз тармақты күйді келесідей сипаттайды: жанға жайлы, рухани, эмоционалды, психологиялық жағдайына сезімді және маңызды әсер ететін адамның ірі қан айналым жүйесін құрайтын санға сәйкес, яғни 62 күйден тұратын түзіліс; адам ағзасындағы әрбір тамырға күй шығарылған. Олар солай «62 тармақты ақжелең», «62 тармақты қосбасар» деп аталған. Осы 62 күй адам жанының, рухының, денесінің жағдайын, әлемде, әлеммен қарым-қатынасының түрлілігін терең жеткізе білген. Түзіліс ретінде тұтас, сонымен бірге жағдайға байланысты: кездесу, шығарып салу, соғыс, жеңіс, мереке, т.б. жеке күй ретінде де орындалған.

Главным в них было то, что **неизменным** оставалось начало: **обращение к земле – благоговение перед ней – благодарение земле**. Именно это – начало – зачин кюя – сразу связывало всех воедино, в одно целое с ней. По этой причине происходящее событие, в связи с которым звучит кюй, обретает особую глубинность и смысложизненность, 6 б. Мұнда, 1-ден, благодарение деген алғыс. Шынында да, қандай да болсын жағдайда біз алғысымызды білдіреміз. Және де мұндай философиялық көзқарас дұрыс болып табылады. 2-ден, начало кюя деген бас буын ұғымымен аталынады. Бас буын – күйдің кіріспесі мен негізгі әуені енетін батыс қазақстандық төкпе күйдің бастапқы тарауы. Бас буынның мәні жерге жүгіну, оған зор құрмет көрсету, ризашылық білдіру. Оның туған жермен байланыстырылудағы терең мәні – адам түрлі жағдайдан, оның шегінен, шексіз деңгейге көтеріле келе, өзін, жер кеңістігін және Әлемді біртұтас ретінде қамти отырып, өзін танытады.

Сөйтіп, жер мен адамның байланысы жер мен ел – егіз; адам мен әлем біртұтас; жер мен ел киелі; жер бүтін – ел бүтін деген бейнелі сөздермен анықталады.

Ұлы дала сарқылмас үн әлемін ауызша игілік ретінде түсіну мен түсіндіру үшін халық ортасында жиналған материалдар негізінде Асқар Оразақын құрастырған Қара өлең кітабының маңызы зор.

Кіріспе сөзінде автор «қара» терминінің этимологиясын/ шығу тегін, қара өлеңнің мақал-мәтелдермен, айтыспен байланысын зерттейді. Сол арқылы қара өлеңді ауызша әдебиеттің жанры ретінде сипаттайды. Сондай-ақ, жиналған материалды авторлық классификация бойынша Өлең туралы өлең, Амандасу танысу өлеңі, Той, Тәлім өлең, Жер-су өлеңі, Тау өлең, Жұлдыз өлең, Дүние-ғұмыр, Елім-ай және басқа да өзекті тақырыптарға бөледі. Бұл еңбектің өзектілігі Қара өлеңді музыкалық жанр ретінде зерттеу негізін құруымен анықталады.

Қазіргі кезде күйтану жаңа ғылыми пәнаралық бағыт белсенді дамып келеді. Мәдениеттану және филология тұрғысынан күй мәдениетінің зерделеу А. Сейдімбектің еңбектеріне тән.

2. Тәуелсіздік кезеңіндегі сарқылмас үн әлемінің негізгі мәселелері

Тақырыпты әрі қарай жалғастырып, қазақ музыкалық мәдениеттанудың негізін қалаушы А.И. Мұхамбетованың ғылыми қоғамдастықта кең тараған өзекті мәселеріне көз жүгіртейік. 1) қазақ саздың негізі мәдениеттің тәңірлік күнтізбесі (МТК) болып табылады. Мұндай авторлық тәсілде қазақ дәстүрлі музыкасы дала фольклорымен ауызша кәсіби шығармашылықты барлық жанрлардың жиынтығы ретінде көрсетіледі. 2) қазақ рухани-мәдени тұтастығын баяндай отырып, әнші, сал сері, күйші, ақын және жырау сияқты кәсіби қайраткерлердің мәртебесін сипаттайды. 3) өз еңбектерінде мәдениеттанушы көшпенді ата-бабаларымыздың рухани дәстүрі туралы сөз мен музыканың, яғни саздың, әннің, күйдің, жырдың, айтыстың бөлінбейтін синкретисі ретінде пайымдауды негіздейді. Ал руханилық адамзат руына тән идеалды феномен болғандықтан, рухани мұра ұлттық-мәдени бірегейліктің мәнін құрайды. 4) реттелген тәңірлік күнтізбесі – «түрік-моңғол көшпелі халықтардың өркениетінің негізі» болып табылады.

Олай болса, Ұлы Даланың музыка әлемін ғалымдар Шығыс (түрік-моңғол және түрік-иран) мәдениеттің түрі деп анықтайды. Оның рухани-дүниетанымдық негізі – тәңірлік мәдениет түрі. Және де, Ұлы Дала көшпенділерінің үн әлемі басты орынға ие дейді зерттеушілер.

Қазақ күйлерінде жоғарыда келтірілген заңдылықтар анағұрлым бедерлі сақталып, дамыды. Біріншіден, күй – қазақтардың, қырғыздардың көшпелі халқының игілігі. Диқан халықтарында жоқ. Ол туралы жалғыз мәлімет – өзбектердегі «әуен», «музыка» мағынасында сақталған күй термині. Екіншіден, Түрік-Иран музыкасына маком-мугам циклы, макоматтың ансамбль өнері тән. Батыс Қазақстан аймағында саз мәдениетінің шыңына төкпе күйлері қаланған. Күйлер мен макомат өнері арасындағы ұқсастықтар Ә. Мұхамбетованың талдау

бойынша, олардың арасындағы өзара байланыс тарихи, яғни күй макоматқа әсер еткенін куәландырады. Үшіншіден, қазақ музыкалық мәдениетінде жеті жергілікті күй мектебі қалыптасты, олар: 1) Шығыс квинталық күйлері және аралас құрылымдардың кварта бұрудағы күйлер; 2) шертпе кварталық күйлері; 3) «арқа» дәстүріндегі қобыз күйлері; 4) Батыс квинталық күйлері; 5) төкпе кварталық күйлері; 6) «Қаратау» («Қаратау шертпе») және 7) «Сыр бойы» аумақтарындағы қобыз күйлері.

Музыкалық мәдениеттану, музыкалық ғылымының жетістіктеріне қарамастан, әлі де өзекті мәселелер шешілмей отыр. Қазақ музыкасының заңдылықтары, яғни фольклор және ауызша кәсіби шығармашылық жиынтығының ажырамас тұтастық ретінде дамуы кәсіби қабатты этномузыкалогия арнасында зерттеу фактісіне себепші болды. Сол арқылы композиторлық практикамен тепе-теңдік негізінде ауызша кәсіби тәжірибені тереңірек зерттеп дәлелдеу – қазіргі және болашақтағы музыкалық ғылымның маңызды міндеті.

Заманауи ең атақты зерттеуші Едихан Шаймерденұлының пайымдауынша, «Адамзат тарихында айтулы құбылыс болып өтті – Жер планетасы Эволюцияның алтыншы сатысына қадам басты. Бұл ахуал барлық адамдардан өз істері үшін ғана емес, сондай-ақ сезімдері мен ойлары үшін де жауапкер болуын талап етеді», - дейді өзінің «Ақ Сарбаз» деген еңбегінде, 3 б. Автор бұл тарихи оқиғаның нақты бастауы – Желтоқсан 1986 деп, кітапта өзінің бұркеншік, лақап атың, жасырын есімін Жиһан Желтоқсан деп көрсетеді. О дегені, Желтоқсан 1986 бүкіл адамзат өркениеті үшін маңызды дегенді білдіреді.

2017 жылы Едихан Шаймерденұлының «Тәңір жауынгері» кітабы баспада жарияланды. Бұл кітапқа «Тәуелсіздік» деген әнгімесі еңгізілді. Сонымен қатар бұл әнгіме 2017 жылының 17-ші мамырында Алматыдағы Өмір-ай газетінде де басылды.

Едихан Шаймерденұлы (тағы бір есімі – Ақ Сарбаз) арнайы қазақ музыкасы туралы көп жазған жоқ. Алайда «Қазақ және еуропалық музыкасының жеті рухани деңгейі» деген шағын әнгімедегі ой-пікірлерін қарастырайық:

13. Қазақ және еуропалық музыкасының жеті рухани деңгейі

Кіріспе

Адамзат бар болғаны үш генге бөлінеді.

1. Жауынгерлер, аңшылар. Бейбітшілік кезінде олар кәсіби әскерилер, полицейлер, саяхатшылар, авантюристер, спортшылар.

2. Отырықшы егіншілер. Өртістер, академиктер жерді өңдеп, қарақатты бутап кеседі, атызды өңдейді, әйелдер бөлмеде гүл өсіреді – бұл егінші генінің көрінісі.

3. Көшпелі малшылар. Күнделікті тұрмыста жануарларды – иттерді, мысықтарды, қояндарды, жылқыларды асырап ұстап, бағуды ұнататындар.

Адамдардың кез келген типтері мен әлеуметтік топтары – аталған гендердің біріне жатқызылады.

Негізгі бөлігі

Қазақ музыкасы (күйлер)	Заманауи еуропа музыкасы (классика)
1. Күй – көшпенділер қандай да бір күйге түсу үшін тындайтын музыкасы. Бүкіл пайғамбарлар азиялықтардан – көшпелілерден шықты. Көшпелілердің азат оймен жер-көкті шарлап-барлай алатын қасиетінен қазақ музыкасы тамыр тартады.	1. Еуропалық классикасы – отырықшы қауым (егіншілер) музыкасы. Бұл музыкасының нобайы Крест жорығы кезінде Шығыстан алынған.
2. Ғарыш бүлкілі – күйдің жаны. Еркін метро-ырғақ жетекші рөл атқарады. Музыканың Көкпен байланысы бар-жоғын жан-дүниеңмен сезуге болады. Төрт құбыласы түгел музыка қатты шықса да адамның мазасын қашырмайды.	2. Бесінші саты халқының музыкасындағы рөл әуен мен гармония жетекші рөл ойнайды. Көпдауыстылық екі немесе үш еселеніп оңтайланған метро-ритмге сүйенеді.
3. Күйдің көп адамды бір күйге түсіре алатын қасиеті бар.	3. Еуропа музыкасына әсер сыйлау, қиялға батыру тән. Бах, Моцарттардың рухты музыкасы – күй әлемінің табылдырығы.
4. Күйдің ұзақтығы 2-5 минут, дәлірек айтқанда – 120-300 сек. Бұл – күйге ену үшін жеткілікті уақыт. Қабаттас дүниеге бірнеше секундта өтуге болады. Орындаушы қабаттас дүниеге рухын сайлап, тазарып баруы шарт.	4. Еуропа музыкасы (симфония, концерттер) 30 минуттан 1,5 сағатқа дейін созылады.
5. Қазақ музыкасына суырып-салмалық тән. Күйлерді нотамен шектеу немесе билігін дирижёрге беру ғарыш бүлкілінің ырғағын бұзады. Ырғақты күйші-импровизатордың өзі ғана сезіп, жеткізе алады.	5. Импровизацияға жол берілмейді. Бұл үшін музыканы нотамен тастай қылып байлап, тізгінің дирижёрдің қолындағы арқанның ұзындығымен шектелген шеңберден шығып, еркін самғай алмайды.
6. Музыка орындаушы мен тыңдарманды тұтастырып жібереді. Хан-қара, үлкен-кіші демей, бәрін бір күйге түсіретін музыка – халықтың басын біріктіруші өнер.	6. Музыка тұтыну белгілі бір дайындықты талап етеді. Қандай әлеумет мүшесі екенің де маңызы бар. Орындаушы(лар) мен тыңдарман алқақотан жайғаспай, сахна-зал болып екі әлемге

	бөлінеді. Тыңдарман әлеуметтік мәртебесіне қарай партер, ложа, галёркаларға жіктеліп жайғасады.
7. Ғарыш сипаты қазақ музыкасы бесінші сатының қолдау-қарсылығына алаңсыз өмір сүріп келеді және сүре береді.	7. Еуропалық музыка бесінші сатының Эволюциялық тұйығына тірелуде. Бірақ алтыншы саты музыкасына кіру арқылы өз эволюциясын жалғастыра алады.

Қорытынды

Уақыт шиыршығының бойымен музыка қайтадан Шығысқа, бірақ та едәуір жоғары деңгейде – САҺАРАҒА оралуда.

Жиһан Желтоқсан. Ақ Сарбаз – I-тарау, 1-ші бөлім.

Сонда. – VII-тарау, 4-ші бөлім.

Едихан Шаймерденұлы келтірілген кестенің жалғасы ретінде тағы да бір кесте келтіреді:

Қазақ музыкасы - күйлер	Еуропалық классика
7 деңгей Дәулеткерей – Жігер Әликей – Қоңыраала Мәмен – 17 жыл Сүгір – Қосбасар	7 деңгей Бах
6 деңгей Тәттімбет – Сары жайлау Соқыр Есжан – Қош аман бол, Ақбикеш Қазанғап – Көкіл Құрманғазы – Серпер	6 деңгей Моцарт – Реквием Бетховен Верди – Реквием Мусоргский Вагнер
5 деңгей Дина – Бұл-бұл Махамбет – Ғұмыр қылыш Еспай – Терісқақпай Нұрғиса Тленді – Аққу Тұркеш – Көңіл ашар Дайрабай – Дайрабай	5 деңгей Шопен Лист Шуман Чайковский Глинка Бородин
4 деңгей Сәкен Тұрысбеков	4 деңгей Скрябин Малер Шнитке

Осылайша жоғарыда қысқаша мағлұмат келтірілген зерттеушілер бастапқы, негізгі деп еліміздің сарқылмас үні әлемін, күй деп дәлелдейді. Осы салада тәуелсіздік алғаннан бері мемлекеттік деңгейде де көп жұмыс істелді. Мысалы, 1000 күй антологиясы, 1000 ән антоло-

гиясы компакт-дискілер жарияланды. Және олар қазақтың дәстүрлі 1000 күйі антологиясы деп интернетте де бар.

Енді У. Жұмакова, С. Аязбекова зерттеушілердің ой-пікірлеріне қысқаша тоқталайық. Ғалымдар заманауи дәуірде 2 қабатқа көңіл аударады. Мәдени-тарихи өлшемдегі жаңа – композиторлық-практиканы талдай келе, XIX ғасыр әнші, ақын және күйші жеке кәсіби шығармашылығының өркендеуімен тарихқа енсе, «XX ғасыр қазақ музыкасының жаңа бағыты – еуропалық дәстүрдің композиторлық шығармашылығының қалыптасуымен және дамуымен атап өтіледі дейді. Бұл ұлттық музыкалық мәдениеттің алдыңғы кезеңдерінен осы дәуірдің ең маңызды айырмашылықтарын және жаңалығын шоғырландырған маңызды құбылыстардың бірі», – дейді музыкатанушы. XX және XXI ғасырларда музыкалық шығармашылық жеткіліксіз сұранысқа ие болды. Оның себебі – «жаңа музыканы құру ұлттық мәдениет негіздерін бұзумен бір мезгілде өтті. XX ғасырдың қазақ музыкасы мәдениеттің этникалық шығу тегіне тән емес жолмен дамыды», – деп қорытынды жасайды.

Қысқаша шолу Ұлы Даланың сарқылмас үн әлемі өміршен феномен екенін көрсетеді. Ол дәйекті эволюциямен және әлеуметтік-мәдени болмыстың өзгерістеріне бейімделу мүмкіндігімен сипатталады. Бұл ретте онда жүйелі тұтастық, ауызша бастау, импровизациялық табиғат, сөз және саз музыкасының тығыз өзара іс-қимылы сияқты заңдылықтар сақталады және дамиды. Соның арқасында шығармашылық процесі және халықтың мәдени жадына трансляциялауға яғни тарату мүмкін болды. Осы тірі процесте қазақ тілінде қалыптасқан саз мәдениеті туралы түсінік көрсетілген лингвомәдени ұғымдар маңызды рөл атқарды. Бұл константтарда көп мағыналы, бейнелік, эмоционалдық және көпмақсаттылықпен сипатталатын ұрпақтардың рухани тәжірибесі жинақталған. Олардың көпшілігі бүгінгі таңда музыкалық ғылым мен музыкалық білім берудің терминологиялық корпусын құрайды.

Өкінішке орай, саз мәдениеті ұғымдарын білім беру кеңістігінің айналымына енгізу жұмыстары тек қана басталуынды. Мұны салыстырмалы тұрғыда нақтылауға болады. Мысалы еуропалық музыкалық терминологиясы ежелгі грек және латын, итальян және француз, ағылшын және неміс, орыс тілдеріндегі ұғымдарды енгізеді. Сөйтіп бұл еуропалық ұстаным оларды халықаралық терминдер ретінде таралуына ықпалын тигізді.

Түрік терминдерін алсақ, олар өз елдерінде: қазақ, қырғыз, өзбек, түркмен, Ресей түркілерінде кең қолданылады. Заманауи ғылыми және білім беру кеңістіктерінде Орта Азияның, кеңірек, Шығыс

халықтарының зерттеушілердің бірігуімен түрік, шығыс халықтардың терминдерің кең – әлеуметтік-ғылыми кеңістіктің халықаралық деңгейіне, соның ішінде музыкатану, мәдениеттану, эстетика, мәдениет философиясы секілді салаларға еңгізу күннің талабы болып отыр.

Сонымен 1-ші Мәдени-тарихи өлшемдегі қазақ музыка әлемі модульде Ұлы Даланың сарқылмас үн әлемінің жеті негізгі сатыларына қысқаша шолу жасалынды. Келесі – 2-ші модульде қазақ музыкалық мәдениетінің теориясы, атап айтқанда, морфологиясы, яғни құрылысы анықталады.

Тақырып бойынша өзіндік бақылауға арналған сұрақтар:

1. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ музыкалық мәдениеті туралы ғалымдардың зерттеулеріне қысқаша сипаттама
2. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ музыкалық мәдениетін зерттеуі неше үрдіспен сипатталады
3. Бұл үрдістер бір-бірімен сәйкес келе ме
4. Тәуелсіздік кезеңіндегі сарқылмас үн әлемінің негізгі мәселелері
5. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ музыкалық мәдениетін зерттеген ғалымдар және олардың негізгі ұстанымдары

Ұсынылған әдебиеттердің тізімі:

1. Кокумбаева Б.Д. Неисчерпаемый мир музыки Великой Степи: монография / Б.Д. Кокумбаева. – Павлодар: ППУ, 2020. – 155 с. <http://kitaпxana.қаз/catalog/201101/201101.htm>
2. Қоқымбаева Б. Ұлы даланың сарқылмас үн әлемі – 4 мамыр 2019 https://ruh.kz/kz/news/uli_dalanin_sarkilmas_un_alemi/
3. Тақырып бойынша Б.Ж. Қоқымбаеваның 10-ші видеодәрісі: Модуль 1. Лекция 10. <https://youtu.be/Oh0XESIwqFQ>
4. Қазақстанның Тәуелсіздік жылдарындағы музыка өнері: Очерктер – Алматы: Жібек жолы, 2013 – 288 б. [adebiportal.kz>Кітаптар>view/https://www.yandex.kz/search/?text](https://www.yandex.kz/search/?text=adebiportal.kz%20Кітаптар%20view/)
5. Нурланова К.Н. Человек и мир: казахская национальная идея. – Алматы: Қаржы – қаражат, 1994. – 48 с.; Нурланова К.Ш. Земля – духовная опора народа – Алматы, 2000. – 20 с.
6. Джумакова У. Творчество композиторов Казахстана 1920-1980-х годов. Проблемы истории, смысла и ценности. – Астана: Фолиант – 2003. – 232 с.
7. Желтоқсан Ж. (Едихан Шаймерденұлы Сәбит). Ақ Сарбаз. – Алматы: Көкіл, 2016. – 440 с. <http://xn--80aaa1brkt0a3m.xn--80ao21a/catalog/140616/140616-001.htm>
8. Едихан Шаймерденұлы Тәңір жауынгері (әңгімелер жинағы) – Алматы, 2017 – 364 б.

МОДУЛЬ II.

Қазақ музыкалық әлемінің мәдени-тарихи өлшемдегі морфологиясы

11 тақырып. Музыкалық мәдениетінің морфологиясы: әдіснама мәселері

Тақырыптың мақсаты: Музыкалық мәдениетінің морфологиясының сипаттау

Пәннің негізгі терминдері және ұғымдары: морфология, қасиетті, мәдениет типологиясы, мәдениеттің трансляциялау түрі, коммуникациялық технологиялар

Музыкалық мәдениетінің морфологиясы: әдіснама мәселері тақырыбы бойынша сұрақтар:

1. Музыкалық мәдениетінің морфологиясы (жалпы сипаттама)
2. Мәдениет типологиясы туралы жалпы түсінік

Дәріс:

1. Музыкалық мәдениетінің морфологиясы (жалпы сипаттама)

Мәдениет – бұл бүкіл әлемді рухани мазмұнмен толтыратын мағынаны қалыптастыру процесі және нәтижесі. Мәдениеттің өзегі, желі ретіндегі рухани көз қайнарының басымдылығы салмақты себептерге ие және біртұтас өріс теориясына негізделген қазіргі заманғы классикалық емес ғылымның деректерімен расталады. Оған сәйкес «әлем өзінің барлық көріністерінде – физикалық, биологиялық немесе психологиялық – бір-біріне ұқсас жасалынған». Мұны, біріншіден, ең ежелгі (миф, дін, мораль, өнер) мәдени нысандардың генетикалық байланысынан көруге болады.

Екіншіден, мәдениеттің табиғи руханилығы фактісі мәдени игіліктер, яғни материалдық заттар ұзақ өмірлік тәжірибе барысында жасалынып басталғанымен расталады. Және де адамзат тарихының алғашқы кезеңінде олар рухтандырылып, қасиетті мағынаға ие екенін айтып ескеру өте маңызды.

Бұл жерде қасиетті «жалпыға ортақ, оның көріністері әртүрлі және адам мәдениетінің ықпал ету терең категорияларының бірі» екенін атап өткен жөн. Адамда қасиеттілік сезімі өзіне тән, оның тасымалдаушыларының сенімі бойынша, сыртқы табиғаттан тыс (құдайлық) пайда болған. Қасиетті ғылыми тұрғыдан талдауынан, бір жағынан, діни қасиеттің бөлінуі анықталды.

Ғылымда қабылданған қасиетті саралау, сакрадьді (діни) мәдениетке және зайырлы (ақ сүйекті) мәдениетке оппозициясына негізделген мәдениеттің типологиясының қалыптасуына да әсер етті.

Қасиетті мәдениет архаикалық дәуірден бастау алады. Бұл тарихи тұрғыдан мәдениеттің культ, яғни табыну ретіндегі алғашқы мағынасы; шығарылған дәстүрлерді құрметтеу, ұқыпты сақтау. Сакральды – қасиетті, киелі; ең маңызды дүниелік көзқарас және әлемді түсіну, оған сәйкес барлық нәрсе құнды болады.

Бұл мағыналы код мәдениеттің алғашқы түрлерінде (миф, мораль, өнер, дін) іске асырылды. Адам өмір болмысының тарихи феномені ретінде бұл тип сезімтал-бейнелі андау, яғни пайымдау мәдениетін білдіреді (Ницше, Шпенглер, Бергсон, Ортега и Гассет, Нурланова және басқалар). Оның мәні еш қашанда өту мүмкін емес, өйткені онда жалпы адамзаттық мәдениеттің мәңгілік негізін құрайтын идеялар бар.

Шынында да, конфуцилық-даоистік, үнді-буддалық, ислам және христиан мәдени түрлерінде діни құрастырушысы шешуші болып табылады (Попов). Мәдениеттердің бұл түрлері үшін әлем екі бағытқа бөлінеді – зайырлы (құдайға жатпайтын) және қасиетті (киелі), оларды діни сана антагонистердің, яғни бітіспестіктердің ұстанымдарына қойылған. Мұндай оппозицияның негізі, Дюркгеймнің пікірінше, қасиеттінің маңызды белгісі – оның қол сұғылмауы, бөлінуі, тыйым салынуы.

Тәңірлікке келетін болсақ, ондай қатаң антагонизм жоқ. Оның ерекшелігі – бұл өмір салты мен мәдениет, бүкіл Ғалам қасиетті энергиямен шоғырланған. Басқаша айтқанда, бүкіл әлем рухтандырылған қасиетті шындық ретінде қабылданады.

Жоғарыда айтылғаның Әбіл-Ғази түрік шежіресінен тарихи мысал келтіріп, айқын суреттейді: Шыңғыс хан Бұхара тұрғындарының ислам діні туралы сұрастырғанда олар: «Мекке қаласы бар, біз оған барамыз, егер күштер рұқсат етсе, Құдайға табынамыз», – деді. Шыңғысхан мұны мақұлдамады: **«бүкіл әлем Құдайдың мекені: неге ол үшін тек бір жерге ғана бару керек»** деді.

2. Мәдениет типологиясы туралы жалпы түсінік

Осылайша мәдениет біртұтас рухани феномен болып табылады. Ал ғылыми тұрғыдан мәдениетті зерттеудің нұсқаларының бірі идеалды, яғни мұратты, абстрактілі, яғни дерексіз модель құру ретінде типологиялық шешім болып табылады. Типологизациялаудың негізгі шарты – бұл критерийлердің бірлігі, соның негізінде мәдениеттердің типтері ажыратылады. Ең жиі кездесетін типология өлшемдері:

- шаруашылық бейнесі немесе шаруышылық-мәдени түрі (аңшылық пен жинақтау, көшпелі мал шаруашылығы, егін шаруашылығы);
- әлеуметті-мәдениеттік реттеуші, яғни регуляция типтері (дәстүрлі – индустриалдық және индустриалдыктан кейінгі, немесе постиндустриалдық);

- мәдениеттің аймақтық тиістілігі (Шығыс пен Батыс мәдениеті, жерортатеңізді, латиноамерикандық және т.б.);
- дінмен байланысты (діни және ақсүйектік мәдениет);
- мәдениеттің трансляциялау, яғни тасымалдаушы түрі (ауызша – жазбаша – аудиовизуалды).

Мәдениеттің қандай да бір түрінің қалыптасуына басты ықпал еткен шаруашылық негіз. Шаруашылық етудің анағұрлым көне бейнесі – синкретикалық экономика, мұнда адамдар тамақтарын аңшылықпен, балық аулаумен, жидек, жеміс, жаңғақ және басқа өсімдіктерді жинаумен тапқан.

Ежелгі заманда шаруашылық етудің екі түрлі бейнесі дамыды: отаршыл жерөңдеушілердің аграрлық әлемі мен көшпенділердің тынымсыз әлемі. Сипатталған дәстүрлі қоғамда қалыптасқан шаруашылық-мәдени негіздер кейіннен – әлеумет-мәдени реттеудің индустриалдық және постиндустриалдық, яғни индустриалдықтан кейін деген мағынада типтерінде өз мәнін сақтап қалды. Көшпенді немесе басқаша айтқанда номадтық мәдениетке мәнді негізделген қазақтардың рухани әлемі осы айтылғанға айқын дәлел бола алады.

Жалпыадамзаттық мәдениет оның қайталанбас өзгешелігін жасайтын көптеген жергілікті нұсқалармен сипатталады. Шығыс және батыс парадигмалары – әрқайсысының өз ерекшелігі бар анағұрлым ірі үлгілер.

Мәдениеттің рухани феномен ретіндегі эволюциясы (қалыпты дамуы) коммуникациялық технологиялардың өзгеруінен де байқалады. Мак-Люэнге сәйкес, мәдениет түйіні – адамдардың санасын және олардың өмір салтын қалыптастыратын қарым-қатынас құралдары. Осыған сәйкес ол жазбашаға дейінгі (жазусыз), жазбаша (кітап) және экрандық (ақпараттық) қоғамдар мен мәдениеттерді бөліп көрсетті. Коммуникацияның ауызша нысандары пайда болған және дамыған жазбашаға дейінгі мәдениет жалпы өмір салты, қоршаған ортаны қабылдау және түсіну принциптеріне негізделген; «Гутенберг галактикасымен» аяқталатын жазбаша мәдениет даралық, ұлтшылдық және өнеркәсіптік революциялар дәуірі; электрондық коммуникация құралдары арқылы (инфокоммуникация) акустикалық кеңістікті қабылдау типі бойынша әлемді көп өлшемді қабылдауды беретін заманауи кезең («электрондық қоғам», «жаһандық ауыл»).

Г. Мак-Люэн теориясы орыс тіліндегі медиакеңістікте кеңінен таралды және одан әрі дамыды. Мұнда а) жазбашаға дейінгі әлеуметтік-мәдени шындықта «әлемді қабылдау мен қарым-қатынастың барлық түрлері есту және басқа сезу органдарына негізделген»; б) мәдениет тарихындағы бұл кезең ең ұзақ; с) «Мұнда байланыс және ақпарат берудің маңызды құралы - тіл» - деп дұрыс көрсетілген.

Бұл ретте ауызша болмыс «мәдениеттің рухани саласын қалыптастыру үшін» тек қана алғышарты болып табылады дегендерімен келісу мүмкін емес. Қалыптасқан жағдайдың себебі мынада: жазбашаға дейін (жазбасыз) анықтама тек рухани мәдениетті қалыптастыруға дайындық кезеңі ретінде ғана жалпы адамзаттық өркениеттің бірінші кезеңі туралы конвенциялық, яғни келісім шартқа жәрдемдескен. Сондықтан ауызша мәдениеттің бүтіндік ретіндегі сапалық ерекшелігі мен мәдени-тарихи мағыналар ғылыми-философиялық талдаудың назарынан тыс қалғандығы да осы фактіні қамтиды.

Шындыққа келсек, есту мүшелеріне негізделген ауызша акустикалық мәдениет (ААМ) ғылыми қызығушылығы тек қана өткеннің тарихи ескерткіші ретінде ғана емес. Біріншіден, зерттеушілер атап өткендей, есту қабілеті, адам өмірінің маңызды феномені, оның рухани іс-әрекетінің нысаны, ойлау мен сананың феномені болып табылатын тілдің қалыптасуы мен дамуына ықпал етті. Екіншіден, біздің алыс ата-бабаларымыздың вербалды (ауызша) сөйлеуі сазбен тығыз байланыста қалыптасты, яғни музыкаланған сипатқа ие болды. Сонымен, үшіншіден, мәдениеттің қалыптасу процесінде ауызша рухани феномен ретінде тіл мен саздың басымдығы музыкалық мәдениетті, өнерді, білім беру мен ғылымды түсіну үшін жаңа көкжиектерді ашады.

Сонымен мәдениет – әртүрлі сатылардағы және жердің әртүрлі аймақтарындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды қамтитын тарихи дамып келе жатқан феномен. Осылайша әлемнің сан алуандығы адамзат алдында оның көрінуінің барабар нысандарында пайда болады және рухани-шығармашылық іс-әрекеттің байлығы мен әртүршілігімен сипатталады. Сонымен бірге зияткерлік іс-әрекеттің басқа-басқа түрлерін өзіндік мәдениетке бөлініп шығарулы біршама кешірек пайда болды және көптеген нұсқалар тудырғанымен сипатталады. Олар бос орында қалыптаспайды, өйткені бұл жағдайда да дамудың үздіксіздігі заңы нақты қолданылады. Мәдениеттің жаңа саласының қалыптасуы бұрынғысын жоймайды, олар өзара әсерлесіп, бірін-бірі байытады. Сондықтан мұнда әр мәдени нысанды мұқият қамту міндеті қойылмаған. Олай болса біз музыкалық мәдениеттің жекелеген формаларын тақырып аясында қысқаша талдаумен ғана шектелеміз, атап айтқанда: музыкалық өнер, музыкалық білім және музыкалық ғылым.

Тақырып бойынша өзіндік бақылауға арналған сұрақтар:

1. Мәдениеттегі морфология деген не?
2. Мәдениеттің түрлері
3. Мәдениетті типологизациялаудың критерийлері

4. Тәңірлік мәдениеттің ерекшелігі
5. Г. Мак-Люэнның теориясы

Ұсынылған әдебиеттердің тізімі:

1. Кокумбаева Б.Д. Казахская музыкальная культура: учебное пособие /Б.Д. Кокумбаева. – Павлодар: ПГПУ, 2020. – 134 с. – сс. 33-40. <http://кітапхана.қаз/catalog/200825/200825-001.htm>
2. Мәдениет Типологиясы <https://kk.birmiss.com>
3. Қазіргі даму кезеңіндегі қазақстан мәдениеті – 10.07.2015// <https://baribar.kz/student/754/qazirgi-damu-kezenhindegі-qazaqstan-m/>
4. Кокумбаева Б.Д. Неисчерпаемый мир музыки Великой Степи: монография / Б.Д. Кокумбаева. – Павлодар: ППУ, 2020. – 155 с. – сс. 86-89. <http://кітапхана.қаз/catalog/201101/201101.htm>

12 тақырып. Музыкалық өнер рухани тәжірибе ретінде

Тақырыптың мақсаты: Музыкалық өнердің рухани тәжірибе түрін сипаттау

Пәннің негізгі терминдері және ұғымдары: рухани тәжірибенің қасиеттері және түрлері, үнді, мұсылманды, иудалық рухани тәжірибелері, Шығыс және Батыс өңірлеріндегі музыкалық рухани тәжірибесі.

Музыкалық өнер рухани тәжірибе ретінде тақырыбы бойынша сұрақтар:

1. Рухани (діни) мәдениет туралы жалпы түсінік және де оның аясындағы музыканың орны
2. Орта ғасырдағы Шығыс және Батыс мәдениет аясындағы музыкалық өнер

Дәріс:

1. Рухани (діни) мәдениет туралы жалпы түсінік және де оның аясындағы музыканың орны

Музыкалық өнер, атап айтқанда, өнер рухани тәжірибе ретінде орта ғасыр мәдениетінде құрастырылды. Бұл көп салалы, сонымен қатар өзіндік шығармашылық бағыты бар, өнегелі ерлігі мен қайғы-қасіретке толы бүтін әлем. Белгілі бір мәселелерде бірлікті танытып, енді бірде қатан күреске түсіп кету де осы ғасыр еншісінде. Есте қаларлығы, ортағасырлық мәдениетте дінге берілу өткір бейнеленді. Көптеген адами бағалаулар тек дінде қалыптасты. Дін адамның өзін түсінуге жол ашты, қоғамдағы саналы бағыттарды белгілеп берді. Тек дінде көптеген адамзат құндылықтары құрылып, жалпы адамгершілік көзқарастар қалыптасты. Өміріне мағына еніп, күнделікті істерде қалай жүруіне бағыт көрсетті. Адамгершілік сананың жоғары үрдісте

дамуы туралы ақыл-ой, ең алдымен, адамның, рухани және құлықтық сапаларының бағалану қажеттігіне әкелді. Әртүрлі діндердің құлықтық бағдарламасы мен әдеп шамаларының мазмұны негізінен өзара сәйкес болғандықтан, ортағасырлық мәдениет тарихының іргетасы қаландығы айқын.

Дәуірдің діни-әлемдік көзқарас бағыты өнерде де өз бейнесін тапты, әрі ортағасыр мәдениетінің «айнасы» ретінде айқындалды. Мұнда сөз бен саздың түп-тегіне негізделген ауызекі дәстүр ең басты роль атқарады. Бұл тұстағы діни ғибадат құрылымы да көрнекті: ол иконалар мен құдайдардың мүсіндеріне өзгеріс енгізе алатын немесе қандай да бір бейнелерді (мұсылмандық, иудалық) жоғалтып жібере алатын. Шіркеуде діни қызметтер ұйымдастырып, оны сәулет көмегімен сүйенбей-ақ атқара беретін: би тілін пайдалана отырып, оны қабылдамау сәті де бола беретін; бірақ жартылай айтылатын, жартылай әндететін, яғни шешендік өнерге және сазға бірдей тиесілі дыбысталатын, сыйнатын, тірі сөзді басты аспап ретінде иеленбеген бірде-бір дін жоқ.

2. Орта ғасырдағы Шығыс және Батыс мәдениет аясындағы музыкалық өнер

Өнерде көркемдік түрдегі өзіндік ұқсастық қана емес, Шығыс және Батыс мәдениетіне тән ерекшеліктер де кездеседі. Тағылық қойнауынан шыққан шығыс өркениетінің өзіне тән ерекшелігі кешенділікті нәзік түсінуінде болды, осының негізінде діннің, өнер мен ғылымның бірлестігі қалыптасты, өнер түрлерінің тұтастығын қамтамасыз ететін көркем синкретизм пайда болды. Мұнда сәулет, кескіндеме, мүсіндеу мен музыканың өзара байланысқандығы соншалық, біреуі басқасынан бөлек болса, ол соңына дейін түсініле де алмайды.

Мұнда мысал ретінде үнділік өнер теориясы жөніндегі трактаттан үзінді келтіруге болады: Билеуші (раджа): Жаратқан, күнәсіз! Маған жәрдем қолын созшы және мүсінді бейнелерді тудыруға үйретші. Дана (брахман): Сурет өнері заңдылығынан жат болған кісі, ешқашан да мүсінді жасау заңдылығын білмес. – Ендеше мейірбандықпен қарашы және маған сурет өнерінің заңдарын танытшы. – Биді білмейінше сурет өнерінің заңдарын түсіну қиын.

– Рақым етіңізші, мені би өнеріне үйретші. – Аспаптық музыканы білмейінше бидің заңдарын түсіну мүмкін емес. – Жалбарынып сұраймын, мені аспаптық музыканың заңдарына үйретші. – Әншілік өнерден жат болған кісіге аспаптық музыка заңдары түсініксіз болар. – Егер әншілік музыка барлық өнерлердің бастамасы мен соңы болса, о дана, маған вокалды өнер заңдарын танытшы.

Ежелгі дәуірдегі мәдениеттің шығыс өркениетінің ерекшелігі әлемдік көзқарастағы мифологиялық-діни көркемдіктің өміршеңдігі арқылы да танылады, әрі олар табиғатқа ұқыптылықпен қараған. Адамзат табиғатқа әр уақытта бір тіршілік иесі ретінде қараған. Себебі осы табиғаттың ішінде оның бүкіл өмірі өтеді. Сондықтан ол еш уақытта оның еш нәрсесіне тиіспейді. Адамзаттың табиғат істеріне араласуына, оны жоюына ешбір қақысы жоқ деген шығыстық классикалық пайымдаулар біздің қазіргі күнде де, яғни ғарыш пен табиғаттың тозу үрдісінде, мойын бұрдыртады және өте қажет нәрсе.

Шығыс өркениетіне тән тағы бір құбылыс – ауызша мәдениет табиғаты. Бір жағынан, әр Шығыс мәдениеті әлемдің өркениетке өзіндік орасан зор із қалдырады. Олардың ішінде алғашқы әйгілі қолжазба жұмыстары, патшалық кезеңдегі тарихи заңдар, әдеби шығармалар, ғылыми мәтіндер дүниежүзілік кітапханаларда ерекше мүлік ретінде орын алады. Тағы бір тұсынан қарастыратын болсақ, бүгінгі күнде де Шығыс мәдениетінің басым көпшілігі ауызша және жазбаша келісшілік құрайды. Қорытындысында, жоғары жазбаша мәдениетінің қатарында жалпы азиатты феномен ауызша кәсіби-мәдениет даму үстінде болады.

Батыс туралы айтатын болсақ, оның дамуының жалпы бағыты жазбаша мәдениетке бағдарлау әсер етті. Оның бастауы грек-римдік ежелгі қоғамнан басталады, ол батыс мәдениеті үшін үлгі-нұсқа болды. Жазудың басталуы философияның, ғылымның, әдебиеттің қарқынды дамуын қамтамасыз етті. Бұл жерде философиялық ой-пікірлердің жаңа түрін қалыптастырды. Жаңа ойлау түрі – интеллектінің, ақылдың бағытындағы мықты негіз. Бәрімізге мәлім, табиғат қарым-қатынасынан жақын, жоғары тұрғандықтан, адамзат өзінің табиғат үстінен үстемдік етуін орнықтыра бастайды. Осыдан барып батыс философиясының іргетасы болған материалистік көзқарас пайда бола бастайды. Демек, қоршаған ортаға көңіл бөлу эмоционалдықтың рационалдығымен ауысумен айқындалады.

Антикалық мәдениетте, философияда адамның бағындыру ұғымы жоғары тұр. Сондықтан да болса керек, Софоклдың «Антигона» трагедиясында: «Табиғатта әртүрлі күш көп, бірақ адам бәрінен басым» – деп жырланады. Еуропалық мәдениеттің арғы бейнесі болып саналатын грек-рим өркениетінде әдебиет сияқты жазу түрінің қалыптасуы болды. Оның қалыптасуы бір-бірімен тығыз байланыстағы екі түрлі бағытпен сипатталады. Бір жағынан, ол – біртұтас құбылыс. Екінші жағынан, әдебиет текке «эпос, лирика, драма және жанрларға бөлінеді. Әр тек өмір құбылыстарын өзінше көркемдік, шығармашылық тәсілмен өрнектейді. Эпос адамзат басына болмысты,

өмірлікті бейнелесе, лирикада рух, демек ойлау мен сезім басым. Ал драма – іс-әрекетті, яғни еркіндікті нысана етеді де, әртүрлі қакты-ғыстағы бейнелеуді пайдаланады.

Қалай болғанда да, барынша танымал – эпопеялық түр. Ол алғашқы қауымдық және көне ғасыр әлемінің, салт-дәстүр және өркениеттің шекарасында туындайды. «Ол өте мәртебелі шекара әлемінде тұрғандықтан, одан кері шексіздің де, келешектің де шексіздігін көруге болады. Эпопея болмыстың ең негізгі мәселерін ұғындырады: олар – өмір мен өлім, бейбітшілікпен соғыс».

Лирика термині Александрия заманында «мелика», алғашқыда өлең, ән деген атаудың мағынасын ауыстыра келген. Мұнда ол өзінің ерекшелігімен бірнеше дәуір қарсаңындағы саяси күрес және әлемтану қиыншылықтарын көрсете білген жекеленген лирикаға айналады. Г. Гачев лирика мен философияны шығу тегі бір деп бекер айтпады, себебі бұлар бүтіннен жеке тұлға болып шығып отыр. Бұлардың екеуі де «өздерінің негізін әлемді айнала шарланған адам өмірінің тағдырынан алады және дүниедегі басынан өткерген, көрген нәрселерін керемет, пәк, таза қалпында көрсете біледі. Сондықтан да бірінші жақта қауымның болуы, екінші жақта абстрактілі ақылдың болуы заңды болып көрінеді. Ақыл адамға емес, әртүрлі іске қызмет еткісі келеді. Қорытындысында, бұл үрдістің нәтижесінде XX ғасырдағы атомшы-оқымыстылар адамзат өміріне қандай қауіпті «істер» өндіргендерін өздері де сезбей қалды. Себебі олар өздерінің жұмыстарын өркендетуге, басқаша айтқанда, ғылымға қызмет жасады, бірақ жеке адам тұлғасының бар екенін ескере бермеді.

Тарихи даму барысында батыс типі функциональдық доминант тұрғысынан көрнекі (визуалды) сипатқа ие болады. Сондықтан көркем мәдениет сахнасына бейнелеу өнері, оның ішінде әлемді барынша толықты танытанын кескіндеме шығады. Бұл Еуропада шындықты танудағы «жоғары» және «жетілген» тәсіл болып саналды. Леонардо да Винчидің кескіндеме өнерін саздан да, поэзиядан да жоғары деп дәріптеуі аса қызықты: кескіндеме – көру өнері, ал көру – адам баласының ең қажетті сезім мүшесі.

Сонымен грек-рим өркениетіне жататын батыстық тип өзіндік мәдени негіздердің түбегейлі өзгеруімен сипатталады. Діни мәдениеттің өзінде шешуші фактор музыкалық өнерде елеулі із қалдыратын жазбаша бастама болып табылады. Мұнда акустикалық ауызша мәдениеттен ноталық композиторлық тәжірибеге бетбұрыс жүзеге асырылады. Осылайша дыбыс өнерінде музыкалық және мәдени болмыстың барлық негіздерін түбегейлі өзгертуі жүзеге асырылады.

Ақыл мен интеллект ұстанымдарына негізделген ойлаудың жаңа түрінің қалыптасуы мәдениеттің зайырлы (ақ сүйек) түріне көшуге

жол ашты. Мұндай революциялық жылжу өнердің көркем феномен ретінде қалыптасуының алғышарттары мен жағдайларына себепші болады. Жана феномен Жаңа Уақыттың музыка өнерінде ең танымал болады, ол келесі тақырыптарда толығырақ қарастырылады.

Түптеп келгенде, орта ғасырдағы музыкалық өнер әмбебап, яғни универсалды құбылыс болып табылады. Өйткені, бұл кезеңге музыкалық өнердің рухани тәжірибе ретіндегі түрі тән. Сонымен қатар, Шығыс мәдениеттің және музыкалық өнердің ерекшеліктері: біртұтастық феномен, табиғатқа ұқыптылықпен қарау, ауызша және жазбаша келісшілігі, музыка мәдениетінің 2 түрі дамуы: ауызша және ауызша мен жазбаша түрлерінің байланысы болып табылады.

Батыс мәдениеттің және музыкалық өнердің ерекшеліктері: грек-римдік ежелгі қоғамнан басталатыны, табиғат қарым-қатынасынан гөрі адам өзінің табиғат үстінен үстемдік етуін орнықтыруы, жазбаша мәдениетке бағдарлау, ноталық, композиторлық тәжірибе маңыздылығымен сипатталады.

Тақырып бойынша өзіндік бақылауға арналған сұрақтар:

1. Рухани тәжірибе қай кезеңде қалыптасты?
2. Адамзаттың қандай елдерінде дамыды?
3. Шығыс және Батыс өңірлеріндегі музыкалық рухани тәжірибесінің қасиеттері?
4. Ұлы Даланың музыкалық рухани тәжірибесі?

Ұсынылған әдебиеттердің тізімі:

1. Кокумбаева Б.Д. Неисчерпаемый мир музыки Великой Степи: монография / Б.Д. Кокумбаева. – Павлодар: ППУ, 2020. – 155 с. – сс. 45-48. <http://kitapxana.kaz/catalog/201101/201101.htm>
2. Музыка мәдениеті мен өнер терминдерінің орысша-қазақша-ағылшынша сөздігі // Құрастырушылар: Б.Ж. Қоқымбаева, Е.Ю. Личман, Б.У. Итемгенова. Аудармашылар: У.М. Мақұлов, А. Личман, А. Хасенов, Р. Хасенова. – Павлодар, ПМПИ, 2013. – 200 б. <http://kitapxana.kaz/catalog/130815/130815-003.htm> - 93-94 бб.; 165-167 бб.
3. Сейдімбек А. Қазақтың күй өнері. Монография – Астана, 2002 – 832 б. – 5-20 бб.
4. Қазақстанның Тәуелсіздік жылдарындағы музыка өнері: Очерктер – Алматы: Жібек жолы, 2013 – 288 б. adebiportal.kz»Кітаптар»view/<http://www.yandex.kz/search/?text>
5. К. Сахарбаева Қазақ күйшілік мектептерінің қалыптасуы (Құрманғазы атындағы ҚҰК мысалында) - Saryn art and science journal 2 (15) 2017 // http://knk-nauka.kz/wp-content/uploads/2017/06/Saharbayeva_K_The_becoming_of_Kazakh_kuy_schools_on_the_example_of_Kurmangazy_Kazakh_National_C

13 тақырып. Тәңірлік түркі әлемінің саз мәдениеті мен өнерінің рухани негізі ретінде

Тақырыптың мақсаты: Тәңірлік түркі әлемінің саз мәдениеті мен өнерінің рухани негізі ретінде жалпы сипаттама беру

Пәннің негізгі терминдері және ұғымдары: тәңірлік, дін мәдениеті, Көк Мәңгі Тәңірі, күйші, саз өнері

Тәңірлік түркі әлемінің саз мәдениеті мен өнерінің рухани негізі ретінде тақырып бойынша сұрақтар:

1. Тәңірлік туралы жалпы түсінік
2. Күй – саз мәдениетінің негізі ретінде

Дәріс:

1. Тәңірлік туралы жалпы түсінік

Әлемдік тарихта діни мәдениеттің дәуірі ретінде белгілі болған ортағасырлық кезең бір мағыналы емес сипатқа ие. Кейбір авторлар оны ауыр, қараңғы дәуір деп анықтаса, басқалары, керісінше, осы уақытқа тән жоғары руханилықты атап көрсетеді. Діни мәдениетті бағалаудағы ортақ көзқарас – дінге бағдарлау осы тарихи-мәдени кезеңнің жетекші үрдісі болды.

Бұл жағдайда ең алдымен әлемдік немесе мемлекеттік діндер еске алынады. Бұларға иудаистік, буддалық, христиан және ислам жатады. Алайда, құдайдың (аспанның) идеясы жалпы адамзаттық мәдениеттің әмбебап тақырыбы болып табылады: Аспан, яғни Көк «бәріне созылған», бәрін «көреді»; ол әлемнің барлық пәндеріне қатысты сыртқы, сондықтан ол бүкіл әлемнің «үйі», белсенді шығармашылық күш, игілік пен өмірдің қайнар көзі ретінде; ол «адамның жаны-тынысының субстанциясы, яғни (негізде жататын бірдеме) ретінде универсумның жаны, абсолютті «руханилықтың» көрінісі болып табылады. Адам одан келіп, Көктегі Әкесіне қайта оралады.

Осылай түсінетін діннің бастауы мәдени тарихтың тереңіне, нақтырақ айтсақ: Орталық Азияның түркі және моңғол тілдес халықтарының арасында кең таралған тәңірлікке жайылады. Қазіргі зерттеушілер оның табиғаты мен мәнін анықтауға қатысты балама көзқарастарды ұсынады. Кейбір ғалымдар тәңірлікті миф ретінде қарастырады. Басқалары тәңірлік – монотеистік дін дейді және бұл көзқарас ең көп таралған (Ә.И. Мұхамбетова, Гр. В. Томски, С.Ш. Аязбекова және басқалар). Философ Н.Г. Аюпов тәңірлік туралы ережені ашық дүниетаным ретінде дәлелдейді. Сонымен қатар оның құрылымын мифологияға, натурфилософияға, метафизика мен тәңірлік этикасына бөліп, оны діни идея ретінде көрсетеді. Мәдениеттанушы және өнертанушы Ә.И. Мұхамбетова оны мүшел мәдениетінің тәңір-

лік күнтізбесі ретінде сипаттайды. Тәуелсіздік зерттеуші Едихан Шаймерденұлы Жаратушыдан шыққан алғашқы монотеистік сенім деп анықтайды.

Оқу құралы аясында тәңірлік түркі әлемінің рухани негізін құрайтын саз музыкалық мәдениеті мен өнерінің мәдени типі ретінде айқындау заңды. Осы шешімді негіздей отырып, біз орыс мәдениеттанушыларының конфуций-даоистік, үнді-буддалық, исламдық және христиан мәдениеттерінің типологиялық ұстанымына сүйенеміз.

Тәңірлікті аталған мәдени түрлерге жақындататын ортақ нәрсе – діндарлық тенденциясының үстемдігі. Сонымен бірге жоғарыда аталған түрлерден айырмашылығы, тәңірлік діни (табыну) болмысты күнделік өмірден бөлмейді, керісінше Көк әлемін және жердегі Осы әлемді бір рухани шындыққа біріктіреді. Бұл түрлерден айырмашылық, ең алдымен, өзіндік ерекшелік-тәңірлік-мәдени күнтізбесі болғанында. Қазақтар арасында «мүшел» деген атпен белгілі ол өзбектер, түркмендер, ноғайлар, әзірбайжандар, ұйғырлар, түріктер арасында «мучаль» немесе «муджъаль» қызметін атқарады.

Тәңірлік мәдениетінің ерекшелігі – миф, мораль, дін, өнер, философия, білім беруінің бөлінбейтіндігінде; бастапқы бүтіндікті сақтау және дамыту. Басқаша айтқанда, бұл мәдени тұтас, ол үшін жеке мәдени формаларға бөліну тән емес. Бұл сонымен қатар тәңірлік түркі дүниетанымының ерекшеліктерін ескертетін діни идея екендігін түсіндіреді. Мұнда, жоғарыда айтылғандай басқа мәдени түрлерден айырмашылығы.

Жетекші тәңірліктанушы Н.Г. Аюпов христиандар мен буддалықтар, манихейлер мен зороастрлықтардың түрік қағанаттарында тыныш өмір сүргенін жазады. Бұл мүмкіндік тәңірліктің ашықтығымен, жоғары төзімділігімен және әмбебаптығымен берілді. Сонымен бірге Түркі қағанаттарында таратылған әртүрлі діни идеяларға қарамастан, тәңірлік рухани негіз болып қала берді. Көне түркі жазба ескерткіштері көрсеткендей, Тәңірге, Қасиетті Отанымызға (Йер-Су) сену және ата-баба құрметі түркі халықтарының санасында үстем болып қала берді.

2. Күй – саз мәдениетінің негізі ретінде

Аспан (рухани) мен жердің (пендешілік) теңдігі, дүниетаным мен дүниеге көзқарастың тұтастығы тәңірлік мәдениеттің күй (көне түркілік «көк» сөзінен) сияқты феноменінде көрініс тапты. Адамзат өзі тіршілік еткен кезең ішінде рухани шындыққа кірудің көптеген жолын ойлап шығарған. Буддалық мәдениетте бұл – медитация, христиандық түрде – мінәжат ету, ислам әлемінде – намаз. Тәңірлік мәдениет түрінде Күдіретті Сөз Дүниесі мен Күмбірлеген Күй

Сфераларының Дүниесі ажырамас синкрезисін білдіретін күй, яғни көк болып табылады (Едихан Шаймерденұлы).

«Көк» кілттік константасының этимологиясы әртүрлі аймақтық нұсқалар мен көпмағыналық мәнге ие: Тәңір сөзінің синонимі; көңілдің ең жоғарғы сәті, көтеріңкі көңіл – күй; музыканың жалпы көрінісі, «саз» терминнің синонимі. Қазақтарда, қырғыздарда, түрікмендерде ұлттық аспаптарға арналған бұл күй, немесе куу; алтайлықтар мен хакастарда – «кай» – эпикалық аңыз; татарлар мен башқұрттарда – әрі ән, әрі аспаптық шығарма. Күй әртүрлі орындаушылық нұсқаларда, атап айтқанда, аспаптық шығарма, ән, жыр ретінде қазір де Ұлы Даланың көптеген халықтарының классикалық мұрасы болып табылады.

Күйді медитациямен, мінәжатпен және намазбен жақындастыратын тұсы бұл Ғарышты ауқымды ұғыну мен оны тиісті түрде Әлемді үлгілеп білу қасиеті. Күйдің, яғни Көктің тыңдаушыға әсер ету күшін сиқырмен салыстыруға болады, өйткені ол дыбыстық вибрациялар, яғни дірілдер жасырынған жайма-шуақтық пен рақаттану сезімін сыйлайды. Сондықтан қазіргі күйтанушылар оны сакральді-медитациялық өнер ретінде белгілейтіні кездейсоқтық емес.

Ғарыштық үйлесімділік заңдылықтарын қалыптастырушы және тыңдаушының бойынша Универсуммен біріккендік сезімін тудыратын күй, ешқандай берілген масштабтар мен шектерді білмейтін, адамның сыртқы және ішкі космосы кеңістіктерін байқататын және біріктіретін нүкте болып табылады. Сондықтан күйдің орындалуына себеп болған оқиға ерекше тереңдік пен өмірлік мәнге ие болады... адам сол жағдаяттан көтеріліп, оның шегінен қиыры жоқ масштабқа шығып, өзін, жер кеңістігі мен Жарық Дүниені бір тұтас ретінде қамтып, өзін-өзі қалыптастырады» [Қ.Ш. Нұрланова, 6-7-бет].

Күйдің әсері сөз бен саздың ажырамас бірлігімен байланысты, мұнда бір тұтас болған сезім мен ой адамға тиісті әсер береді. Күйшінің бейнелі тілімен айтылған вербалды мәтінде (ауызша сөз) жоғары философиялық қорытынды жатыр. Бірақ бұл тұлғадан тыс теориялық жалпылау емес. Керісінше, ол тұлғалық бастамаға терең қаныққан, адами жылылыққа толы, эмоциялық тұрғыда сезінілген және осы тұрғыда ол тек санаға ғана әсер етіп қоймай жүрекпен бағытталатын сана.

Күйші Жаратушы мен Оның Жаратылысын бірыңғай рухтандырылған Универсумға біріктіретін және о дүние мен бұл дүние арасындағы тік және көлденең байланысты жүзеге асырушы Медиум, яғни келістіруші болып табылады. Дүниежүзілік мәдениет тарихында тәңірліктің алғашқы насихаттаушысы Күй Атасы Қорқыт Әулиенің есімі сақталған. Күйдің тәңірлік рухани туралы ілімі ауызша, халық

есінде сақталғанын атап өткен жөн. Тарихи болмыстың барлық қайшылықтарына қарамастан қазіргі заман күйшілерінің күйлері ғана емес (Құрманғазы, Дина, Дәулеткерей, Тәттімбет), Қорқыт Ата Әулие мен оның шәкірттерінің көне аңыз-күйлері де көшпенді менталдылық, яғни ділдік тасымалдаушыларының есінде сақталып, бүгінгі күнге дейін ұқыптап жеткізілгендігі таң қалдырады.

Шынымен де, қазақтар айтқандай, адамдарда ғана емес, күйлердің де, жырлардың да және тәңірлік мәдениеттің басқа феномендерінің де «арқасы бар». Өйткені олар құрдымға кеткен жоқ. Ендігі іс келер ұрпақта: рухты тиісті нысанда кодификациялайтын, яғни қисындаудың Даланың ауызша мәдениеті заманауи шындық артефактілері (лат. – жасанды істелген мәдениеттің жемісі) әлемінде өшіп қалмауын қадағалау қажет.

Сонымен тәңірлік мәдениеттің өзгешелігі мен айрықша ерекшелігі оның тұтас сипатын құрастырады. Бұл жерде болмыстың сакралды (діни) және пендешілік (секулярлы) салалары бір тұтастықты құрайды. Мұнда мәдениеттің культ, яғни табыну ретіндегі мәні сақталған, осыған байланысты жекелеген мәдени нысандардың дифференциациясы анағұрлым аз бейнеленген.

Саздың ауызша мәдениетінің жазбаша өркениеттен түбегейлі ерекшелейтін керемет ерекшелігі – рухани және материалдық принциптердің бірлігі. Бұл заңды. Неге десе Рух дегеніміз дерексіз, абстрактілі ұғым емес. Рух, руханилық – мәдениеттің мазмұны мен формасын анықтайтын негіз.

Заманауи ғалымдардың зерттеулеріне сәйкес, Орталық Азияның түркітілдес және моңғол тілді көшпелілерінің игілігі болып табылатын тәңірлік өз өмірін Қазақстан, Ресей, Монғолия, Әзірбайжан және басқа елдер халықтарының туған ортасында жалғастыруда. Бұл факт тәңірлік мәдениеттің дамып келе жатқан феномен ретінде өміршеңдігін көрсетеді. Оған дәлел – тұрақты халықаралық конференциялар, соның ішінде Қазақстанда өткен «Тәңірлік және Еуразия халықтарының эпикалық мұрасы: шығу тегі мен қазіргі заман» 6-шы халықаралық ғылыми-практикалық конференциясы (2017 жылғы 14-16 маусым, Астана).

Тақырып бойынша өзіндік бақылауға арналған сұрақтар:

1. Орта ғасырдағы мәдениет қалай аталынады
2. Тәңірлік қандай халықтарға тән
3. Тәңірліктің ерекшеліктері
4. Күйдің этимологиясы
5. Күйдің ерекшеліктері

Ұсынылған әдебиеттердің тізімі:

1. Қоқымбаева Б.Ж. Тәңірлік мәдениет түрі – түркі тілдес халықтардың ортақ мұрасы// Түркістан және Түркология. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдардың жинағы. – Түркістан, 2017. – 587 б. – 175-178 бб. <http://ulagat.com/2020/07/14/>
2. Кокумбаева Б.Д. Неисчерпаемый мир музыки Великой Степи: монография / Б.Д. Кокумбаева. – Павлодар: ППУ, 2020. – 155 с. – сс. 48-51. <http://кітапхана.қаз/catalog/201101/201101.htm>
3. Қоқымбаева Б.Ж. Әлеуметтік-мәдени динамика аясындағы күйші тұлғасының трансформациясы// Аль-Фараби – 2017 – №3 – 51-65 бб.
4. Г.В. Томский, Б.Ж. Қоқымбаева Өнер, театр және әдебиеттегі Аттила бейнесі// ОПТАЛЫҚ–АЗИЯ ӨНЕРТАНУ ЖУРНАЛЫ №3 2019 - 107-115 бб. ISSN 2414–4177 03. https://www.yandex.kz/clck/jsredir?bu=wjr5h&from=www.yandex.kz%3Bsearch%2F%3Bweb%3B%3B&text=&etext=2202.U6_0AzmYkakueTr81CB9WUH8pOVydrQuTyQZpEI_5xs9H5ogXPPpDsa6FB I42xYpys5b0TRH70EEFfoylcgR7BmrPcelmZgdQJiOXrDuYrMrjuP0GF6gpz HRYJ-k8MJQZHV5bW9zcWl5c3F3Y21hdg.3a4a2a51508c1babbf27c8a13ace72953c743a7c&uuiid=&state=jLT9ScZ_wbo,&

14 тақырып Музыкалық өнер көркем феномен ретінде

Тақырыптың мақсаты: Музыкалық өнерді көркем феномен ретінде сипаттау

Пәннің негізгі терминдері және ұғымдары: көркем өнер, музыкалық кәсібилік, оның түрлері, монодия, көп дауыстылық, импровизация, суырып салмалық.

Музыкалық өнер көркем феномен ретінде тақырыбы бойынша сұрақтар:

1. Музыкалық өнердің көркем феномен ретіндегі қалыптасуы: жалпы сипаттама
2. Шығыс және Батыс мәдениеттердегі музыкалық кәсібилігі

Дәріс:

1. Музыкалық өнердің көркем феномен ретіндегі қалыптасуы: жалпы сипаттама

Қысқаша көрсетілген Шығыс және Батыс мәдениетіне тән заңдылықтар көркемдік феномен ретіндегі музыкалық өнерде де елеулі із қалдырды. Басқа өнерге қарағанда, музыка «көркемдік құралдарына кейінірек толықтай ие болды», – дейді 19 ғасырдың көрнекті музыкантушысы Х. Риман. Осы мәдени-тарихи кезеңде музыкалық өнер әлемнің әртүрлі ареалдарында аймақтық айырмашылықтары бар кәсіби феномен ретінде биіктерге жетеді.

Шығыс мәдениетіндегі акустикалық қанар көзінің басымдығы музыкалық кәсіпқойлықтың ауызша феномен ретінде қалыптасуы мен дамуына әкелді. Бұл Шығыстың барлық музыкалық мәдениеттеріне тән жалпы заңдылық.

Шығыс мәдениеттеріндегі музыкалық кәсіпқойлықтың ұстанымдық ерекшелігі – монодияның (бір дауыстылығының) полифониядан (көп дауыстылығынан) басым болуы. Ұзақ уақыт бойы кеңестік ғылымда монодия тек фольклоры дәстүрге ғана тән музыканың ең қарабайыр түрі деген көзқарас басым болды. Монодияны осылай жарықтандырған кезде ғалымдар (грек. monodia – жеке дауыста айтылатын ән деген) мағнаны білдіретін этимологиясына (шығу тегіне) сүйенді.

Қазіргі кездегі зерттеулер бұл пікірді жоққа шығарады. Бүгінгі заманда монодияға неғұрлым көбірек көңіл бөлінуде. Әлем халықтарының мұрасын жинай, талдай және зерттей отырып, музыкатану бір дауысты музыкалық өнердің мәнділігін жаңа тұрғыдан қарауға келіп отыр. Біріншіден, Х. Кушнарев, С. Галицкая, Ю. Плахов, И. Кожобеков, т.б. зерттеушілердің пайымдауынша, әр халықтың монодиялық мәдениеті – күрделі, әртүрлі құбылыс болып табылады. Монодияда музыкалық өнердің негізгі ұстанымдары пайда болып, әрі қарай дамыған. Мұнда мелодия (әуен), ырғақ, ладтық ойлау, форма, тембр (дыбыстың бояуы), динамикасы (музыкалық дыбысталу күші) секілді музыкалық тілдің негізгі құралдары қалыптасқан.

Екіншіден, монодия мен гармония, жеке дауыстылық және көп дауыстылық – музыканың екі өзара байланысты жақтары сияқты жалпы адамзат мәдениетінің феномені. Мұның салмақты дәлелі – ауызша кәсіби музыкалық өнердің көркем феномені ретінде қалыптасуы мен дамуы.

«Үндістанның, араб елдерінің, Қытайдың, иран тілдес халықтардың, ортаазиялық түріктердің және басқалардың ұлы музыкалық мәдениеттері ауызша болғаны, олар ноталар немесе музыканы жазбаша жазудың басқа жүйесін ойлап таппағанында емес. Оның себебі, күрделі және нәзік кәсіби мәдениеттердің терең мәні еуропалық кәсіби музыкаға қарағанда мүлде басқа философиялық-эстетикалық негіздермен байланысты. Сондықтан бұл музыканың жазбаша бекітілуін қолдануды жоққа шығарады», – деп жазады А.И. Мұхамбетова.

Осылайша монодия өзінің байлығымен, ішкі мазмұндылығымен әлемдегі халықтардың мұрасын тануда және музыкалық өнердің шыңына, табыстарға қол жеткізуде адамзаттың рухани мәдениетінің тарихын тереңірек түсінуге мүмкіндік ашады (И. Кожобеков).

2. Шығыс және Батыс мәдениеттердегі музыкалық кәсібилігі

Шығыстың музыкалық кәсіпқойлығына тән келесі заңдылық – бұл импровизация, яғни суырып салып шығару (лат. Improvisus – күтпеген, кенеттен) алдын ала дайындықсыз, халық алдында орындау кезінде шығарманы ойлап, бірден шығару қабілеттілігін танытудағы мәдени шеберлікті білдірудің жоғары түрі.

Импровизация Шығыс мәдениетінің негізін, атап айтқанда, мақам-маком циклың құрайды. 1. Мақам – араб, түрік және иран сазындағы негізгі түсініктердің бірі, ол осы аймаққа таратылған музыка ойнау ұстанымын танытады; 2. Жеке орындаушы басымдылық ететін вокалды – аспапты цикл. Мақам – қала өркениетінің феномені, оның тақырыбы мен бейнелері араб-парсы поэзиясымен, яғни мұсылмандық Шығыс жазба мұрасымен байланысты. Қазақтарда мақам – әуен, ырғақ, мәнер – қызылордалық жырауларға тән жырды арбаулық салттық әуенде орындау. Олар күшті, жалынды дауыс интонациямен, яғни үнімен ерекшеленеді. Мақом – 1. Өзбек және тәжіктердің ауызша дәстүрлі кәсіби сазындағы негізгі түсініктердің бірі, мақамның аймақтық түр ерекшелігі. 2. Белгілі бір философиялық, әлеуметтік-этикалық немесе лирикалық-психологиялық тұжырымды (Рост – сұлулық пен жетілгендіктің, ал Бузрук – ұлылық пен қомақтылықтың өлшемін белгілейтін әуеннің үлгісі); 3. Ауызша дәстүрлі кәсіби музыканың жанрлық жүйесі (бұхаралық шашмаком, хорезмдік, дутарлық мақомдар).

Жеке әңгіме тақырыбы – қазақ музыкалық кәсіпқойлығы. Бір жағынан, бұл шығыс типіндегі музыкалық кәсібилікке қатысты. Екінші жағынан, онда қазақ, кеңірек – түрік сазына тән ерекшеліктері бар, олар келесі модульде толығырақ қарастырылады. Үшіншіден, көшпелі мәдениеттің феномені ретінде саздың әлеуметтік-мәдени негіздерін сақтайды және дамытады.

Енді батыс мәдениетіндегі музыкалық кәсібилікті сипаттайық. Алдыңғы тақырыпта айтылғандай, антикалық әлемінің негізінде пайда болған Батыс мәдениетінде алдымен жіктелу бағыты қабылданды. Мұның сенімді дәлелі – әуелі қазіргі мағынада ғана емес, музалардың іс-әрекеттерімен байланысты кез-келген өнер немесе ғылымды да белгілеген «музыка» термині болып табылады. Сонымен қатар жіктеп саралау принципі әрдайым жаңа жанрларды қалыптастыруда: опера және симфония, балет, камералық-аспаптық және хор өнері көрінеді.

Адамның құдыреттілігі табиғаттан үстемділігі идеясы қоршаған әлемді түбегейлі өзгеруге, жекеншілікке бағыттауды қалыптастырды. Осылайша діни ортағасырлыққа балама ретінде зайырлы (ақ сұейкті) мәдениетке бағыт алынды. Ал шығыс мәдениеті, андау, сыртқы іс-әрекеттерді емес, ішкі рухани өзгерістерге деген ұмтылыс, дәстүрлердің маңызды рөлі, топтың (қоғамның) қызығушылығы жеке адамның

қызығушылығы мен құқықтарынан басым болуы тән болып қала береді.

Жоғарыда айтылған тенденциялар батыс мәдениетінің музыкалық өнерінің көп дауыстылығы сияқты ерекшелігімен байланысты, оның қалыптасуы мен дамуы хор және хор музыкасының материалымен жарықтандырылуы мүмкін. Хор (грекше: *χορός* – көпшілік) – хор ұжымы, әншілерден құралған музыкалық ансамбль (хористер, хор артистері); адамның дауыстарын бірлесіп шығаруы. Алғашқы әншілік топтардың бірі – трагедия кезінде қолданылатын ежелгі грек хорлары, онда ол басқа кейіпкерлердің таңдауын анықтайтын қоғамдық пікірдің рөлін атқарды. Ежелгі грек хоры әрдайым бір дауысты әндеткен, бірде өндеусіз, бірде китараның сүйемелдеумен бірігіп орындалды.

Хор қатысқан трагедия жанрының генезисі (пайда болуы) «трагос» – ешкі, «бөртпе» сөзінен шыққан және бастапқыда «ешкі әні» дегенді білдіреді. Бұл салт ежелгі Грецияда әр көктемде жасалды. Ешкі киген діни қызметкерлер (кейінірек актерлермен ауыстырылды) Грекияның қалаларына серуендеп, ырымдық әндер айтты, бұл шеру тіршіліктің тірілуін, көктемді, табиғаттың ұйқыдан оянгандығын білдіреді. Содан кейін бұл салт ежелгі театр сахнасында орындалып, ғасырлар өткеннен кейін театр өнері дамыған сайын ол жеке жанрға, яғни хорға айналды.

Осылайша жоғарыда келтірілген ережелер хордың ежелгі салт-ғұрыптық жиынтықтан хорға, ән ұжымына ежелгі грек трагедиясының ажырамас бөлігі ретіндегі эволюциясын көрсетеді.

Трагедиядан бастапқысы тарихы және әнмен би билеп сүйене отырып негізгі формасы болған хор, антикалық әлемімен мәдени сабақтастық байланысты халықтар арасында дамиды. Олардың ішінде – Батыс Еуропаның тұрғындары және көптеген славян этникалық топтары. Молдовандар, румындар, болгарлар үшін бұл халықтық дөңгелек би – «хоро», грузиндер үшін – ерлерге арналған «хоруми» атауына айналған әскери жаппай би. Музыка, би және ойын әрекеттерін біріктіретін хор билері Ежелгі әлемде өте танымал. Югославиядағы славяндар үшін олар коло, украиндар үшін веснянки, белорустар мен орыстар үшін карагодтар және т.б.

Англияда, Ирландияда, Уэльсте және Голльде «хорнпайп» (ағылшын тілінен: хор - мүйіз, пайп - труба) – 16-19 ғасырларда танымал болған халықтық музыкалық аспап және халық билері. Негізгі түрі – ерлердің жеке биі, сол аттағы хорнпайп музыкалық аспаптың сүйемелдеуімен орындалады.

Сонымен хор – бұл христиан мәдени әлемінің егіншашу шаруашылық халықтары жасаған антикалық әлемнің ұжымдық әрекеті.

Музыкалық байланыстар аясындағы ежелгі реликтер, яғни ескінің жұрнағы келесі эволюциядан өтті: а) Хор – ең ежелгі салттық әрекет; б) Хор – ежелгі грек трагедиясының ұжымдық қатысушысы; ә) хор - вокалды музыканы орындайтын ән тобы; в) Хор-хор тобының орындауына арналған музыкалық шығарма.

Уақыттардың қатынастырушы буын болуы синкретикалық монодиялық мәдениеттен қазіргі шындықтың қуатты қабатына – хор музыкасына дейін созылады. Бұл сапасында хор композиторлық (жазбаша) тәжірибенің ажырамас бөлігі болып табылады. Алдымен хор - христиан әлемінің қасиетті музыкасының, атап айтқанда: месса, кантаталар, ораторияларының жетекші формасы болды. Қайта өрлеу дәуірінде хор опера мәдениетіне енеді. Кейін ол жеке музыкалық шығарма ретінде де, аспаптық музыканың ажырамас бөлігі ретінде (симфония) және вокалды-аспаптық шығалмалар ретінде құрылды. Батыс әлеміндегі көптеген халықтар арасында қалыптасқан өзінің алдыңғы шеберлерінен хор музыкасы көп дауысты орындауда көрінетін күш, дыбыс қуатын иемденеді және Батыс әлемінің эстетикалық, көркем феномен болып табылады.

Тақырып бойынша өзіндік бақылауға арналған сұрақтар:

1. Көркем өнердің сипаттамасы
2. Музыкалық көркем өнердің пайда болуы
3. Шығыс халықтарындағы музыкалық көркем өнердің еректе-шіктері
4. Батыс халықтарындағы музыкалық көркем өнердің еректе-шіктері
5. Монодия туралы түсінік

Жалпыға қол жетімді ұсынылған әдебиеттердің тізімі:

1. Кокумбаева Б.Д. Казахская музыкальная культура: учебное пособие /Б.Д. Кокумбаева. – Павлодар: ПГПУ, 2020. – 134 с. – сс. 45-51. <http://кітапхана.қаз/catalog/200825/200825-001.htm>
2. <https://kk.wikipedia.org/wiki/Музыка> // Уикипедия – ашық энциклопедиясынан алынған мәлімет
3. <https://faktiler.kz/muzyka-turaly-kyzykty-malimetter/> Музыка туралы қызықты мәліметтер
4. К. Сахарбаева Қазақ күйшілік мектептерінің қалыптасуы (Құрманғазы атындағы ҚҰК мысалында) - Saryn art and science journal 2(15) 2017// http://knk-nauka.kz/wp-content/uploads/2017/06/Saharbayeva_K_The_becoming_of_Kazakh_kuy_schools_on_the_example_of_Kurmangazy_Kazakh_National_C

15 тақырып. Музыкалық білім беру ауызша феномен ретінде

Тақырыптың мақсаты: Музыкалық білім беруді сипаттау

Пәннің негізгі терминдері және ұғымдары: білім беру, музыкалық білім берудің түрлері, ауызша музыкалық кәсіби практика (АМКП), жазбаша композиторлық практика (ЖКП)

Музыкалық білім беру ауызша феномен ретінде тақырыбы бойынша сұрақтар:

1. Музыкалық білім беру ауызша феномен ретінде
2. Түрік және қазақ мәдениетіндегі ауызша музыкалық білім беру

Дәріс:

1. Музыкалық білім беру ауызша феномен ретінде

Мәдениеттің бірде-бір қабаты адамның ішкі әлеміне білім беру ретінде тікелей және терең әсер етпейді. Бұл тәрбие – білім беру жүйесінің табиғатында дін, мораль, өнер, философияны қамтитын мәдениеттің интеграцияланған ұқсастығы ретінде қаланған. Өйткені, білім беру-тәрбиелеу саласы әр адамның өмірін, мінез-құлқын, ой-өрісін анықтайды. «Білім беру – бұл тұтас адам болмысының бейнесі». Мағынаны ашу және көрсету арқылы білім беру тіршіліктің өсуіне ықпал етеді, өйткені тек көрініс тапқан мағына бола отырып, адам болмысын адамша деп атауға болады.

Білім беру – өз нысандарының алуан түрлілігімен сипатталатын, жалпы адамзат феномені. Адамзат тарихындағы жалпыға ортақ құбылыс – ауызша мәдениет және соған сәйкес ауызша білім беру. Сонымен қатар, бұл қабат адамзат мәдениетінің іргелі және жетекші бөлігі болып табылады. Осы қабаттан адамзаттың мәдени өмірі мен білім беру дәстүрі басталды. Индустриалдық өркениетке дейінгі бүкіл ежелгі және ортағасырлық әлем негізінен ауызша мәдениеті мен ауызша білім беру аясында дамыды.

Тақырып аясында орыс ғалымы және композиторы И. Мациевскийдің ауызша білім беру мәдени-тарихи өлшемде кешенді талданған мақаласы өзекті болып табылады. Мұнда музыкалық білім беру ауызша феномен ретінде шығыс және батыс мәдениеттеріне тән халықаралық феномен ретінде айқындалады. Мұндай шешім ғалым тұрғысынан зерттелетін феномен жалпы адамзаттық өркениеттің қайталанбас әртүрлілігін беретін, дамып келе жатқан тірі құбылыс екенін атап өтуге арналған.

Екіншіден, ауызша музыкалық білім беру И. Мациевскиймен мәдени тұтастық ретінде сипатталады, атап айтқанда: өнер мен білім беруінің бөлінбейтін бірлікті құрайтын ауызша-кәсіби музыкалық мәдениет.

Үшіншіден, зерттеуші осы мәдени салаға құрылымдық-функционалдық талдау жүргізеді, онда ауызша музыкалық кәсіби шеберліктің келесі белгілері бөлінеді: 1) шебердің шығармашылық тұлғасы – ауызша мәдени дәстүрдің тасымалдаушысы; 2) оның келбетінің және іс-әрекетінің сипаттамасының өзі өмір сүрген ортаның біртұтас жүйесіне сәйкестігі; 3) контакты/ түйісу коммуникациясы, трансляциясына (музыкалық мәдениеттің өмір суыруы мен батыс етуі) тікелей шығармашылық-орындаушылық байланыс ретінде талданылады. Атап айтқанда: ұстаздан шәкіртке, ұрпақтан ұрпаққа.

Төртіншіден, И. Мациевский ауызша мәдениетіндегі кәсіпқойына мінездеме береді. Оның пайымдауынша, «өзінің дарындылығы арқасында қоршаған ортадан ерекшеленетін бірегей тұлға ғана; репертуар мен оның қызмет ететін жүйесін, көрермендердің талғамы мен ұмтылысын білетін; көркемдік шеберлігі және адамдарға, табиғатқа, табиғаттан тыс құбылыстарға әсер ету үшін арнайы ұсынушы (соның ішінде сиқырлы) қабілеттерге ие болған; қоршаған ортаның сеніміне ие болған адам» ғана кәсіпқой бола алады.

Бесіншіден, зерттеуші қазіргі және болашақ адамзат мәдениетіндегі ауызша кәсіпқойлықтың өміршеңдігі мен болашағы туралы пікірді қорғайды. «Бұқаралық ақпарат құралдары арқылы, қаламен байланысы, ... арнайы оқу орындарында оқу», жалпы «интеграцияланған, аймақтық және әлемдік музыка жүйелерінің (жазба мәдениетін қоса алғанда) ауызша кәсіпқойлардың шығармашылық тәжірибесіне әсер етеді. Бірақ осы жағдайда да ауызша кәсіби мәдениеттің тасымалдаушысы және қорғаушысы-сақтаушысы ретіндегі кәсіпқойдың «жалпы және көркемдік дүниетанымына, ортаның дыбыс идеалына сәйкес келіп тұрақтандырылады.

Ғалымның мақаласына қысқаша талдау жасай отырып, бұл көзқарас, бір жағынан, музыкалық кәсіпқойлықты жалпыға ортақ деп түсіндіруге ықпал ететіндігін атап өтеміз. Екінші жағынан, ерекше екі құрылымды: ауызша музыкалық кәсіби практика (АМКП) және жазбаша композиторлық практика (ЖКП). Осылайша АМКП мен ЖКП-ны біртұтас мәдени-тарихи тұтас екі бөліктен тұратын процесс ретінде салыстыру үшін перспективалар ашылуда. Біз алдын-ала олардың қызметтері, яғни функциялары туралы ережелерді көрсетейік. Бәрімізге мәлім, ЖКП-сы тұтастай алғанда композиторлық мектептер, стильдер мен жекедарашылдық айырмашылықтарындағы бірлік. Осыған ұқсас, АМКП-сы да адамзаттық мәдениеттің қайталанбас дәмін құрайтын көптеген жергілікті және авторлық мектептерден, бағыттардан, жекедарашылдықтарды енгізеді. Әрине АМКП-сы аймақтық, өркениетті және ғаламдық деңгейлерде түсіну және жүйелі түрде жіктеу болашақ

мәселесі ретінде көптеген зерттеушілердің қажырлы еңбегін талап етеді. Мұнда қысқаша, оқу құралының тақырыбы тұрғысынан, қазақтың ауызша музыкалық кәсіби тәжірибесі мен ауызша музыкалық білім беруіне талдау жасалынады. Бұл өзекті, өйткені музыкалық өнердің өміршеңдігі музыкалық білім беруді мәдениеттің трансляторы, яғни тасымалдаушы ретімен байланысты.

2. Түрік және қазақ мәдениетіндегі ауызша музыкалық білім беру

Ауызша білім беру феноменін сақтап, дамытқан елдердің ішінде Орталық Азия (ОА) халықтары, атап айтқанда: түркі, дәлірек айтсақ түркі-моңғол әлемі. «Рухани білім, Рухани ілім, немесе Қасиетті кітап» ұғымының бастапқы анықтамасы – аспан белгілерін, яғни Көк Мәңгі Тәңірдің білімін түсіндірушісі; білім – Тейри бельгиси, билим – карач.-балкар.

Этитии (моңғол, якут/саха) – Көк Мәңгі Тәңірдің дауысың, Сөзің, яғни сазың біреудің немесе бір нәрсенің, оның ішінде табиғи құбылыстың – этин (найзағай уақытындағы күн күркіреуі) көрінісі; Этитии деген – бұл спонтандық, яғни күтпеген жерден, өздігінен, еріксіз немесе діни транс, яғни бей-жай күйінде көрінетін білімді еске түсіру. Тәңірлік дәстүрдегі этитии үрек ретінде қабылданады, яғни, бір нәрсе үйрену деген мағынада. Этитии жағдайдағы адам оқытылуы керек; этитии рухани Ілім ретінде арнайы уһууу оқытумен байланысты; үөрэх мен уһууу ұғымдары бір-біріне қайшы келмейді.

Этитии оқудың ретке келтіретін құралына айналады; Тәңірдің кез-келген көрінісі – бұл этитии түрінде қабылданатын және ілім түрінде жүзеге асатын жіберілген рақым; Оқыту барысында оны жүйелеу үөрэх – ілім, арнайы оқыту уһууу білімінде, бичик деген оқу кітабына жазылған немесе ауызша қасиетті ілім ретінде таратылады; Этитии (монғ. онгод) танылған көріністердің жинақталуы – этитии – якут тәңірліктің ауызша негізі ретінде оқыту жүйесін қалыптастыруға ықпал еткен (Глоссарийден).

Халқымызда ауызша мәдениеті және, тиісінше, ауызша білім беру басым орынға ие болды. О туралы елімізде келесі жолдар сақталған:

Адам күбірін тау естиді, тау күбірін Тәңірім естиді

Тәңірдің күбірі – күй.

Бұл жерде, біріншіден, Күй – ежелгі түріктің «Көк»-тен шыққан түпнұсқасы – Түркі әлемінің тәңірлік мәдениетіндегі бір мезгілде Жаратушы және Оның жасағаны екендігіне назар аудару керек. Екіншіден, Күй/Көк құдіреті, Тәңірдің күбірі (күбі – тамырдан деген, яғни «терең», «маңызды» бірдеңе деген мағынада). Үшіншіден, күй – руханилықты барабар, яғни адекватты түрімен кодтайтын/біріктіретін сөзбен саздың ажырамас синкрезі, яғни біртұтастығы.

Сөйтіп, күйшіні түркі әлемінің мәдени кейіпкері ретіндегі оның алғашқы Ұстазы деп танылуына негіз береді. Көк (Күй) туралы көнеқытай жазбаларында мынадай мәліметтер сақталған: «Ертеде Шунь Аспан асты елін музыка арқылы тәрбиелегісі келіп, Чун мен Лиге сайын даладағы шөптердің арасынан Күйді тауып, сарайға алып келуді бұйырды, осыдан кейін Шунь оны музыкалық мекеменің басшысы етті.

Кейіннен Күй алты ладтарды (қытайша мой) түзетіп, сегіз желге (фэн) сәйкестендіру үшін бес нотаны (шэн) тепе-теңдікке (үйлесімдікке) келтірді. Осыдан кейін Аспан асты елі толықтай мойынсұнды». Чун мен Ли тағы да әлде біреулерді іздестіруге аттанбақшы болғанда Шунь былай деген: «Музыка бұл – нәзік ци – аспан мен жердің өсуі және кемуі қарқынын белгілейтін әуе материясы. Сондықтан тек данағөй ғана оған үйлесімдік (сапа) бере алады. Музыканың негізі осындай. Күй оның көмегімен бүкіл әлемді тепе-теңдікке әкелу үшін оған үйлесімдік бере алды. Күй сияқтының біреуі де жеткілікті».

Келтірілген деректі куәліктен шығатыны, Күй – мифологиялық дәуірдің мәдени кейіпкері, ежелгі Шығыстың ауызша акустикалық мәдениетінің танылған ұстазы.

Мәдениет тарихында түркі әлемінде «сегіз қырлы, бір сырлы» деген атпен танымал болған Қорқыт баба (Қорқыт Ата Әулие) есімі сақталған. Халқымыздың сөзімен айтқанда «сегіз қырлы, бір сырлы» деп анықтаған жөн болып табылады. «Сегіз қырлы, бір сырлы» – жан-жақты қабілеттерге ие тәңірліктің қасиетті типі. Бастапқы генетикалық негізінде 8 қырлының іс-әрекеті өзінің айрықша ақылы, руханилығы, шығармашылық дарыны, сөзсіз әртістік қабілетінің арқасында көзге түскен бақсылардың, күйшілердің салттық-ғұрыптық тәжірибесінде көрініс тапқан рухани-практикалық тұтастықты білдіреді. Олар қоғамда аң аулау, емшілік, жерлеу сияқты маңызды істерді атқарды. Бақсы, немесе күйші адам жанын ұлы түсінуші: оны жалғыз көруші, өйткені оның құрылымы мен мақсатын біледі. Оның емшілік арсеналында – психотерапиялық мәнге ие әртүрлі сиқырлы әрекеттер, арбаулардың болуы тегін емес. Бір сөзбен айтқанда, олардың іс-әрекетінде өркениетті қоғамда дін, медицина, білім салалары мен өнердің алуан түрлері арасында бөлінетін тұтас түрде болатын әмбебаптың рухани типі.

Тәңірлік рухани ілімнің негізгі қағидасы – аспан мен жердегінің теңдігі, сакралды мен секулярлықтың, рухани мен материалдының осы үйлесімділігі аясында «сегіз қырлы, бір сырлының» ауызша-кәсіби мәдениеттің әртүрлі мамандандырылған типтеріне кейінгі дифференциациясы жүзеге асырылатын, бекітуші негіздемесі болып

табылады. «Сегіз қырлы, бір сырлы» рухани-шығармашылық іс-әреетінде болып жатқан түбегейлі өзгерістерге қарамастан оларды біріктіруші немесе басқаша айтқанда, мәдениеттің культ ретіндегі тәңірлік негізі сақталуда.

«Сегіз қырлы, бір сырлы» рухани-шығармашылық іс-әрекетінің мәндік негізі көшпелі қазақтар мәдениетінің барлық тұстарын анықтайтын тәңірлік күнтізбе құрастырады. Ә. Мұхамбетоваға сәйкес мүшел күнтізбесіне ауызша-кәсіби мәдениет қайраткерлерінің қандай да бір жас тобының мазмұны саласына бағдарлануы сәйкеседі. Осылай ақындар «кемелденген адамның жан дүниесін оның зияткерлік және әлеуметтік тәжірибе байлығымен бірге бейнелейді». «Жыраулар шығармашылығы – ой мен рухтың ұшқырлығын, даналықты, үлкендердің кемелденген дүниетанымдарын шоғырландырған жанрлармен ұсынылған халықтың рухани тәжірибесінің шыңы».

Сал мен серілер қоғамдағы «жастар мәдениетін» анықтауға міндетті болған. Олардың шығармашылығы бұл – жастар әлемі; эмоционалды сезімге толы өмір сүру, табиғаттың, адал жүйрік пен сұңқардың сұлулығын, әйелдің көріктігін, махаббат бақытын дәріптеу және ... бұл жалған өмірде бақытқа қол жеткізудің мүмкін еместігі. Сал-серілердің лирикалық-әңшілік шығармашылығы махаббатты және оның керемет көріністерін жырлауға, сондай-ақ қоғамды үйлесімді және тұрақты негізі ретінде отбасы статусын нығайтуға бағытталды. Сонымен қатар олар жастарға бірінші орынға махаббат, жан мен рухани сұлулық, оның үйлесімділігі мен мәңгілігі қойылған дала этикетінің негіздерін дарыта отырып, тәрбиелік қызмет атқарды.

«Сегіз қырлы, бір сырлы» іс-әрекетінде өзіне барлық сегіз міндетті жинақтаған күйші ерекше орын алады. Рухани-практикалық тұтастық қойнауында туындаған ол бойына «көшпелі қоғамның өмірлік және рухани тәжірибесінің барлық қырларын» жинақтады. Сондықтан күйде мәдениеттің тәңірлік күнтізбесіндегі «өмірлік циклдің барлық баспалдақтарының мазмұны көрініс тапқан», – дейді Ә. Мұхамбетова.

Сонымен сегіз қырлы хандармен, билермен, батырлармен бірге қазақ қоғамының дүниетанымын қалыптастырған шынайы рухани элита болып табылады. Ұқсастар бір-бірін айқындайды; тәңірлік әлемдегі рухтың кодификациялануы бастапқы мәннен, бастапқы көзден бастау алады. Яғни, рухани өмірдің атанасиясы, Болмыстың шындығы болып табылады. Мәңгілік, нақты шындық сол.

Жоғарыда айтылғандардан, қазақ қоғамының барлық әлеуметтік-жастық қайраткерлерін қамтитын сегіз қырлы институтының нұсқасын таныстыру заңды. Барлық 8 келбетімен меңгерген шынайы тарихи қайраткерлердің бірі Қорқыт Ата Әулие, немесе Қорқыт Баба деп атайды. Қазақ мәдениетінде оны Күй Атасы Қорқыт деп те атайды.

Ата – есімі (ат) бар адам. Көнелердің дүниетанымына сәйкес тек ақсақалдар ғана бұл басымдыққа ие болған, өйткені олар ата-бабаларының әлеміне – аруақтарға жақын болған. Сонымен қатар күйші, бақсы, ұста, ұстаз; сал-сері, ақын, жырау. Тіпті бүгінге дейін қазақ ортасында жырау немесе ақын, күйші немесе сал-сері, әнші болсын, әрбір жеке өнерпаз жалпы шығармашылығын жеке тұлға ретінде қалыптастырады. Атап айтқанда, ұстаздың – шығарушының – орындаушының, яғни саугер және ақын, әнші және аспапшы.

Қорқыттанушылардың (филологтар мен тарихшылардың, дінтанушылардың, философтардың және өнертанушыларының) зерттеулері «ежелгі данагөйдің бейнесі мен мұрасы тек жазбаша деректерде ғана сақталмаған; оның есімі өмір – өлім – мәңгілік экзистенциалды мәселерін тудырған және өзінің түпкілікті түрінде өзінің ерекше шешімін ұсынған ғаламдық ауқымдағы ойшыл ретінде танымал жадпен қастерленеді. Атап айтқанда: сөз бен саздың ажырамас синкрезі, яғни біртұтастығы арқылы ауызша аутентикалық трансляция, яғни тасымалдаушы ретінде. Рухтың өзіндік ерекшелігі бүгінгі күнге дейін өзінің маңызды мағынасында әлі күнге дейін тиісті түсінікке ие болмаған керемет тәжірибе болып қала береді.

С. Акатайдың пікірінше, Қорқыт тәңірлік рухани ілімінің құрушысы, уағыздаушысы және жетекшісі ретінде бір уақытта екі әлемде орын алады. Ойшылға қосылу арқылы С. Акатай айтқан идеяны одан әрі дамытуға болады деп санаймыз. Біріншіден, екі әлем (Бу дүние және О дүние) «8 қырлы, 1 сырлы» түпнұсқа фразеологизмінде метафоралық жалпылау алды. О дегені (осы жер әлеміндегі 4 түпкі және аспан әлеміндегі 4 түпкілік). «Бір сыр деген бір құпия» иесі болған 8 қырлы тұлғаның мәні болмыстың құпиясын өмір сүру мен өлімнің өзара ауысуы ретінде білетін және жеткізетін зияткерлік-шығармашылық қайраткер ретінде түсіндіруге болады. Басқаша айтқанда, өмір мен өлімнің мәңгілік ретінде. Қорқыт Ата Әулиенің үні – қыл-қобыздың, дауыстың және сөздің бөлінбейтін синкрезисі, яғни біртұтастығы.

Өмірді кең мағынада, мәдени-философиялық түсініктегі руханилықпен, яғни Мәңгілікпен байланыстыру Қорқыт Ата Әулиенің зияткерлік-шығармашылық іс-әретіндегі жетекші идея болып табылады. Және де рухани феномен болғандықтан дыбыспен, үнмен трансляцияланады. Қорқыт Ата Әулиенің үні – саз бен сөздің және қыл-қобыздың ажырамас синкреттік біртұтастық. Жоғары әлемнің тұрғындары құстардың үкілерімен, қошқардың мүйізі түрінде қыл-қобыздың басың темір салпыншақтарымен әшкерелеген. Орта әлемді аспандағы ашық шелек ретінде жасалып одан бақсының шақыруымен рухтар шығатын аспаптың сырты, яғни корпусы, рәмізденеді. Төменгі әлем құралдың ішіне орналастырылған айна арқылы асырылады, ол Дүниежүзілік

мұхитты немесе қазақтар айтқандай, «Төменгі суларды» бейнелейді. Қобыздың жуан, бай, обертондарды, яғни басты және одан жоғары қосылып дыбысталатын үндер қатарымен ерекше реңк беретін тембрі/ бояуы рухтардың келуінің белгісі.

Түркі мәдениетінің трансляторы ретіндегі ауызша білім берудің өзіне тән «бата» сияқты салт-дәстүрмен сүйемелденеді. Бата – игі тілек, сөздің сиқырлы күшіне сенімділікті ұялатады. Кез келген той, іс, жол сапары батаны берумен басталып, сонымен аяқталады. Батаны жасы үлкен ерекше сыйлы адамдар жасайды. Оның түрлері: тілек бата, – өсіп келе жатқан ұрпаққа (балаларға, жастарға) арналады; ақ бата немесе бата сөз, – ұстаздың өз шәкіртіне айтатын тілегі. Әсіресе халық алдында бата алу жаңадан іске кіріскен билердің, шешендердің, жыраулардың, ақындардың, күйшілер мен әншілердің кәсіптік шеберлік дәрежесін көтере түседі.

Тәңірлік білімнің өзіндік ерекшелігі мәдениеттің барлық салаларына тән әлеуметтік-мәдени негіздермен анықталады, атап айтқанда: мәдени біртұтастық, немқұрайлылық, жеке мәдени формаларына бөлінбеуі. Тәңірліктің табиғаты мен мәнін тұтастай, сонымен қатар оның әртүрлі мәдени нысандарын сипаттайтын дәл осы бастама болып табылады. Мысалы, қазақ мәдениетінде танылған ақындар, күйшілер мен әншілер жас мұрагерлеріне, шәкірттеріне өздерінің білімдерін, тәжірибелері мен шығармаларын ауызша трансляциялау түрде өсиет және кеңес жанрлары арқылы береді. Ерекше жағдайларда ұстаздарының өсиет немесе кеңес орындағандары «бата» ырымымен жүргізіліп домбырасын шәкіртіне беру арқылы жиі кездеседі. Осылайша, кәсіптік оқыту үш үлкен кезеңнен тұратын мамандандырудың үйлесімді жүйесі болды: эмпирикалық, яғни тәжірибелік дайындық, шебердің басшылығымен үйрену, ең биік деңгейі – халық алдында ұстаздың батасын алу.

Аталған жанрлар, бір жағынан, нақты бір оқиғаларға арналады, екінші жағынан көпшілік алдында шығарылып орындалған сон ортаның қоғамдық сипаттамасына айналады. Олардың ерекше әсері мен өміршеңдігін күндегі жай мен жоғары болмыс, өмір мен өнер нағыздалығы анықтайды. Сөйтіп, түркі мәдениетінің дәл мәні бұл өмірдің мағынасын түсінудің негізгі мүмкіндіктерінің бірі ретінде құрылады. Атап айтқанда, әдеттегі ахуалға ең негізгі «өзегі» ретінде ену, оны өмірдің терең түсінігі ретінде шабыттандыру, «адамның екі әлемге де тиесілі екендігі куәландыруы: тікелей болмыс әлеміне және рухани мәңгілік құндылықтарға ұмтылу ізденістер әлеміне.

Осылайша ауызша рухани білім беру әлеуметтік-мәдени процесс ретінде өзінің негізгі қызметін жүзеге асыра отырып, адам болмысының қасиеттерін дамытады. Атап айтқанда: жалпы кеңістіктегі ұрпақ-

тар бірігуі, оған қатысушылардың әрқайсысының тұрмысы және ортақ болмысты қалыптастыруын. Сөйтіп, Ұлы Даласының түпнұсқалық музыкалық білім беруін Мәңгілік ел руханилығын трансляциялануы ретінде өзектендіру мәселесі дәлелденеді.

Сонымен қатар ұлттық, аймақтық (орта азиялық) және ғаламдық идеялар тәңірлік білім беру моделінде таңқаларлық үйлеседі. Бұған мысал ретінде құс бейнесін философиялық мазмұнды және көркемдік тұрғыдан іске асылырған Динаның «Бұл-бұл» күйін келтіруге болады. Бұл-бұл – әлемдік мәдениет, өнер және әдебиеттің бейнесі. Сонымен, тәңірлік мәдениеті, бұл жағдайда Динаның «Бұл-бұл» күйі ғасырлар бойындағы даналықты қамтиды, мәселелердің шешімін табуға үйретеді, ойлау, түйсігі мен қиялын дамытады. Ол өмірдің жаңа бағыттарын ашады, бұл болашақтағы өзгерістер мен тұлғалық өсудің жолдарын кедергісіз ұсынады. Жоғарыда айтылғандар қазақ рухани мәдениетінің көптеген жанрларына, аңыз-күйлер, ән, жыр немесе айтыс болсын тән; олардың барлығы қасиетіден бастап күнделіктікте дейінгі деңгейлерде маңызды тәрбиелік және дамытушылық рөл атқарды. Сонымен, түркі руханилықты трансляторы ретіндегі білім беруі даналық жолын терең түсіну болып табылады.

Оның себебі: көшпелі орта «мәңгі тірі», яғни ауызша «қозғалысқа» халықтық білім мен мәдени дәстүрлердің берілуіне ықпал етті. Әншілер, күйшілер, ақындар, жыршы-жыраулар тек қазіргі заманғы «өнер қайраткерлері» ғана емес. Олар, бір жағынан сол уақытта дана-гөйлер, көзайымшылар, мұғалімдер, жастардың тәлімгерлері, әкімдердің кеңесшілері. Сондықтан олардың күші, даладағы беделі. Екінші жағынан олар ұрпақтан-ұрпаққа дәстүрлердің қамқоршысы және тасымалдаушысы. Ғылыми терминмен анықтағанда – трансляторы деген мағынада. Ұлы Даланың шежірелері, яғни ДАТ (даланың ауызшы тарихнамалары), қуатты шығармашылық әлеуетке ие болғандықтан, рухани құндылықтарды ұрпақтан-ұрпаққа таратып, мәдени дамудың үздіксіз тізбегін құра отырып, шығармашылық және конструктивті іс-әрекеті барысында үнемі дамытып отырды (Б. Нуржанов).

Тақырып бойынша өзіндік бақылауға арналған сұрақтар:

1. Білім берудің сипаттамасы
2. Музыкалық білім берудің пайда болуы
3. Шығыс халықтарындағы музыкалық білім берудің ерекшеліктері
4. Түрік және қазақ мәдениетіндегі ауызша музыкалық білім беру

Ұсынылған әдебиеттердің тізімі:

1. Кокумбаева Б.Д. Казахская музыкальная культура: учебное пособие / Б.Д. Кокумбаева. – Павлодар: ПГПУ, 2020. – 134 с. – сс. 51-58. <http://кітапхана.қаз/catalog/200825/200825-001.htm>

2. <http://zkoipk.kz/qz/smartconf2018/6-section/4293-15.html> Заманауи музыкалық білімнің талабы, деңгейі, сапасы

3. <https://faktiler.kz/muzyka-turaly-kyzykty-malimetter/> Музыка туралы қызықты мәліметтер

4. Музыка мәдениеті мен өнер терминдерінің орысша-қазақша ағылшынша сөздігі // Құрастырушылар: Б.Ж. Қоқымбаева, Е.Ю. Личман, Б.У. Итемгенова. Аудармашылар: У.М. Мақұлов, А. Личман, А. Хасенов, Р. Хасенова. – Павлодар, ПМПИ, 2013. – 200 б. – 119 б. <http://кітапхана.қаз/catalog/130815/130815-003.htm>

16 тақырып. Ауызша білім беруді Тәуелсіздік Қазақстан Республикасындағы мәдени феномен ретінде актуализациялау

Тақырыптың мақсаты: заманауи зерттеушілердің ауызша білім беру туралы ой-пікірлеріне шолу

Пәннің негізгі терминдері және ұғымдары: ауызша білім беру, шығыс данышпандары, білім берудің ұлттық тұжырымдамалары

Ауызша білім беруді Тәуелсіздік Қазақстан Республикасындағы мәдени феномен ретінде актуализациялау тақырып бойынша сұрақтар:

1. Ауызша білім беру туралы зерттеулер: жалпы сипаттама

2. Ауызша музыкалық білім беру туралы А. Райымбергеновтың ой-пікірлері

Дәріс:

1. Ауызша білім беру туралы зерттеулер: жалпы сипаттама

Қазіргі кезеңде ұстаздың шәкіртпен таңқаларлық іштесуі, яғни «іштей тән» тірі байланысының арқасында ауызша білім беруді түркі мәдениетінің рухани константа, яғни тұрақты шама мәні ретінде қабылдау идеясын негіздейтін көптеген еңбектер пайда болды. (Қ.Ш. Нұрланованың термині бойынша, 151 б. Қазақ даласының ойшылдары) Іштесу – қарым-қатынас, сіз-біздесу, араласу деңгейлерің еңгізетін ең биік және терең мән-мағынасы (Қ.Ш. Нұрланова, Человек и Мир, 5 б.) адамды қоршап тұрған орасан зор әлемді көруге деген қызығушылығының арқасында ғасырлар бойы қалыптасқан өмірлік тәжірибенің ұлы даналығын бейнелі түрде жеткізе білуінде көрініс тапты.

«Нағыз рухани тәлімгер, данагөй біртіндеп өзінің санасын интуитивті, яғни қадағалау қарап, үніліп түсіну мен тәжірибеге дайындайды. Өткені олар «тұтастықты қабылдау қабілетін, әдеттер мен саналы көзқарастар арқылы адамдарға қойылатын дүниетанымның қалыптасқан стандарттарын, яғни, қатып қалған дүниетанымнан құтылу үшін дамыту қажет.

О дегені А. Нысанбаев пен Н. Сейдахметованың пікірі бойынша идеяны рухани көздерге, мәдениеттің терең қабаттарына оралу деп түсіну мағынасында. «Түркі әлеміндегі білім беруге деген көзқарас таңғажайып феномен. Білім беру деген тек практикалық мақсаттар үшін ғана емес, даналықтың жолын түсіну, кемелдікке жету үшін қажет. Себебі түркі ойшылдары үшін бұл әлеммен өзара әрекеттесудің мақсаты болды. Мысалы, әл-Фараби адам «білім беруді шығармашылықпен, жан дүниесінің тереңінде өткізуі керек» деп есептеді. Осылайша білім беру деген – «қайта келу деген өзін өзінді табу деген» мағынасында дейді», – Нысанбаев А., Сейдахметова Н.

Қазіргі кезде көптеген елдерде білім берудің ұлттық тұжырымдамалары әмбебап және жекеленген тепе-теңдігін реттейтін өте тиімді фактор болып көрінеді. Мысалы, «Қазақстан Республикасында білім беруді дамыту тұжырымдамасында» тұлғалық фактордың ашылуына ықпал ететін жекеленген ұстанымдың білім берудегі қажеттілігіне назар аударылады. Білім беру парадигмасындағы, яғни үлгідегі ұлттық мазмұн елдің рухани дәстүрін қазіргі заманғы интеграциялық оқу-тәрбие үрдісіне қосу болып табылады.

«Шығыс білім беру дискурсында (пікір айту деген мағынада) толерантты, яғни шыдамдылықты диалогтық (сұхбаттық) әлеует дәстүрлермен рухани-тәжірибелік сабақтастық жүзеге асырылады. Мұндай білім беру парадигмасы мәдени мұраны трансляциялауға ықпал етеді. Сөйтіп ұлттың зияткерлік әлеуетін дамытуға ықпал етеді», – дейді философтар.

«Қазіргі заманға тәрбие философиясы ретінде білім философиясының оралуы жылдам орындалатын міндет емес, керісінше ұзаққа созылатын шығармашылық процесс. Бүгін біз онымен айналысамыз – және бұл бізді ғасырлар дәстүрлердің «борышкерлері» деп ақтайды, қазіргі мәдени мәңгірт болмас үшін қарыздарды өтеуіміз керек».

Шынында да, Батыс пен Шығыстың көрнекті ғалымдары, немесе көшпенділердің зияткерлік-шығармашылық дәстүрінің қайраткерлері болсын, тек тікелей байланыстағы Ұстаз-Шәкірт жүйесі арқылы ғана танылуы мүмкін және танылады. «Жеке қарым-қатынастардың құндылығы терең білім беруде. Онда білім тек формальды түрде берілмейді, керісінше жиі кездесетін айрықша және маңызды ойлау бейнесі мен стилін меңгереді». «Адам тек жеке қарым-қатынас кезінде жеткізе алатын кейбір жіңішке, еліктіретін сигналдар белгілер бар, мысалы, көптеген жылдар бойы тәжірибенің арқасында қалыптасқан, тек өзіне тән әдіс-тәсілдер. Мұндай даналықты әрдайым сөзбен сипаттауға мүмкін емес, олар тек «қолдан қолға» қабылданады және жеткізіледі. Мұндай ерекше білім беру әсіресе өнерде және спортта анық орын

алады және көрінеді. Мысалы, теннис жаттықтырушылары көптеген құпияларды тек бір жолмен береді: оқушыға мұны қалай жасау керектігін көрсету арқылы. Көбінесе олар өздері не істеп жатқанын және бұл нақты соққының неге тиімді екенін тұжырымдай алмайды – түсінушіліктен бас тартады. Бірақ шәкірттері оларға көздерімен қарап, айналы нейрондардың барлық күштерін қолдана отырып, оларды қабылдайды».

Гриннің бұл жолдары ауызша сипатқа ие болған тәңірлік білім беруіне де қатысты. Оның маңыздылығы халық ортасында танылып, әлеуметтік-мәдени шындықтағы өзгерістерге бейімделуге көмектеседі. Ауызша білім беру институтының сабақтастығының тарихи мысалдары – қорқыттанушылардың, күйтанушылардың, құрманғазытанушылардың және басқа да көптеген интеллектуалды-шығармашылық тұлғалардың іс-әрекеттері, олардың арқасында өткендегі атақты ұстаздарымыздың шығармалары қоғамда әлі де таратылып келеді. Осылайша Қазақстанда Қорқыттың ізбасарлары – бүкіл әлемде оның қылқобыздағы аңыз-күйлерін орындайтындар және оның шығармашылық мұрасын эпостану, яғни жыртану және музыкатану, философия және тарих, мәдениеттану, түркітану және тәңірліктану тұрғысынан зерттейтін қорқыттанушылар.

2. Ауызша музыкалық білім беру туралы А.Райымбергеновтың ой-пікірлері

Тәңірлік білім беруді жаңа әлеуметтік-мәдени жағдайдағы өміршендігінің ерекше үлгісін атақты күйші, жаңашыл-ұстаз және өнертанушы А. Раймбергенов зерттеп, жүйелеген. Ғалым түркі және қазақ руханилығының тасымалдаушысы ретінде білім беру жағдайында музыкалық өнерді қазіргі жағдайда сақтауға және дамытуға болады деген терең ойды дәйекті түрде негіздейді. А. Раймбергеновтың зерттеу пәні – Орта Азиядағы ауызша түрдегі барлық кәсіби музыкалық мәдениеттерге тән Устаз-Шәкірт мектебінің даму тетіктері. Ғалым күйші Қазанғап пен оның шәкірттерінің өмірі мен шығармашылық жолы туралы кең экспедициялық материал жинай алды. Зерттеудің негізгі нәтижесі – бір жарым ғасыр ішінде домбыра мектебінің барлық кезеңдері қайта құрылды, төрт буын шәкірттері мен ізбасарларының есімдері қалпына келтірілді. Осылайша, күйші Қазанғаптың батыс қазақстандық домбыра мектебінің «Ұстаз-Шәкірт» атты қазақ мектебі тұңғыш рет ерекше феномен ретінде көрінеді.

Жетістікке Кеңес Одағы кезінде «Ұстаз-Шәкірт» білім беру жүйесі қазақтың ауылдарында дамуын жалғастырды. Нәтижесінде «Ұстаз-Шәкірт» ауызша білім беру Қазақстанда еуропаланған академиялық мектеппен қатар өмір сүрді. Ол мұғалім мен оқушылар арасындағы

жеке шығармашылық байланыста трансляцияланды. Шәкірт Ұстазының дүниетанымымен, музыкалық тәжірибесімен, тіпті кейде өмірімен бөлісті. Ол күйлерді тек қана адам баласының әмбебап құйма құлақ, яғни есту қабілеті бойынша және ұстаздың қолына қарап қабылдап қойған жоқ. Сонымен қатар ізбасарының өмірге көңіл бөлуіне, қарауына себепші болды, дүниеге деген көзқарасын, бейнелі ойлауының және орындаушылық мүмкіндіктерін қалыптастыруға жәрдемдесті. Неге десе осындай жағдайда ұстазы тек формалды, яғни үстірт біліммен емес, керісінше өзінің өмірлік тәжірибесімен ажырамас жинақталған рухани тәжірибесімен бөлісті. Сөйтіп шәкірттері ұстазымен бірге көпшіліктің бірегей импровизациялық, яғни суырып салмалық ретіндегі рухани оқиғаға (духовное событие – Қ.Ш. Нұрланова) қатысып өзі де көпшілік ортасында үлкен жиын-тойлар мен тартыстарға дайындалуға алғашқы қадамдарын басады, жеңіске ұмтылады. Түптеп келгенде ауызша білім беру түрі оқушыға күйлердің мазмұнына тән әлемге, шығармашылықтың жоғарғы рухани мағынасына деген көзқарасын толық түсінуге мүмкіндік берді. Ең бастысы, олардың зияткерлік-шығармашылық іс-әрекеті туралы түсініктерді жоғары өнер мен халыққа қызмет ету ретінде қалыптастырды.

А. Райымбергенов Қазанғаптың ұстазы Үсен-төре туралы мынадай тарихи дерек келтіреді. Өнертанушының мақаласы орысша жазылғаннан соң, бұл дерек А. Сейдімбектің монографиясында келтірген түрінде енгізіп отырмыз: Үсен төре Сыр бойы мен Арал төңірегінде даңқы жайылған күйшілердің бірі. Өмір сүрген заманы XIX ғасырдың бас кезі, Меккеге барып қайтқан қажы. Төңірегінде ақыл-парасатымен, мейірім-шапағатымен қадыры артқан адам. Әсіресе, өлмес өнердің парқын білетін рухының сергектігі басқа көп төреден Үсенді даралап көрсетеді. Әйгілі Қазанғап күйшіге көп тағлым берген, күйшілік өнерге баулып, даранын ұштаған.

Әрідегі Абылай, Арынғазы, Дәулеткерей, Мүсірәлі, Жантөре, одан беріндегі Мұхит, Қаңалы, Камал, Сарнияз, Шепен, Қасым, Шәкім, Темірхан, Өрейжан, Салауат, Науша Бөкейханов, Қамбар Медетов сияқты өнерпаз төрелердің ішінде Үсен төренің де өзіндік орнына дара. Ол күй өнерін дәстүрдің озығына балап, алқалы жиындарда күйшілердің болуын мәртебе-мерей ретінде орнықтырып, додалы күй сайыстарына өзі тікелей ұйтқы болып, өнерді елдің салтына айналдырған адам.

Үсен төре туралы белгілі күйші-домбырашы Бақыт Басығараев мынандай естелік айтады: Жасы 90-ға келгенде Үсен төре 90 құнан қой сойдырып өзіне-өзі ас беріпті. Аяқ жетер жердегі ел-жұртты шақырып айтыпты дейді: «Уа, ағайын-әлеумет, мен кемдіксіз 90 жыл

ғұмыр кештім. Ғапыл ажал бір күні жетіп, мен де дүниеден көшермін. Осы өмірімде халық үстінде би болған соң, біреуге тілім тиген шығар, не біреудің таяғын біреуге алып берген шығармын. Егер, әділетсіз ісім болса, менен зәбір көрген зәбірінің есесін алсын, малы кеткен - малын, ақысы кеткен – ақысын алсын. Сөйтіп, менімен ырзалассын деп, әлеуметке жар салып отырмын. Мен өлген соң да ас берілетінін білемін. Бірақ, тірліктегі ризаластыққа не жетсін. Дүние өтер-кетер, ұрпаққа өнегелі ісіміз жетер!» – деп «Өтті дүние» деген күйін тартып, жиынды бастаған екен дейді. Бұл Үсен төренің болмыс-парасаттын аңғартатын әңгіме».

А. Райымбергеновтың негізгі зерттеу тақырыбы Қазанғаптың ауызша домбырашылық мектебі болғандықтан, келтіргенді тақырып бойынша әрі қарай ғалымның мақаласына сүйеніп жалғастырайық: Үсен-төре үшін ұлы күйшінің даңқы барлық байлықтан қымбат болды. Бірінші кездесуде Үсен-төре Қазанғапты ең құрметті қонақ ретінде қарсы алып, жәрмеңке ұйымдастырып, бүркітпен аң аулады. Қазанғап, жасы ұлғайғанына қарамастан, Үсен-төрені өзінің ұстазы деп санайтын. Суфи Үсен-Төре оған рухани білімнің жолын көрсетті, оған қазақ ортасында жоғарғы аристократиялық, яғни төрелік, хандық арасында жайылған «төре қағысының», немесе «төре тартысының» орындаудың көрегендік, нәзік ерекшеліктерін ашты. Әрі қарай Е. және Е. Басығараевтардың «Қазанғаптың ізімен, күйші Бақыт Басығараев» деген кітапқа сүйеніп былай дейді: Үсен-төре «Өтті дүние» деген күйін тартып бастайды да, күйдің ортасына жеткенде, домбыраны Қазанғапқа берді. Сөйтіп, Қазанғап ұстазының қоштасу күйін аяғына дейін орындады. Басығараев Ерсайын, Басығараев Еділ. Қазанғаптың ізімен, күйші Бақыт Басығараев. – Алматы: Әуен, 2003 – 158 б.

Көріп отырғанымыздай, трансляцияның ауызша сипаты оқушыға мұғалімнің импровизация, яғни суырып салма әдісін түсінуге, вариация, яғни нұсқалау өнеріне үйренуге мүмкіндік береді. Осылайша тәңірлік мәдениетінің өміршеңдігін шығармашылықтың жоғары формаларын ұсынатын импровизация мен композициясы, яғни құрылысы анықтайды.

Қазанғаптың ең жақсы оқушылары мен ізбасарлары Қадырәлі мен Жұмабай Жансүгіров болды. Қазір 88 жастағы Жұмабай ақсақал – Қазанғап мектебінің меңгерушісі. 2015 жылы Жұмабай «Ақтөбе облысының Жыл адамы» деп танылды, 2017 жылдың қараша айында ақсақал Ақтөбеде өткен «Қазанғап» халықаралық орындаушылар байқауының лауреаттарына Дипломдар тапсырды және домбырашылардың жаңа жас буынына бата берді. Бұл Қазанғап кәсіптік мектебінің даму және сабақтастық бағыттарының бірі.

XIX ғасырдың соңы - XXI ғасырдың басынан бастап күй мәдениеті білім берудің трансляторы ретінде қазіргі заманға сай болды: 1994

жылдан бастап Ақтөбеде Қазанғап атындағы домбырашылардың республикалық конкурстары өткізіліп келеді. Бұл жарыстардың бір ерекшелігі, оған дәстүрлі және академиялық оқытылған домбырашылар қатыса алады. Алғашқы республикалық конкурстың Гран-при лауреаты Жұмабай-ақсақалдың шәкірті Қожагелді Аманов атанды. Ол қазылар алқасын, жарысқа қатысушылардың барлығын және тыңдаушыларын тек керемет шеберлігімен ғана емес, сонымен бірге бұрын-соңды белгісіз Қазанғап күйлерімен таң қалдырды. 2017 жылы «Қазанғап» байқауы Халықаралық болды, оған Қазақстан, Хакасия, Қарақалпақия, Алтайдың қатысқан халық орындаушылары әрқайсысы өз репертуарларына Қазанғаптың күйлерін кіргізді.

Осылайша Қазанғап мектебі – шынайы орындаушылардың іс-әрекеттері арқасында ұлы күйшінің шығармашылық мұрасын автонтонды, яғни қаймағы бұзылмаған стилистикалық тазалығында сақталған тірі дәстүр ретінде бүгін де өмір сүреді. Қазанғап домбыра мектебінің сақталуы мен дамуы Ақтөбе және Қарақалпақ облыстарының шөлді аудандары өркениетті өнеркәсіп орталықтарынан алыс орналасқан және әскери полигондары орналасқан аймақтары ретінде қол жетімді емес болғандықтан. Сондықтан Қазанғапаның күйлері ұзақ уақыт бойы халқымыздың философиясы мен өмірге деген сүйіспеншілігін бейнелейтін рухани әлем болуынан айырылмады.

А. Райымбергеновтың 37 жыл ішінде Ақтөбе облысының барлық аудандарында жиналған көптеген экспедициялық далалық жазбалар мен материалдар, Қарақалпақияға сапарлар, Орынбор, Ақтөбе, Шалқар қалаларының мұрағаттарын зерттеуі Қазанғаптың дәстүрлі күйші мектебінің 64 шәкірттерінің есімдерін, өмірбаяндары мен репертуарларын қалпына келтіруге мүмкіндік берді. Домбыра мектебінің тарихында ұжымдастыру мен қуғын-сүргін жылдарында қайтыс болған көптеген күйші-домбырашылардың ядролық және химиялық сынақтармен ластанған туған жердің тағдырымен бөліскен, мәңгі көшіп, туған жерлерін тастап, Қазанғап күйлерінде өз Отанының бір бөлігін қалдырған адамдардың есімдері өшірілді.

XX ғасырда қазақтың халық аспаптары мен фольклорлық ансамбльдерінің оркестрлерінің репертуарына бірнеше күйлер кірді, олардың ұжымдық орындауы импровизациямен үйлеспейді, күйлерді бұрмалап, жеке орындаушылықтағы тірі ағзадан бұрып, өткеннің қатып қалған ескерткіштеріне айналдырды.

Қазанғаптың мұрасын қазіргі заманның жойқын әсерінен қорғауда оның күйлерінің ұжымдық орындауға жарамсыз, стильдік ерекшеліктері маңызды рөл атқарғаны, метрырғағы мен қағыстарының техникасының күрделілігімен ерекшеленді, бұл оның күйлерінің формасының сақталуына қамтамасыз етті.

Қорыта келе, Қазанғаптың негізгі шығармашылық мұрасы аутентикалық, яғни түп нұсқа орындаушылардың қолында дамуын жалғастырды. Тарихи бұрылыстарға қарамастан, бұл мектептің дамуында бірнеше ұрпақтарды ажыратуға болады. Сөйтіп күйші-домбырашының 65 күй, олардың құрылу тарихы, 300-ден астам күйлерінің нұсқаулары шәкірттері орындаған Қазанғаптың шығармашылық мұрасы жиналды. Арнайы экспедицияларының бай ғылыми материалы Батыс Қазақстандағы ауызша, қаймағы бұзылмаған орындаушылық қуатты мектептердің бірінің тарихын ашуға мүмкіндік берді. Уақыт өте келе жоғалтпаған, бірақ Қазанғаптың күйлерін жетілдірген ұлы мектеп олардың өміршендігін дәлелдеді.

17 тақырып. Музыкатану (музыка туралы ғылым) пән аясында

Тақырыптың мақсаты: Музыкатану туралы пән аясында жалпы түсінік беру

Пәннің негізгі терминдері және ұғымдары: музыкатану, алдынала жасалған ғылыми көріністер, рухани білім, сарын, қоңыр үн, қара өлең, сегіз қырлы, бір сырлы

Музыкатану (музыка туралы ғылым) тақырып бойынша сұрақтар:

1. Музыкатану ғылыми пән ретінде: жалпы сипаттама
2. Қазақ музыкатануы (жалпы түсінік)

Дәріс:

1. Музыкатану ғылыми пән ретінде: жалпы сипаттама

Музыкатану (музыкалогия) – музыкалық өнерді оның әлеуметтік-тарихи шындыққа қатынасына, сонымен қатар адамзаттық рухани мәдениетінің басқа да салаларына оның ішкі заңдылықтары, ерекшелері бойынша зерттейтін ғылым. Бұл гуманитарлық, әлеуметтік танымның күрделі, біртұтас жүйесі; музыкалық өнердің кешегі, бүгінгі және келешегі, оның мәні, қызметтері, даму логикасы мен музыкалық өнердің, білімнің және ғылымның ұйымдастыру туралы көп қырларды енгізетін ілім. Басқаша айтқанда, ол шындықты бейнелейтін, адамның эмоциялары мен сезімдеріне, ой-пікірлері мен қылығына әсер тигізетін музыка әлемі туралы интеграцияланған, яғни ықпалдастырылған ғылым.

Музыкатану өнертанудың бір саласы ретінде бірқатар гуманитарлық ғылымдардың арасында маңызды орын алады және де бір-бірімен тығыз байланысты пәндерге бөлінеді. Оның жіктелуі ішкі ауқымды-

лығына және басқа ғылымдармен әртүрлі байланыста болғандықтан күрделі. Түрлі авторлардың еңбектерінде жіктеу ұстанымдары музыкатанулық тарихи жағдайына, автордың өз позициясына байланысты болып әртүрлі дәлелденеді. Алыстағы шетелдіктерде Адлердің классификациясы кең таралды. Ол музыкатануды тарихи және жүйелі деп қарастырады. Кеңес ғылымында (К.А. Кузнецов, Ю.В. Келдыш, Л.А. Мазель және басқалар) тарихи және теориялық түрлерге бөлінеді. Және де олар ғылыми пәндердің кешенін білдіретін ортақтық пен біріктірілген.

Музыкатану оқулы пәні ретінде шығармашылық университеттерде де, музыкалық-педагогикалық жоғары оқу орындарында да мамандарды даярлау жүйесінде маңызды орын алады. Творчестволық оқу орындарында, атап айтқанда, консерватория, музыка академиясы және өнер университетінде Музыкатану пәнінің мазмұны орындаушылық мамандықтарға, музыкатану және композицияға бағдарланады. Ал музыкалық-педагогикалық білімінде білім беру кеңістігіндегі өзекті мәселеріне аса көңіл аударған жөн болып табылады. Себебі қазіргі дәуірде мәдениеттің негізгі түрі білім беру деп мінезделеді. Ғалымдар оны ақпараттық қоғам немесе білім қоғамы деп де анықтайды. Бұл қазіргі кезеңде білім беру мәдениеттің жетекші формасы ретінде сипатталатындығына байланысты. Қазіргі дәуірді ғалымдар ақпараттық қоғам немесе білім қоғамы ретінде анықтауы кездейсоқ емес. Сонымен, музыкалық-педагогикалық білім беруде курсты үйренудің ерекшелігі мұнда екі компоненттің баламалы екендігімен анықталады. Бұл музыкатану мен педагогика, дәлірек айтсақ, музыкалық білім беру.

Орыс тілінде бұрын музыковедение болған, қазір музыкознание басыңқырақ; өзгеріс білімнің культімен, яғни білімге табынушылықпен, білім-центризммен, немесе білім-орталықтықпен байланысты. Осындай жағдайда курстың рухани-адамгершілік мазмұны шеткері болады. Қазақша бір ғана атау бар – Музыкатану және де ол музыковедениенің мағынасына сәйкес келеді.

Сонымен қатар қазіргі кезеңде музыкатануына ғылыми пән ретінде композитор-центризммен, яғни композитор-орталықтықпен сипатталады. Осындай түрде мінездеме беруіне музыкознание пәнінің мазмұны композиторлық шығармашылығын, композиторлардың шығарған музыкасын зерттеумен шектелетіндігін айтамыз. Алайда ғылым, оның ішінде музыковедение де бір түрінде өзгеріссіз қатып қалған сала емес. Себебі музыкалық өнерді зерттеу тақырыбын нақтылайтын және кеңейтетін көптеген жаңа мәліметтер пайда болып табылады.

Қысқаша талдап көрсетілгендей, композиторлық практикадан мыңдаған жылдар бұрын және қазіргі уақытта онымен бірге өмір

сүріп келе жатқан дәстүрлі акустикалық қабат дамуын жалғастыруда. Бұл феномен қысқаша музыкалық фольклормен, этномузытакануымен зерттелген халықтардың музыкалық мәдениеті деп белгіленеді. Алайда композиторлық практика секілді терең зерттелмейді. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, монографиясың тақырыбы аясында музыка ғылымы туралы авторлық ұстанымы келтіріледі. Атап айтқанда, музыка ғылымының пәнің екі бағыт құрастырады: ауызша музыкалық дәстүр мен композиторлық практика.

Ерекше әлеуметтік институт сияқты ғылымның қаз-қаз тұрып кетуіне алдын-ала жасалған ғылыми көріністер жол салған еді. Ал ондай көріністер адамгершілік принциптерді, тәжірибелік дағды мен іскерлікті қамти отырып, ауызша мәдениетте пайда болды. Алдын ала жасалған ғылыми білім әлі өзіндік теориялық жинақталуға түспеді, сондықтан рухани тәжірибешілік түрде болып, өмірдің барлық жақтарын қамтыды. Осындай ұсыным жұрнақтары қазақтарда, олардың есімдерінде, жағырапиялық атауларда, 3, 5, 7, 9 сынды тақ сандарда сақталынған. Мәселен, Үшбай, Бесбай, Жетібай, Тоғызбай есімдері жоғары дәрежелі сиқырлық күшпен байланысты. Бүгінгі күнге дейін көптеген түрлі нақыл сөздер жетті: Бес асыл, бес дұшпан. Жеті жетім: Тыңдалмаған сөз жетім, айтылмаған ой жетім, киюсіз тозған бөз жетім, иесіз қалған жер жетім, басшысы жоқ ел жетім, жерінен айрылған ер жетім, замандасы қалмаған – бәрінен де сол жетім. Бізге бұлар көнеден жеткен ескерткіш ретінде ғана емес, бүгінгі күні де халықтың қымбатты игілігі болып қалады.

Алдын ала жасалған білімнің ең биік жоғарғы рухани мазмұны оның қызмет атқару жағдайына себепші болды. Білім ежелден қадірлі де қасиетті болған, әрі оны тек қана жоғары дәрежеге көтерілген адамдардың білуі мүмкін еді. Олардың құпиялығы есімдеу рәсімінде қамтамасыз етілген және ұзақ уақыт көп халықтарда сақталған. Рәсімге бағынбаған немесе қандай да бір жол тауып, жасырынған білімді меңгерген өлу керек болатын.

Дәрежеге көтеру салт-жоралары өзгеріссіз қалмады. Әртүрлі тарихқа толы дәуір, ел соған өз өзгерілерін қосты. Этнографиялық мәліметтерге негізделген көптеген ғалымдардың көрсетуінше, өте ежелгі есімдеу рәсімінде біреуді азапқа ұшырату болып тұрған. Ал енді Ежелгі Мысыр елінде мұндай ұрып-соғулар кең көлемді сахналанған көріністермен алмасады. Онда белгілі бір жолды ұстаған абыздарға қасиетті құпияларды ашуға болмайтындығы ескертілген. Мұндай бағыттағы рәсімделген іс-әрекеттер барысы Б.Прустың «Фараон» деген тарихи романында тамаша суреттелген: Ұлы абыз қолына үлкен қасық алып, қазаннан ыстық шайырды көсеп жіберіп:

– Кім қасиетті құпияны ашып қойса, сол осылай қаза табады, – деп дауыстайды. Осы сөздерді айтып, ол еденнің тесігіне шайырды құйып жібереді, – сонда жердің астынан зар дауыс естіледі. Прус Б. Фараон – Алма-Ата: Жазушы, 1988 – 165 б. Қасиетті Білімді айтып қойған құнжар, сатқындырдың рөлін бірінші болып діни сахнаның қатысушылары – әртістер ойнады. Бұл құбылыстың жаңғырығы көпке дейін адамдардың сезімінде болды, оған халық шеберлерінің жасырын кәсіпшілігі дәлел. Этнографиялық және көркем әдебиеттерде мынадай оқиғалар көптен келтіріледі: елшілер, балгер, бақсылар, теміршілер, зергерлер өзінің кәсіби құпияларын айтпады, керісінше, өздерімен ана дүниеге алып кетеді. Оған себеп – қасиетті Білімге барып тірелетін ежелгі ойын-сауық түрлері. Мүмкін, олардың алғашқы мағыналары жойылған да шығар, бірақ ерекше бір нәрсені мойындамаған қастерлі діріл ортақтығы, қорқыныш сезімі сақталғанын әркім біле бермейді.

2. Қазақ музыкатануы (жалпы түсінік)

Музыкалық мәдениеттің морфологиясы: әдіснамалық мәселері тақырыпта көрсетілгендей, типологиялық негізде мәдениет қасиетті (діни) және зайырлы (ақ сүйектер) деп бөлінеді. Ғылымға дейінгі музыкатанудың генетикалық негізі ретінде өзінің музыкалық терминологиясын, қасиетті мәдениеттегі ажырамас рухани білімді құрайтын музыкалық жанрлардың өзіндік жүйесін жасады. Бұл «саз», «күй», «жыр», «ән», «айтыс», «үн», «бақсы», «устаз», «сал-сері», «сегіз қырлы, бір қырлы» сияқты терминдер. және тағы басқалар.

Мысалы, күйтану сияқты бірқатар жаңа ғылыми пәндердің қалыптасуы қазақ музыкатануының, кеңірек – әлеуметтік-гуманитарлық білімнің жетістігін айғақтайды. Жыр, айтыс пен ән секілді күй де Кеңес заманында фольклорлық жанры ретінде сипатталған. Тек постномадалық, яғни номадтықтан кейін кезеңнен бастап ол қазіргі заманғы ғылыми білімнің қазақтың аспаптық музыкасының шыңы ретінде қарастырылады.

Қазақ музыкатанудың ерекшелігі – оның пәнаралық сипаты. Филологтардың, мәдениеттанушылардың, философтардың, көшпенділіктанушылардың және басқалардың еңбектері қазақтың музыкалық мәдениетін жалпыға ортақ және ерекше ретінде қайта құруға ықпал етеді, бұл зерттеу пәніне салмақтылық және тереңдік береді. Мысал ретінде «үн» анықтамасын 5.1-ші тақырыптағы К.Ш. Нұрланованың авторлық интерпретациясында музыкалық философия пәні ретінде келтірілгенің еске түсіруге болады. Бұл ғылыми ереже, бір жағынан, «сарын» – ырымдық сиқырлы әуен сияқты терминнің мәнін ашқан музыкатанушылардың әзірлемелерімен растайды. Оны: 1. бақсы; 2. Батыс Қазақстанның дәстүрлі үйлену тойындағы қалыңдықтағы

келін; 3. жырау орындайды. Екінші жағынан, олар «үн» терминді туындысы ретінде зерттеуге, яғни сары үннен шыққанға ықпал етеді.

Сары – бұл халықаралық константа: барлық ежелгі халықтар үшін терең құрметті құдай болған күннің бейнелі атауы. Буряттардың, моңғолдардың, тувалардың және басқа моңғол тілдес халықтардың арасында оны Сааган Сар деп атайды. Сар – Күннен, шеңбер (шар), басқаша айтқанда – айналмалы уақыт. Өйткені мәдениеттің тәңірлік күнтізбесінде уақыт бір сәт емес, кең және анағұрлым ауқымды тұжырымдама. Онда барлық модустар – өткен, қазіргі және болашақ – бір жазықтықта орналасқан және қабылдау мәңгілік цикл ретінде өмірді түсінуге бағындырылған. Осылайша, сарын, сары үн деген өмір мағынасында әмбебап масштаб алады.

«Қоңыр үн» – бұл әлемді жаратқанға дейінгі алғашқы үн. Демек, «домбыраның қоңыр сазы» – жүректен шыққан қасиетті домбыраның тыныш дыбыстары, сол себепті күйдің өзі «қоңыр күй» деп аталады. «Қоңыр дауыс» – обертондарға бай сабырлы, жуан дауыс. Қармақшы мектебінің (Қызылорда облысы) жыраулары төменгі негізгі тондарды шығаруға негізделген тамақпен ән айту техникасын қолданады. Сонымен қатар бай дауысты «қоңыр дауыс», ал обертондардың, яғни жоғары дыбысталатын тондардың өзін «қоңырау» деп атайды. Сондай-ақ «қоңырау» дегеніміз – қорғаныс функциясын атқаратын қоңыраулар және басқа да өздігінен дыбыс шығаратын металл салпыншақтар. Олар бақсының киіміне тігіліп, қобыздың басына ілінген. Бақсылықты жою процесінде олар балалар ойыншықтарына айналады.

«Қоңыр тіршілік» – болмыстың шексіздігін философиялық тұрғыдан анықтасақ ырғақты бір қалыптағы тіршілік. Қорытындылай келе, «Қоңыр» сөзінің кең мағыналық өрісінде құпия мағына бар екенін атап өтуге болады. Және де көбінесе «мұн», қайғы сөзімен кездесетіні де заңды. Түбегейлі өзгерістер кезінде «Қоңыр» сөзі көңіл-күй символының мағынасын, әрине, әсемдікке ие болды, сонымен қатар қиыншылықтарды жеңуге деген тынысу еркі мен ұмтылысты қамтиды. Мұндай көңіл-күйлерді ең алдымен ақындар, ойшылдар, қоғам қайраткерлері қолдап насихаттады [Мұрат Әуезов].

Біздің ата-бабаларымыз Әлемнің әмбебап рухани қосығыштарына сәйкес терең, асыл тембрлі, яғни бояуы бар дыбысты қоңыр дейді. Сонымен қатар қоңыр деген әншілік және аспаптық мәдениеттердің жанры. Әндерді, домбыра мен қобызға арналған күйлерді «Қоңыр», «Қоңыржай», «Жайқоңыр» деп аталынады немесе Дина Нұрпейісованың «Әсемқоңыр» күйі секілді балалық шақтың мұнсыз бейнесін суреттейді. Өмір туралы барлық түсініктер, кейде оның қиын сәттері, өткен өмір, осы сәт, болашақ туралы терең, ойлы, байсалды, шоғырланған

шешім қабылдау сәтін көрсететін күй. Төкпе және шертпе дәстүрінде де кездеседі. «Қоңыр үнді қара домбра», «қоңыр бұрау», «қоңыр күй», «қоңыр дауыс» ұғымдары қазақтардың домбыра музыкасында синоним болып табылады, бұл домбыраның тембрінің дыбыстық диапазонын да, кең мағынада күй философиясын да білдіреді. Ән айту мәдениетінде мәдениет реңктерін көрсету үшін жұмсақ, байсалды, әдемі дауыс, сабырлы ән, сабырлы әуен деген мағыналарды қолданылады.

Ақын – қазақтарда суырыпсалма ақын әрі әнші. Сөздің мағынасы «ақ» + «үн»-деген яғни қасиетті дыбыс мағынасында. «Ақ» бастапқы негізі – ақ тазалық, рухани тазалық мағынасында тәңірлік мәдениетінің көптеген сөздерде кездеседі: ақсақал; Ақсақ құлан; Ақ қу; Ақ Қаз; Ақ сүйек, ақ бата, ақ сут ... Ақын кең тарамды лирикалық, эпикалық ән репертуарын орындаушы. Олардың негізгі іс-әрекеті айтыстарға қатысу және рәсімді белгіленген салт жорасы бойынша отбасылық-тұрмыстық дәстүрлерді өткізу болды. Ақынның мәдени-шығармашылық іс-әрекеті ой тереңдігімен, қорыта білу қабілетімен ерекшеленетін қайталанбас тұлғаның жарқындығын көрсетеді. Бұл үрдісті ақын шығармашылығының барлық даму кезеңінде байқауға және философиялық-эстетикалық ерекшелік ретінде атап өтуге болады (Ө. Мұхамбетова, Қ. Нұрланова). Түптеп келгенде, «үн», «сарын», «ақын», «қоңыр үн» терминдерінің ортақтығын, ұқсастығын бір мағынасын қамтитын көрсетеді.

Көпмағыналы мәдени әмбебап «қара» сөзінің де әртүрлі мәндік деңгейлері бар. «Қара жер, қара шаңырақ, қара сөз, қара домбыра» және т.б. тіркестер тұрақты, мәңгі, уақытқа бағынышты емес дегенді білдіреді; ә) жанрдың атауында *қара* сөзі бастапқы, басты, қарапайым, ұлы, күшті, қарымды, қасиетті өлең сияқты бірқатар коннотацияларға (сөздің қосымша мағынасына, яғни көп мағыналарға) ие. Сонымен, «қара өлең», «қара домбыра» дүниетанымдық константалары ата-бабаларымыздың рухани мәдениетінің өмірлік мәні бар және мағына жасаушы мәнін көрсетеді және білдіреді.

Осылайша «Қара» дегеніміз – өмір мен мәдениеттің тұтастығы, мәдениетті табыну ретінде түсіну деген жер болмыстың, яғни бүкіл әлемнің тұтастығын, дүние мен адамның бірлігін, тіршіліктің мәңгісін білдіретін анықтамасы. «Қара» халықтың тек материалдық болмыс ретінде ғана емес, керісінше рухын білдіретін мәдени коды, аудиовизуалдық рәмізі болып табылады.

Қорыта келе, қазақша, кеңірек – түркі музыкалық терминологиясына қысқаша шолу жасай отырып, қазіргі ғылыми танымда бұл тек қазақ музыкатануының ғана емес, сонымен бірге музыкалық түркітануының да саласы болып табылатындығын атап өтеміз (С. Жансейітова, С. Аязбекова, А. Бердібай, С. Өтеғалиева және басқалар).

Ұсынылған әдебиеттердің тізімі:

1. Тақырып бойынша Б.Ж. Қоқымбаеваның 2 видеодәрістері: Канал: Музыкознание Лекция 1. https://youtu.be/J_XVty4bbI0 лекция 2. <https://youtu.be/zrYPnGfDPw4>
2. Кокумбаева Б.Д. Неисчерпаемый мир музыки Великой Степи: монография / Б.Д. Кокумбаева. – Павлодар: ППУ, 2020. – 155 с. – сс. 66-72. <http://кітапхана.қаз/catalog/201101/201101.htm>

18 тақырып. Әл-Фараби, Абай Құнанбаевтың және Шәкәрім Құдайбердіұлының музыкалық эстетикасы

Тақырыптың мақсаты: қазақ эстетикасы, соның ішінде музыкалық эстетикасы туралы атақты тұлғамымыздың көзқарастарымен танысу

Пәннің негізгі терминдері және ұғымдары: музыкалық эстетика, «Музыка туралы үлкен кітап, «Ойлы күй», «Есті ән», ақыл-ой

Әл-Фараби, Абай Құнанбаевтың және Шәкәрім Құдайбердіұлының музыкалық эстетикасы тақырып бойынша сұрақтар:

1. Қазақ эстетикасының қалыптасуы. Әл-Фарабидің эстетикалық көзқарастары
2. Музыкалық эстетикасының негізін қалаған Абай және Шәкәрім

Дәріс:

1. Қазақ эстетикасының қалыптасуы

Музыкатанудың тағы бір бағытын, атап айтқанда: әл-Фараби, Абай және Шәкәрімнің музыкалық эстетикасың қысқаша сипаттайық. Қазақ мәдениетіне көркемдік-эстетикалық бастама тән болғандықтан, қазақ музыкатануына да енеді, өйткені бұл зерттеу пәнінің ерекшелігі болып табылады. Айтқаны музыкалық терминологияның ұғымды түрдегі емес, керісінше, бейнелік-көркемдік формасымен сипатталады. Мұндай, яғни бейнелік-көркемділік бастама көптеген ғалымдардың еңбектерінің стилдерінде ұсынылған. Мәселен, ғылыми-көркем новеллалар болып табылатын А. Жұбановтың «Замана бұлбұлдары», «Ғасырлар пернесі» монографияларына келтірейік. К.Ш. Нұрланованың еңбектерің алсақ, ғалымның қазақ халқының ауыз мәдениетінің эстетикасы зерттеу пәні ретінде негізгі және маңызды орын алады. Соңғы мысал – «Көшпенділер. Дәстүрлі қазақ өнері арқылы әлемді тану эстетикасы» тақырыбындағы ұжымдық монографиясы. Бұл қызық жинақта жетекші музыкатанушылар Б. Қарақұлов пен А. Мұхамбетованың құнды мақалалары да бар.

Музыкалық эстетикасының, кеңірек – орта ғасырдың көрнекті ойшылы әл-Фарабидің музыка теориясына қысқаша сипаттамасына

тоқтала отырып, оның ғылыми еңбектері әдемі өлеңдер сияқты екенін айту керек. Зерттеушілер дұрыс атап өткендей, «сұлулық туралы идеялар мен пікірлер болуы мүмкін, сонымен қатар пікірлердің де сұлулығы болуы мүмкін. Әбу Насыр әл-Фарабиде біз біріншіні де, екіншісін де кездестіреміз». Әл-Фарабидің сұлулығы көп жағдайда жақсылыққа, қоғамдық игілікке және әділеттілікке сәйкес келеді, өйткені ол белгілі бір дәрежеде эстетикалық және этикалықты өзара байланыста және бірлікте қарастырады. Әл-Фарабидің сұлулығы – бұл үйлесімділік, бөліктер мен қасиеттердің шамалас, сай келушілікті, басқаша айтқанда, сұлулық шамасын сезінуінде көрінеді.

Музыканың мәселелерін көрнекті түркі ойшылы, классикалық мұсылман ғылымының қалыптасуындағы негізгі өкілдерінің бірі әлем туралы идеялармен байланыстырып зерттеді. Шығыстағы музыка ғылымының негізін салушылардың бірі, тіпті кейінгі орта ғасырларға дейін оған тереңдігі мен жан-жақтылығы көзқарасына сәйкес ешкім келмеген әл-Фараби музыкатануының дамуындағы екі дәуірдің арасындағы өзіндік шекарасын белгіледі. Оның ғылыми шығармашылығы, бір жағынан, антикалық ежелгі мұраны игеру кезеңін аяқтады. Екінші жағынан, мұсылман ғалымдарының еңбектерінде музыка мәселелерін одан әрі түпнұсқалық түсіндіруге жол ашты.

«Музыка туралы үлкен кітабының» алғы сөзінде ол ежелгі кезеңдердегі «теориялық өнерде» музыканың анықталған «іргелі қағидалары» мен музыканың «таным» жолдарының жоқтығына назар аударады. Және музыкалық ғылымның негіздері мен әдістерін өзінің шығармасының басты мақсаты ретінде анықтайды. Сөйтіп, «Музыканың үлкен кітабында» бұл мәселені әрі қарай талқылау әл-Фарабидің музыка туралы теориялық білімнің мәні мен оның әдіснамасы туралы пікірінің негізделуі ретінде көрінеді. Түптеп келгенде, ғалымның «білімнің» мәні мен «таным» жолдары туралы пайымдауының жалпы аясында оның шығармашылығының жетекші тақырыптарының біріне сәйкес келеді.

Трактатқа кіріспе музыкалық-теориялық тұжырымдаманың осы аспектісін зерттеуде ерекше маңыздылыққа ие болды: кіріспе мәселелері мен лексикасы, автордың өзінің философиялық еңбектері мен Аристотельдің «Екінші аналитикасына» сілтемелері музыка ілімінің философиялық ұстанымдарын кең зерттеуге жол ашты, өйткені әл-Фарабидің негізгі ережелеріне, идеяларына сүйенеді.

Әл-Фарабидің зерттелген пәнге деген көзқарасының тағы бір ерекшелігі – ғалымның дүниетанымының көрінісі болып табылатын музыкалық өнер, бұл пәнді ол «ақыл-ойдың заты ғана емес, ойлау субстанциясы ретінде, яғни мән, негізде жататын бірдеме деп

түсіндіруінде. Музыкалық өнер болмысының себептік байланыстарын қайта құруға ғылыми конструкцияның үйлесімділігі мен дәлелдеудің ұтымдылығы бағытталған теориялық тұрғыдан қарастыру қолданылады.

Тарихи тұрғыдан алғанда, Қазақстандағы музыка туралы қазіргі кездегі тану объективті себептермен музыка ғылымының ортағасырлық, философиялық-эстетикалық бағытымен сабақтастықта болған жоқ. Неге десе, ғылыми тақырып ретінде орта ғасырлар дәуірі айтарлықтай жабық болды» Джумакова У., б. 16. Демек, орта ғасырларда пайда болған ғылыми бағыт нақты қазақ музыкасын зерттеумен байланысты болмады. Соның ішінде әл-Фарабидің музыкалық эстетикасымен де байланысы жоқ.

2. Музыкалық эстетикасының негізін қалаған Абай және Шәкәрім

Бүкіл әлем 175 жылдығын 2020 жылы атап өтетін қазақ халқының атақты ұлы Абай Құнанбаев – көрнекті ақын, әнші-композитор, ағартушы, ойшыл. Бір жағынан, Абай ауызша мәдениеттің тасымалдаушысы, оның би іс-әрекеті, сонымен қатар халық сүйетін Абай әндері де растайды. Сонымен бірге Абай қазақтың жазба мәдениетінің негізін қалаушы, атап айтқанда: әдебиет пен философиясың. Осылайша оның іс-әрекетінің екі салалары да әмбебап байланыс сәті ретінде сабақтастықпен сипатталады.

Арқа стиліндегі қазақ әнінің дамудың жаңа кезеңі Абай Құнанбаев шығармашылығынан басталады. Абайдың реформалық іс-әрекеті әннің жаңа көркемдік-эстетикалық үлгісіне бет бұруына Абайдың жазба дәстүрдің ақыны ретінде қалыптасуы маңызды рөл атқарды. Ә. Сабырованың айтуынша, жазба мәтіннен талап етілетін ерекше толықтық, өлең мен әуеннің интонациялық үндестігін саналы түрде іздеумен бірге, басқа көркемдік құралдарын іздестіруге әкелді.

Бұл процестердің тереңдеуі жергілікті Сарыарқаның ән дәстүрінде жалғасын тауып, Шәкәрім мен Абайдың реформаларымен байланысты түбегейлі бетбұрысқа жетті.

Олар жаңашыл деп жариялаған жаңа стильді «Бұл ән бұрынғы әннен өзгerek», «Жаңа ойдан шығарған бір бөлек бұл ән» өлеңдерінде реформалардың ережелерінде айқындады. Оларда поэтикалық және музыкалық жаңашылдықтар бір-бірін толықтырып дамыды, және поэтикалық ережелер музыкадағы реформалық принциптерді дәл түсіндіру ретінде қызмет етті. Поэтикалық тұжырымдардан ақындардың жазбаша поэтикалық дәстүрге жататындығы олардың шығармашылық әдістерінің жаңалығын айқындағаны көрінеді. «Көңіл құсы күйқылжыр шартарапқа» өлеңінде Абай алғаш рет ән реформасы туралы: «Сөз түзелді тыңдаушы сен де түзел» деп, жаңаға бет бұруды білдіреді.

Абай мен Шәкәрімнің жаңару реформасының өзегі әннің музыкалық-поэтикалық синтезінің маңызды құрамдас бөлігі ретінде сыйымды, терең поэтикалық сөзге деген көңіл аударуында («Ойлы күй», «Есті ән»), сондықтан сөзді музыкалық интонациямен байланыстыру орындаушы үшін ең маңызды талапқа айналады.

Жаңа әннің сапалықтарын анықтай отырып, Абай мен Шәкәрім оның қажетті қасиеттерін анықтайды. Олар форманы жетілдіруді ғана емес, сонымен бірге мазмұнның тереңдігін де қамтиды («тәтті ән» – ойлы күй», «есті ән» – ақылды, саналы ән, күй деген мағыналарында). Әннің астарлы мағынасы бар, олар ақындардың пікірінше, тек «таңдалғандарға» ғана түсінікті. Ән өзіндік құпияның («сыр») түрі ретінде түсініледі, мұнда әншілік пен әннің сыртқы параметрлерінен гөрі, ішкі мәні маңыздырақ.

Абай мен Шәкәрімнің айтуы бойынша, әннің көркемдігі форма мен мазмұнның екеуі де бірдей маңызды, сондықтан мәтіннің артикуляциялау жеткізген ойлау қабілеттері бар орындаушылар мен тыңдаушыларды тәрбиелеуге ықпал етеді («Ой көз», «Жақсы ән мен тәтті күй, көңілге түрлі ой салар»).

Ойшылдар өз өлеңдерінде музыканы тыңдау туралы ой-пікірлерін айтады. Олар тыңдауды үш сатылы процесс ретінде қарастырып маңыздылығын көрсетеді: 1) дайындық кезеңі, 2) тыңдау, 3) пост-стадиалдық кезең, яғни тыңдаудан кейінгі кезең. Ғалымдар тыңдау ең алдымен адамға тәрбиелік әсер етеді дейді, сондықтан тыңдаушының моральдық-этикалық қасиеттеріне назар аударылады. Олай дегендері, тыңдау тек эстетикалық ләззат ретінде ғана емес, терең мағынада түсінгендерің көрсетеді. Музыканы ақындардың сипаттамасы бойынша «кемел адам» (толық адам) қасиеттері бар тұлға ғана толық бағалы қабылдайды. Абай мен Шәкәрім мұндай қасиеттерге ішінде эмоционалды (жүрек пен жан) және рационалды (ақыл-ой «ақыл») бар «ақыл», «қайрат», «жүректі» енгізеді.

Тыңдаудың нәтижесі – ағзаның және қан тамырларының жұмсаруы, тазартудың көз жасы. Бұл рухани жайлылықтың «балқуы», «еруі» көңіл-күйлері, көңіл ашарымен тән дейді ойшылдар. Осылайша, көркемдік коммуникацияның, яғни қатынастың, байланыстың нәтижесі үлкен ішкі зияткерлік жұмысқа серпін болды.

Абайдың жаңашыл шығармашылығы өз заманының түсінігінен туған. Болашаққа бағытталған қазақстандық қоғамның терең, өмірлік рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру арқылы ізбасарлар мектебі дүниеге келді. Солардың ішіндегі ең көзге түскені - Шәкәрім. Абаймен тек қан ғана емес, сонымен бірге рухани туыстық байланыстыра отырып, философия, поэзия және әншілік саласындағы дәстүрлерін жалғастырды. Дәстүрлі музыкалық тілде түбегейлі өзгерістер жасаған

екі ұлы тұлғаның шығармашылығы қазақ әнінің дамуында жаңа көкжиектерге жол ашты.

Олардың қазақ әнінің стилін, музыкалық және стилистикалық ерекшеліктерін дамыту XX ғасырда қазақ музыкалық мәдениетінің барлық жанрларында дамуы мен көрінісін алды. Абай мен Шәкәрім ән өнерінің мағыналық негіздері ретінде белгілеген «өнердің жайы», «әннің жайы», «әннің мәні» категориялары авторлардың эстетикалық тұғырнамасын құрайды және музицирование, яғни музыкамен айналысу: музыканы тыңдау, орындау және шығару процестерін түсінудің кілтін береді.

Көшпенді өмір салты дағдарысымен, саяси және әлеуметтік-мәдени тұрақсыздықпен, халықтық толқулармен бірге уақыттың тыныс-тіршілігін дәл көрсететін жаңа ән стиліне табиғи бетбұрыс Абайдың рационалдық, яғни ақыл деген мағынадан шығармашылығың өнімі ретінде «есті әні» болды. Жаңа стиль туған мәдениеттің негізінде өсті, XIX ғасырдың ортасында қалыптасқан бұрынғы қазақтың музыкалық дәстүрлерімен тығыз байланысты. Осылайша, Абай мен Шәкәрімнің әндерінің мазмұны саз мәдениетінің рухани ортасын, этикалық көзқарасын, биік жалпылау жолдарын, философиялық ойлаудың даналықтарын бейнеледі. Нәтижесінде жыр философиясы Абай мен Шәкәрімнің өмірбаянды әндерде, нақыл әндерде және қоштасу әндерде жаңа тыныс алды.

Сонымен 2-ші модульде қазақ музыкалық мәдениетінің морфологиясына жалпыланған аналитикалық сипаттамасы берілген. Оның құрылымы Ұлы даладағы мәдени-тарихи процестің жалпы бағытын бейнелейтінің және білдіретінің көрсетілген. Осылайша еліміздің музыкалық мәдениетінің құрылымы екі еселік тұтастық ретінде көрінеді. Ұлы Дала мәдениетінің бастауы, шығыс ауызша мәдениеттің жалпы түрі саз құрастырады. Екіншісі – қазақ мәдениетінің жаңа бір қабаты – жазба түрдегі батыс мәдениеті негізінде қалыптасады. Әр қабатта еліміздің мәдени морфологиясы өзіне тән заңдылықтарымен сипатталды. Ұлы Даланың үн әлемің алсақ, мәдени біртұтастық пен ерекшеленеді. Айтылғанды саз өнері, білім беру және музыкалық ғылым, дәлірек, алдың ала ғылым бойынша талдадық. Екінші – еліміз үшін жаңа қабатта аталған мәдени формалар еуропалық дәстүрінде жалғасын тапты. Және де жаңа мәдени-тарихи жағдайда қалыптасып дамыды. Заманауи Қазақстанда ғылыми, яғни теориялық тұрғыда саз мәдениеті арнайы зерттеледі.

Сөйтіп, ұлттық музыкалық мәдениеті шығыс сазы да, батыс музыкасың да енгізіп, олардың шығармашылық интерпретациясы қазақ музыкасының қайталанбас әлемін құрастырады.

МОДУЛЬ III.

Қазақ музыка мәдениетінің әлеуметтікдинамикасы

19 тақырып. Мәдениеттің әлеуметтікдинамикасы туралы жалпы сипаттама

Тақырыптың мақсаты: Мәдениеттің әлеуметтікдинамикасы туралы жалпы түсінік беру

Пәннің негізгі терминдері және ұғымдары: мәдениеттің әлеуметтікдинамикасы, іс-әрекет, архаикалық акустикалық мәдениет, дыбыстық-аспаптық тәжірибе

Мәдениеттің әлеуметтікдинамикасы туралы жалпы сипаттама тақырып бойынша сұрақтар:

1. Мәдениеттің әлеуметтікдинамикасы
2. Ежелгі акустикалық мәдениеттің қалыптасуы

Дәріс:

1. Мәдениеттің әлеуметтікдинамикасы

Мәдениеттің әлеуметтікдинамикасы – ішкі және сыртқы факторлардың әсерінен мәдениет пен адамда болатын өзгерістер. Өзгерістер, яғни, даму – әлеуметтің де, мәдениеттің де ажырамас қасиеті. Осылайша мәдениеттің әлеуметтікдинамикасы – қоғамның құндылық-мағыналық саласын жасаушысы, адам іс-әрекетінің үдерісі мен нәтижесі.

Іс-әрекет – сыртқы дүние мен адамды мақсатты өзгеруімен байланысты адам болмысының басты атрибуты, яғни ерекше белгісі, төлсипаттардың бірі. Осылайша, адамның іс-әрекетінде социодинамикасы мәдени-тарихи өлшемге ие мәдениет құрылады.

«Музыкалық мәдениеттің морфологиясы: әдіснама мәселелері» тақырыбында атап өтілгендей, мәдениеттің әлеуметтікдинамикасы үш кезеңнен тұрады: алғашқы рухани-практикалық тұтастық, жеке салаларға бөлінуі, біріктірілген тұтастық. Бұл – мәдени-тарихи үдерісінің жалпы үрдісі, оның әртүрлілігі адам мен қоғам іс-әрекетінің нәтижесі болып табылады. Ол өз тарихи-мәдени дамуында келесі даму кезеңдерін өтеді: архаикалық, яғни ежелгі акустикалық мәдениет, дәстүрлі акустикалық мәдениет, музыкалық өнер, кәсіби музыкалық практика. Адамзат тарихының барлық кезеңдерінде музыкалы-шығармашылық іс-әрекет, мәдениеттің социодинамикасында өтетін өзгерістерді белгілейтін сезімтал барометр ретінде қызмет атқарады. Әр тарихи кезеңнің қайталанбас бірегейлігі, әртүрлі әлеуметтік-мәдени қауымдастықтарда адамды ілесіп жүретін, «ерекше климат», «заман рухын» ұсынады.

Осылайша мәдениет социодинамикасына тарихи сипаттама тән. Сонымен қатар бұл географиялық өлшемімен сипатталады, өйткені мәдениет жалпы (жалпыадамзат феномені) ғана емес, ерекше (ұлттық) және жеке (жеке индивидке тән) болып табылады.

Тарихи (диахрондық) және географиялық (синхрондық) өлшемдерді есте ұстай, мәдени-тарихи үдерісінің аясында қазақ музыкалық мәдениетінің сипаттамасын берейік.

2. Ежелгі акустикалық мәдениеттің қалыптасуы

Мәдениет, оның ішінде музыкалық салада, ежелгі заманда қалыптасты. Осы кезеңдегі есту қабілетіне негізделген ауызша феномен ретіндегі музыка «архаикалық акустикалық мәдениет» (акустика – дыбыс құбылыстарын зерттеу саласы) деген анықтамасын алды. Бұл жалпы адамзат өркениеттің алғашқы кезеңінде мәдениетіне трансляциялаудың, яғни тасымалдаушы ретінде басты орын ауызша тәсілі тән. Осы тіл қалыптасқанға дейінгі кезеңде қарым-қатынас жасаудың басты құралы ретінде дыбысты-интонациялық кешен маңызды орын алған. Бұл процесс шеңберінде күнделікті өмірдегі дыбыс-сигналдан семиотикалық, яғни ақпаратты сақтайтын және беретін белгілік жүйе ретінде, дыбыс-тілге дейін ұзақ эволюция, яғни қалыпты даму болды.

Осылайша музыка мен музыкалық мәдениеттің қалыптасуына адамның алғашқы дыбысты-шығармашылық практикасы әсер етті. Ол күтпеген, өздігінен (әлі саналы емес) сипаты бар қоршаған ортаның дыбыстарын эмоционалды-сезімдік қабылдауына негізделген. Бұл, қоршаған ортаны және өзін-өзі тануды түсінуге бағытталған музыкалы-шығармашылық іс-әрекеттің субъективті түрі.

Сомасы әлі қоғамдық сананың тұтастығына қалыптаспаған, дара тәжірибенің басым болуы, қоршаған шындық пен өзінің ішкі әлемін сезінетін, әрбір адам бір мезгілде «шығарушы» да, «орындаушы» да және «тыңдаушы» болған кезде, көбінесе іс-әрекеттің индивидуалдық, яғни жеке формаларын құрастырады. Осылайша, ежелгі акустикалық мәдениет соло, яғни жеке синкретикалық тұтастықты ұсынады.

Архаикалық адамның музыкалы-шығармашылық іс-әрекетінің іске асыру мәдени формалары ерте фольклорлық интонациялау, яғни әндету және дыбыс-аспаптық практика болып табылады. Ежелгі ата-бабалар іс-әрекетінің алғашқы «нәтижесі» тек бір рет ғана шығарылған және елестетілген жеке-дара құбылыс. Сонымен қатар, адамша дыбыс-талуының қалыптасу үдерісі музыкалы-шығармашылық іс-әрекеттің қажетті нәтижесін жинақтау қайнар бұлағы болды.

Осылайша бұл кезеңде архаикалық акустикалық мәдениет тұтас түрді ұсынады. Ғылыми еңбектердің кешендеріне негізделген акустикалық мәдениеттің алғашқы моделін жалпы адамзат феномені ретінде сипаттауға болады. Осындай мифологиялық мәдениет аясында

калыптасқан түрінде музыка жетекші орынға ие болды. Архаикалық классикалық мифтің ерекшелігі – әлемді жанды-жансыз деп бөлмей-ақ бір тұтас ретінде қабылдануы.

Келесі кезең – қос құрылымға негізделген дуалды мифология. Мұнда көне адам алғаш рет өлімді өмірінің соңы ретінде түсініп, бұл «жаңалықты» жоқтауда (жерлеу зарында) білдіреді. Бұл көркем мәдениет және өнер ретінде сипаттауға келмейтін өте ерекше құрылым. Онда қазіргі түсініктегі саз-сарын жоқ, оған тұрақсыздық, аяқталмағандық тән. Жоқтауды орындауға қайғы, қасірет, күйініш сезімдері итермелейді және ол музыкалық емес интонацияларға толы болады, кез келген жерде жоқтау өксікпен, зармен, айқаймен үзіліп кетуі немесе мүлдем тоқталуы мүмкін. Осылайша, жерлеу жоқтауларын архаикалық акустикалық дәуірдің синкретикалық феномені ретінде анықтау заңды.

Сонымен қатар Өмір мен Өлім мәселесі – жалпы адамзат өркениеттің «мәңгілік» тақырыбы. Осыған орай, біріншіден, жоқтау музыкалық өнер ретінде мәдениеттің ауызша да, жазбаша да түрінде жанр ретінде терең дамып қалыптасады.

Екіншіден, өлім антитезасы, яғни қарсысы ретінде Жер бетіндегі барлық халықтардың мәдениетінде алғашқы музыкалық жанр болып бесік жыры табылады. Оны әлемдік мәдениеттің әмбебап жанры ретінде сипаттауға әбден болады. Өйткені ана бесік жырын қай тілде айтса да оны үнемі жаңылмай тануға болады, ол басқа жанрлардан ерекше.

Бұл айтылғандар бесік жырының музыкалық тілінің ерекшеліктерімен түсіндіріледі. Олардың ерекшелігі махаббатқа, мейірімге, нәзіктікке, қамқор-лыққа толы интонациясында. Бесік жыры – адамзат тарихында алғаш рет махаббат сезімі қалыптасқан жанр және қоғам тарихындағы алғашқы махаббат ер адам мен әйел адамның арасындағы махаббат емес, Ананың өз Нәрестесіне деген махаббат болды. Сонымен халықаралық мәдениетте барлық жер беті тұрғындарының барлығына түсінікті, аударуды қажет етпейтін алғашқы және жалғыз музыкалық тіл пайда болды.

Ана махаббатының әнұраны – бастапқы қалыпты мәдениетте және өнердің көптеген түрлерінде жетекші тақырыптардың бірі. Ол әлемнің барлық халықтарының мифінде адамзат тегінің арғы шешесі ретінде Акку, Ак каз бейнесінде дәріптелген. Ана жүрегінің ғажайып сезгіштік қасиетін бабаларымыз аңғарған және Қорқыт туралы түріктің көптеген көшпенді этноқоғамдарында аңыздарда сақталған. Палеолитикалық «венералар» – палеолит дәуірінің мүсінді бейнелері – анаға табынушылық деп есептейтін өнертанушылармен де келісеміз, өйткені әйел денесін сұлулық кілті деп түсіну анағұрлым кеш – антикалық әлем өнерінде пайда болды.

Ана махаббаты риясыз, шексіз, сондықтан да бесік жырының тілі де жылылыққа, жайлылыққа, тыныштыққа (бейбітшілікке) толы. Музыкалық белгілер – бірқалыпты қалғытатын ырғақ, сабырлы қарқын, бір сарынды қозғалыс. Бұл таза сезім әлемі тыныштыққа толы. Сондықтан ана айтқан бесік жыры сәбиді ұйықтатып, тыныштандыра отырып, иландырушы психологиялық әсер етеді.

Бесік жырының жанрлық ерекшелігі оларды ер адам мен әйел арасындағы махаббат сезімінен туындаған лирикалық махаббат өлеңдерімен салыстырғанда айқын көрінеді. Ер адам мен әйел адам арасындағы жеке махаббат мүлде басқа сезім тіліне ие. Ол күманға, толқынысқа, құмарлыққа, дірілдеген токқа, экспрессияға, шабыттылыққа, күтуге, зарығуға толы:

*Өлі бойға жан жүгірді,
Қайратым құрыш болды нан.
Мұз жүрегім май сықылды,
Еріп от боп күйді жан.
Қор қылуға құдіреттен.
Жүрегіме түсті өрт.
Тайды аяғым ескі серттен,
Түсті емсіз қатты дерт.*

Музыкалық өнерден де көптеген мысалдар келтіруге болады. А.С. Пушкиннің лирикасына Г. Берлиоз, Р. Шуман, Р. Вагнер, Ф. Шуберт, П.И. Чайковский және т.б. романтик-композиторлардың шығармалары сарындас.

Осылайша көркем мәдениет және музыкалық өнер тарихындағы бірінші жанр бесік жары болып табылады. Бұл туралы әуенді кантилена түріндегі лирикалық музыкалық бастау мысалында – музыкалық, сазды тілдің қалыптасуын қадағалауға және қайта жаңғыртуға болатын бесік жырының тілі дәлел бола алады.

Тақырып бойынша өзіндік бақылауға арналған сұрақтар:

1. Мәдениеттің әлеуметтікдинамикасы – бұл
2. Мәдениеттің әлеуметтікдинамикасының негізгі кезеңдері
3. Архаикалық акустикалық мәдениет – бұл
4. Архаикалық акустикалық мәдениеттің негізгі қасиеттері
5. Ерте фольклорлық интонациялау

Ұсынылған әдебиеттердің тізімі:

1. Кокумбаева Б.Д. Неисчерпаемый мир музыки Великой Степи: монография / Б.Д. Кокумбаева. – Павлодар: ППУ, 2020. – 155 с. – сс. 86-89. <http://kitaпха на.каз/catalog/201101/201101.htm>

2. Гулякина Н.Е. (Смирнова) Социально-философский анализ музыкального творчества в казахской культуре – Автореферат канд.дис. – Алматы, 2010.

3. Кокумбаева Б., Сағындықұлы Б., Кокумбаева Л. Мәдениеттану негіздері. Оқулық. – Павлодар: ҒӨФ «ЭКО», 2002. – 144 б. – 14-17 бб., 85-89 бб.

4. Мәдениет динамикасы <https://ikaz.info/m-deniet-dinamikasy/>

5. Социодинамика культуры https://studme.org/129205225583/kulturologiya/sotsiodinamika_kultury

20 тақырып. Дәстүрлі акустикалық мәдениеттің әлеуметтік-динамикасы (жалпы сипаттамасы)

Тақырыптың мақсаты: дәстүрлі акустикалық мәдениеттің әлеуметтікдинамикасы туралы жалпы сипаттама

Пәннің негізгі терминдері және ұғымдары: дәстүрлі акустикалық мәдениет, индустриалдыққа дейін, саз мәдениеті, музыкалық-шығармашылық іс-әрекет, номадшылық

Дәстүрлі акустикалық мәдениеттің әлеуметтікдинамикасы (жалпы сипаттамасы) тақырып бойынша сұрақтар:

1. Дәстүрлі акустикалық мәдениеттің әлеуметтікдинамикасы туралы жалпы сипаттама

2. Номадшылдық өмір сүру бейнесі және мәдениет ретінде

Дәріс:

1. Дәстүрлі акустикалық мәдениеттің әлеуметтікдинамикасы туралы жалпы сипаттама

Халықаралық ғылыми қоғамдастықта қабылданған консенсусқа, яғни жалпы келісімге сәйкес, адамзат дамудың екі кезеңінен өтіп, үшінші дәуірге енді. Ежелгі және орта ғасырларды қамтитын бірінші кезең – дәстүрлі (индустриалдыққа дейінгі кезең)); екінші – индустриалдық өркениет және үшінші дәуір – постиндустриалдық, яғни индустриалдақтан кейінгі кезең.

Ғылыми қоғамдастықта бірінші кезең екі түрлі аталынады: дәстүрлі және индустриалдыққа дейінгі. Біздің ойымызша, «дәстүрлі» ұғымы адамзат тарихының бастауы ретінде осы әлеуметтік-мәдени шындықтың (ӘМШ) мәндік негіздері мен сапалы табиғатын барынша білдіреді. Бұл – адамзаттың балалық шақ кезеңі; алғашқы Адам қоршаған табиғи ортадан, өзінің Ғарыштық үйінен уақыт өте алыстайтын және бөлінетін дәуір. Социоантропогенез (адаммен қоғамның пайда болу үдерісі), дәлірек: қоғам мен адамның шығу тегі, қалыпты, салмақты өмір салты мен ойлау стилі болды. Оны «индустриалдыққа

дейінгі кезең» деп бұл сатыны әлеуметтану, экономика және саясаттану тұрғысынан түсіндіретін постиндустриалды қоғам теоретиктері ұсынды. Бұл ұстаным мәдениет саласына да экстраполяцияланады, яғни таратылады. Нәтижесінде дәстүрлі дәуірдің мәдени-тарихи мәні әлі де ашылып түсіндірілген жоқ.

Айтқаның дәлелі, рухани қазынасының негізгі, жалпыадамзаттық маңызды константалары әзірленген архаикалық акустикалық ауызша мәдениеттің тағдыры. Саналы өмірдің бірінші қадамдарынан-ақ, ежелгі адам ақылды, табиғатпен тату, өз тайпа-руымен және өз-өзімен келісті өмір сүруге ынталанды. Алғашқы акустикалық ауызша мәдениеттің тарихи маңызы сол, бұл дәуірде жалпы адамзаттық маңызы бар рухани қазынаның тұрақты шамалары өндірілді. Оның алғашқысы – тіл. Тіл – тұрақты жүйе, соның арқасында дәуірлер мен ұрпақтардың түсінісуі жүзеге асады. Енді бірі – өз бойында ауқымды, жалпы адамзаттық өнегесін қамтитын әдеп өлшемі. Ақырында, бұл – діни-мифологиялық жүйе, ал одан рухани іс-әрекеттің бүкіл бөлшектері: емшілік, ғылым, өнер, ұстазшылық, әдебиет және т.б. бастау алады. Демек, алғашқы қауымдық дәуірде көне қоғам дәрежесіндегі қажетті мәдениет үлгісі құрылды және ол адамзаттың одан әрі дамуына негізгі тірек болды.

«Шығыстардың» көптігіне бөлінетін Шығыс мәдениетінде акустикалық ауызша дәстүрдің базистік негіздері біртіндеп дамып келеді (Л.Н. Гумилев). Шығыстың алуан түрлі әлемі а) шаруашылық-мәдени түрі бойынша (көшпенді және отырықшылық-егіншілік); ә) мәдениетті трансляциялау тәсілі бойынша (ауызша акустикалық; ауызша және жазбаша үйлесімі түрінде; жазбаша); б) рухани-діни негіздері бойынша (буддалық, ислам, тәңірлік және т.б.) өзгешеленеді.

Ұзақ және дәйекті даму нәтижесінде мұнда саз мәдениеті дамиды, ол бір жағынан тұтас жалпы шығыстық феномен болып табылады. Екінші жағынан, мазмұны мен форманың әртүрлілігін, дыбыс палитрасының байлығы мен әсемдігін таңдайтын өзіндік музыкалық-мәдени әлемдерге бөлінеді.

Батыс дәстүріне келсек, ол үшін отырықшы егіншілік, грек-рим өркениеті мен христиандық рухани-діни негіздерден бастап басымдыққа ие болатын мәдениеттің жазбаша түрі тән. Сонымен, осында жаңа еуропалық уақытта жоғары деңгейге гүлденіп және ұлттық композиторлық мектептің қалыптасуына әсер етіп, музыкалық мәдениет қалыптасады және дамиды.

Орта ғасырдың мәдениетіне жалпы тән – айқын байқалатын дифференциация, яғни музыкалық-шығармашылық іс-әрекеттердің түрлеріне бөлінуі. Алғашында музыканы қабылдайтын тыңдаушы мен

музыкалық-поэтикалық мәтінді шығарушы және орындаушы (әнші және сүйемелдеуші) интеллектуалдық-шығармашылық тұлға іс-әрекеттеріне, сондай-ақ ұстаз іс-әрекетін қоса атқаратын бөлінуі болған кезде, бұл үдеріс ұзақ тарихи уақытқа созылды.

Сонымен қатар отырықшылық-егіншілік және номадтық мәдениеттердің әлеуметтдинамикасында айырмашылықтар байқалады. Мәдениеттің шығыс, не болсама, батыс түрлерінде, егіншілік өркениеттерде діни құрамдауыш, жер өмірінің өзге аспан әлемі ретінде қарама-қарсы жеке рухани шындыққа айналады. Осылайша егіншілік мәдениетте әлем екі салаға бөлінеді – діни санасымен антагонист, яғни бітіспестік жағдайына қойылған, қасиетті (киелі) және дүниелі (құдайлы емес). Мұндай оппозицияның негізі, Дюркгеймге сәйкес, киелі рухтың маңызды белгісі – оның қол сұғылмаушылығы, бөлінуі, тыйым салуы болып табылады.

Орталық Азия түркілерінің көшпенділі әлемінде осындай қатал антагонизм жоқ. Оның ерекшелігі өмір сүру және мәдениет, барлық Универсум қасиетті жігерге толы тұтастықты құрайды. Осы айтылғандардың себептері номадизмде өмір салты мен мәдениет ретінде жатыр, бұл келесі тақырыпқа жан-жақты баяндалады.

2. Номадшылдық өмір сүру бейнесі және мәдениет ретінде

Динамика әлемі мен статика әлемі... Осылай Мурат Ауэзов «Энкидиада». Көшпенділік және отырықшылық әлемдерінің бірлігі мәселесіне» зерттеуінде номадтар әлемі мен аграрлық әлемді осылайша сипаттаған еді. Осы екі әртүрлі өмір бейнесі, екі дербес мәдени-тарихи жүйе адам заманнан қатар өмір сүрген.

Мәдениеттің белгілі бір түрінің қалыптасуына шаруашылық негіз – көшпелі мал шаруашылығы немесе отырықшы егіншілік басты әсер етті. Оның маңыздылығы соншалықты, тіпті мысалы, түркі тілдес, бірақ отырықшы өзбектермен салыстырғанда қазақтардың мәдениеті көшпелі моңғолдармен ұқсастықтары көп болған. Яғни, тіл ортақтығынан гөрі шаруашылық-мәдени түрі маңыздырақ рөл атқарған.

Көшпелілер әлемі мен егіншілік өркениетінің өзара әрекеттесуі әлемдік мәдени тарихының бүтіндей дамуының бұрынғы және логикалық құбылысы, бұл қазақ материалында жақсы байқалады. Қазақстанның аумақ жағынан кең таралған мәдениеті дәстүрлік қоғам мен индустриалды өркениеттің елесті өрбуімен, осылардың шектеулі үйлесімі өз негізінде сан алуан бірыңғай мәдени-тарихи жүйені құрайды.

Ішкі тұтастық, орасан зор географиялық кеңістіктің өзара байланысы мәдени тарихымен ерекшеленетін жүздер ұстанымында көрінісін тапқан. Ұлы жүздің аумағы Оңтүстік Қазақстан мен Жетісуда шектелген, осында көшпелі мал шаруашылығы бұрыннан отырықшы егіншілікпен үйлесіп отырды. Орта ғасырда осы аймақ қалалық өрке-

ниеттің, сауда өткелі мен суарылатын егіншілік ірі орталықтарының бірі болатын. Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанға монғол шапқыншылығы қарсаңында мұсылман өркениетінің саяси-экономикалық ошағы болды.

Ұлы жүзге қарағанда, Орта және Кіші жүздің жері араб-исламдықтың тікелей әсерінен алшақ болды. Орта және Солтүстік-Шығыс Қазақстанда орналасқан Орта жүз үшін көшпелі малшылық пен отырықшы егіншіліктен басқасына металлургия, тау кен ісі, қала өркениетінің дамуы тән еді. Орта ғасырда пайда болған осындағы қуатты мемлекеттерінің бірі Дешті Қыпшақ еді. Осыдан барып, қазіргі қазақ тілінің негізі түркі тілдері тобының қыпшақ диалектісі арқылы қаланды.

Кіші жүз, яғни, Батыс Қазақстан әлемнің еуропа мен азия бөлігінің шекарасын алып жатыр. Ол қатал табиғи-климаттық жағдайларымен – аязды қысымен, ыстық жазымен, судың тапшылығымен, ұшы-қыйырсыз даласымен, шөлейтімен – сипатталады. Бұл аумақта жыл бойына созылған көшіп жүру өрістеді, осындағы қайта көшіп қону маршруттары бір жаққа мыңға немесе мыңнан астам шақырымға созылатын еді. Мұнда номадшылдық, яғни көшпенділік, XX ғасырдың басына дейін сақталды. Өйткені ол негізінен, халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайларын қамтамасыз етті.

Қысқаша шолу қазақ мәдениеттің көп ғасырлық дамуында адамзатқа белгілі мәдени-тарихи құндылықтардың барлық түрлері жүзеге асырылғанын көрсетеді. Өз бойына Ұлы Даланың көптеген этностарының мыңжылдық даналығын, өнегелі тазалығын және шығармашылық күшін шоғырлаған, ондағы көшпелі мәдениет ерекше өзектілікке ие болған (Ақышев К., Марғұлан Ә., Байпақов К., Қадырбаев М., Ерзакович Л., Қозыбаев М.). Соңғысы рухани топталуынан тұруы соншалық, тіпті материалдық қажеттілікке құлшынған индустриалды қоғам түсіне алмауы мүмкін (Тұрсынов Е., Мұхамбетова Ә., Жиһан Желтоқсан – Е. Шаймерденұлы, Әуезов М., Қарақұлов Б., Нұрланова Қ., Коқымбаева Б. және т.б.).

Ұлы даланың таралу аймағы осы міндетті анықтау үшін ең берекелі объект болып табылатыны туралы ереженің пайдасына мәдени-тарихи себептер кешені куәландырады:

1. Қазақстан аумағы – көшпелі скиф-сақ мәдени дәстүрі пайда болған және дәйекті дамыған ареал.

2. Соңғы бүгінгі күнге дейін реликтілік емес, яғни ескінің қалдығы емес, тірі жанды құбылыс, өйткені ертедегі көшпенділер дәстүрлерінің сабақтастығы мәдени-тарихи жүйеде, көптеген түркі-моңғол халықтарының менталитетінде, яғни ділінде сақталуда.

3. Отандық көшпенділіктану ғылымының дамуы, оның нәтижесі номадшылықты типтік-жинақтық жүйе ретінде қарауды айғақтайды. Бұл жүйе аса ірі тарихи-мәдени бөліктерін одан әрі және кең көлемде іздестіруге жол аша алады.

Көшпеліктің тарихи-мәдени тұрғыдан зерттелуі ұзақ мерзімді қамтыды және үздік-создық сипатта ие болды. Көшпеліктің өмір мәдениетін дербес мәдени феномен ретінде түсіну бірте-бірте пайда болды және фактологиялық мәліметтердің сандық дәрежесінің артуына сүйенілді. XX ғасырдың 60-70 жылдары Қазақстан ғылымының саңлақтары көшпелілер мәдениетін зерттеуді мақсатты бағытта өрбіді. Оған отандық археологияның нәтижелері, әсіресе, ғасырдың таңданырлық оқиғасы – Есік қорғанда «Алтын» адамның табылуы себепкер болды. Бүгін бүкіл әлем қазақ мәдениетінің тұтас бейнесін қалпына келтіруге ықпал ете отырып, әртүрлі бағыттағы, көркем әдебиеттегі мамандардың зерттеулерінде жан-жақты көрініс табатын осы олжаларға таңданады.

Орыс тілінде мәдениеттану сипатында шығарылып жарқын түрде қорытылған «Кочевники. Эстетика: Познание мира традиционным казахским искусством» – «Көшпенділер. Эстетика: дәстүрлі қазақ өнерімен әлемді тану» еңбегі. Мұнда концептуалдық мәселелер, атап айтқанда: көшпенділер-қазақтардың әдептік-эстетикалық көзқарасы қойылған және шешілген. Белгілі бір тұрғыдан қайта талданып, жаратылған материалдық және рухани дәстүрлер Ұлы Даланың тарихи-мәдени эволюциясының, яғни қалыпты даму үрдістерін терең және толық айқындауға мүмкіндік береді.

«Көшпенділік әлем бейнесі ретінде» (С. Аязбекова), үйлесімді тұтастық, дәйекті рухани эволюция тән дала менталитетіне әсер етті. А. Нысанбаевтың айтуынша, көшпелі мәдениет «руханилықты сыйғызатын және қалыптастыратын бастама» секілді, осыдан – Болмыстың бірлігі мен дүниетанымдық идеалдардың рухани биіктігін сақтауға ұмтылуы.

Іргелі категориялар қатарына рухани-құндылық аспектілердің экономикалық шындықтан гөрі, адамдардың өмірінде анағұрлым көп мәнді білдіретін көшпенділіктің сапалы, өзгеше мәдениетін жатқызған жөн. «Басты

Рухани өндіріс жүйесі, материалдық өндірістің өткінші факторларына қарағанда, ең тұрақты болады», – деп жазады М. Орынбеков.

Ой-пікірлер көркем немесе діни тұрпатта құрылған дәстүрлі жанрға бөлінгенде, философиялық емес пайымдаулар нысанының басымдылығы тұжырымдалатын, шығыс, сонымен қатар қазақ философиясының бірегейлігі авторлар тарапынан дұрыс түсіндіріледі.

Осы тәрізді хрестоматикалық үлгі – орыс тілді оқырманға Абай Құнанбаевтың «Қара сөздері» «Слова назидания» ретінде белгілі.

Қазақ көшпелі қоғамының басқа да ерекшелігі айырмашылықтары болып әрбір адамның өмірі жарықпен рухтанған ажарланған, өзгеше рухани өзара байланыстың, тегіс қамтитын қарым-қатынас идеясың өткір көзқарасы болып табылады. Бұл мәселелерді Ә. Мұхамбетова, Қ. Нұрланова, Б. Қарақұлов, М. Мұқанов әзірледі.

Жұртқа мәлім, Ұлы даланың тұрғындарының өзіне тән мәдениеті көшпелі дәстүрлер мен қалалық отырықшы-жер шаруашылығы өркениетінің қатар өмір сүруімен, аймақтың бірыңғай мәдени-тарихи жүйесін құраған өзара ықпалымен тұжырымдалады. Монғол-жоңғар шапқыншылығың аласапыран кезеңінде Қазақ қалалары қайғылы жағдайға тап болды. Тарих доңғалағы он мыңнан аса кітап қоры болған кітапхананы аяусыз жер бетінен жойып жіберді. Қазақ кітаптарының тарихын зерттеген А.М. Жиреншіннің мәлімдеуінше, ежелгі және ортағасырлық кітап пен қолжазба қоры бір жола жойылды. Әлдеқалай сақталған бірлі жарым даналары Париж бен Лондон, Копенгаген мен Ыстамбұл, Қайыр және Тегеран, Ватикан, Берлин және Дрезден кітапханаларында сақталуда.

Қазақ халқының жоғары рухани күшінің топтастырылған көрісінің жеке нысаны ретінде көшпенділіктің өткінші емес тәжірибесін білдіретіндер ауызша мәдениет болады. Дәстүрлі акустикалық мәдениетке негізделген Ұлы Дала көшпенділерінің музыкалық-шығармашылық іс-әрекеті киелі-мифологиялық тәжірибе (бақсылық), халықтық (фольклорлық) дәстүр және ауызша-кәсіби шығармашылық ретінде қызмет етеді.

Тақырып бойынша өзіндік бақылауға арналған сұрақтар:

1. «дәстүрлі» ұғымына альтернативтік, яғни балама көзқарастар
2. «Шығыстардың» көптігіндегі дәстүрлі мәдениеттердің қасиеттері
3. Батыс аймақтардағы дәстүрлі мәдениеттердің қасиеттері
4. Номадшылдық өмір сүру бейнесі ретінде
5. Номадшылдық мәдениет түрі ретінде

Ұсынылған әдебиеттердің тізімі:

1. Кокумбаева Б.Д. Неисчерпаемый мир музыки Великой Степи: монография / Б.Д. Кокумбаева. – Павлодар: ППУ, 2020. – 155 с. – сс. 89-95. <http://кітапхана.қаз/catalog/201101/201101.htm>
2. Сейдімбек А. Қазақтың күй өнері. Монография – Астана, 2002. – 832 б.
3. Аманов Б.Ж., Мұхамбетова Ә.И. Дәстүрлі қазақ музыкасы және XX ғасыр. – Астана: Мастер По, 2013. – 332 б.

4. Орталық Азия халықтарының дәстүрлі музыка мерекесі аталып өтуде 22 Қазан 2013 <https://e-history.kz/kz/news/show/2403/>

21 тақырып. Қазақ елінің ауызша саз мәдениетінің әлеуметтікдинамикасы

Тақырыптың мақсаты: Қазақ халқының ауызша саз мәдениетінің әлеуметтікдинамикасын сипаттау

Пәннің негізгі терминдері және ұғымдары: ауызша саз мәдениет, қара өлең, ауызша кәсіби тәжірибе, рухани оқиға, іштесу

Қазақ халқының ауызша саз мәдениетінің әлеуметтікдинамикасы тақырып бойынша сұрақтар:

1. Қазақ халқының ауызша саз мәдениетінің
2. Күй – түрік әлемінің феномені ретінде

Дәріс:

1. Қазақ халқының ауызша саз мәдениетінің

Ғалымдардың пайымдауынша, музыка әлемінің қалыптасуы фоникалық (фоно – дыбыс, дауыс) және меликалық (мелос, мелика – әуенді, яғни әндетілетін) кезеңдерге бөлінетін ұзақ тарихи эволюция, қалпы дамуы барысында өтті. Киелі-салт-жоралық тәжірибедегі көркем дүниетанымның алғашқы тарихи нысаны фоникалық архаикалық түрі болып табылады.

Бұл біріншіден, адамның өмір тіршілігінің өзекті әлеуметтену тәсілі, ұжымға қосылу, қоғамға қатыстылық және болмыс құпиясына ие болу ретіндегі ажырамас сатысы. Екіншіден, өмір сүрудің қажетті; бірақ сұрапыл емес, ұрпақтан ұрпаққа таратылатын салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, дәстүрлер түрінде бекітілген шарты болып табылады.

Қазақ саз ауызша мәдениеті – жаңа тарихи ғасырдың феномені, атап айтқанда: меликалық кезеңі. Ұлы дала көшпенділерде, салттық-мифологиялық шығармашылықпен туындаған рухани ортасы маңызды дүниетанымдық константаларды анықтады. Атап айтқанда: болмыстың табиғи көріністері ретінде Гармония, яғни Үндестік мен Хаос, яғни Ретсіздік ғарыш пен жер заңдарын интуитивті (сезімді) түсінуі, ұғыну, шексіз қасиетті бастамасының басымдығымен анықталған Универсумды, яғни жалпы әлемді тұтас түрде қабылдауы.

Уақыт өте келе, өмірлік тәжірибені бекітудің, сақтаудың және трансляциялаудың әмбебап көзі ретінде маңызды фольклор басым болып табылады. Фольклордың тұтас түріндегі көркем элементтері ретінде музыкалы-поэтикалық, хореографиялық және драматикалық шығармашылық болып ұсынылады. Фольклордың танымдық, эстетик-

калық және тұрмыстық функциялары оның ажырағысызы мен тұтастығын қамтамасыз етеді және бұл бірлік бейнелі-көркемдік нысанда жүзеге асырылады. Сондықтан фольклор (оның ішіндегі көркем элементтерімен) дәстүрлі рухани мәдениеттің жүйесіне кіріп, уақыт өте келе көркем мәдениетке қосылатын шығармашылықтың ерекше формаларына ие.

Қазақ халқының көшпенділер мәдениетінде фольклорлық дәстүрден көркем феномені ретінде саз өнеріне өту Қара өлең болып табылады. «Қара» ежелгі түркі тілінен – ұлы, күшті тағы да бірнеше коннотациясы, яғни көп мағыналары бар (алғашқы, басты, қарапайым, күдіретті, қасиетті сияқты). Осылайша, халықтың рухын шоғырланған түрде білдіретін феноменнің өмірлік мәнін көрсетеді.

Өлең – музыкалы-поэтикалық тұтастық: өлең; ән; өлең шығару; өлеңнің құрылуы; өлең өлшемі; өлең жинағы; ән айту; өлеңді жатқа айту; өлең айту. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, қара өлең – музыкалық және сөздік/ поэтикалық бастауды біртұтас тұтастықта біріктіретін саз мәдениетінің ерекше феномені.

Халқымызда қара өлең тар және кең мағынада қолданылады. Тар мағынада қара өлеңнің мазмұны адамның өмірі мен тағдыры, оның арманы мен үміттері туралы толғаныстары мен ойлары, қысқа өлең-поэтикалық мағынадағы жоғары адами идеалдар көрініс беретін фольклорлық қарапайым әншілік жанр.

Кең мағынада қара өлең әуесқойлық музыкалық іс-әрекет, яғни ортадағы саз қызметінің (тыңдау, орындау және шығару) ұлттық түрі. Осы мағынада Қара өлең той бастар, ауылдың алты ауызы, қонақ кәде, бастаңғы секілді әртүрлі тақырыптардағы түрлерін қонақжайлылық рәсімінің ажырамас бөлігі ретінде енгізеді. Рәсімнің мәні – қонақтардың әрқайсысы зияткерлік әлеуеті мен шығармашылық қабілеттерін шеңберде көрсетуі. Және де тек қара өлең ғана емес, сонымен қатар, сөзбен тығыз байланысты күйлерді де тарту әбден мүмкін. Дәстүр бойынша күйді тарту алдында сөз арқылы тарихта болған оқиғалар немесе өзі туралы аңыздар, әңгімелер баяндалады. Қонақтар арасында айтыстар – музыкалы-поэтикалық сайыстар: қайым-айтыс (қыздар мен жігіттер топтарының арасындағы сайыс); қыз бен жігіт айтысы; тапқатасу, қағысу (сөз арқылы айқасу); географиялық объектілерді білу жарысы – тау, жер, су өлең; өтірік өлең – шынайы емес мазмұндағы өлеңдер; жыр сайысы; шешендер сайыстарды да өткізу әбден мүмкін (Сабырова Ә.).

Сонымен қара өлең салттық-мифологиялық шығармашылықтың, нақты айтқанда қонақжайлылық салтының аясында жетілдірілген. Ғылыми түрде қонақжайлылық «Дәстүрлі қазақ музыкасы және

XX ғасыр» атты ұжымдық монографияда Б.Ж. Аманов пен Ә.И. Мұхамбетованың ойдағыдай жазылған. Даму барысында ол музыкалық-поэтикалық фольклордан саздың кәсіби мәдениетіне өтпелі форманы білдіреді. Қара өлеңнің маңыздылығы қатысушылардың әрқайсысының шығармашылық актісі өзіндік ерекшелігі, суырып-салмалық шеберлігі тұрғысынан бағаланғанына байланысты. Сонымен қатар жоғарыда айтылғандай, саз мәдениетінің кез келген жанрларын орындауы ынталандырады.

Уақыт өте келе қара өлең қонақжайлылық салтынан тыс өмір сүре бастайды, бұл ауызша кәсіби саз мәдениетінің қалыптасу процесін жандандырды. Осылайша, қара өлең эволюциясы барысында кәсіби шығармашылығы мазмұнды, тақырыпты, өлеңнің көлемін, музыкалық-интонациялық және композициялық заңдылықтарына негізделіп әнші, сал мен сері ән өнерінің кеңінен пайдаланатын іргетасы болып табылады.

Сонымен қатар қара өлеңнің әсері әншілік мәдениетінің саласымен ғана шектелмейді. Жоғарыда айтылғанындай, қара өлең тұтас феномен ретінде ауызша кәсіби саз мәдениетін қалыптастыру үшін басты негіз болып табылады.

Жалпы шығыстық, ең алдымен, түркі дәстүріне сүйене отырып қазақ мәдениеті номадтық негіздерінің дәйекті дамытумен сипатталады. Көшпенділік постмодернистік (модерннен кейінгі, қазіргі заман) терминология бойынша «Басқа» болмыс ретінде көшпенді өмір сүруі әлемге тұтас көзқарастың қалыптасуына ықпал ететін пайымдау, аңдауының (созерцание) маңызды мәнге ие болуына себепші болды. О дегені, пайымдау «сезімтал танымның формасы ғана емес, сонымен қатар ол зияткерлік танымның формасы болып табылады» [27, 147б.]. Басқаша айтқанда, ойлау мен сезімталдықтың ерекше байланысында ашылатын екі негіз бар.

Пайымдаудың негізі ретінде дамытушылық сипатындағы ауызекі болмыстың мәдениет пен оның субъектісінің үздіксіз және тікелей байланыс принципі жатыр. Сондықтан «ауыздан ауызға бір-біріне айтылғандықтан асыл да жасыл түрінде бүгінгі заманға жеткендігі». «Ауызша мәдениеттің рухани нәрі, мәйегі тыңдаушы көпшілікпен байланысты», – деп Қ.Ш. Нұрланова әрі қарай былай жалғастырады: «Ауызша дамыған мәдениет пен оның субъекті (тыңдаушысы) ерекше және өзгеше қарым-қатынаста болады. Бұл жерде әр адам тыңдаушы бола білген, тыңдауға кедергі жоқ. Екіншіден, тыңдап қана қоймай, тыңдаған рухани дүниені тыңдаушы жадында сақтай білген. Үшіншіден, сақтап қана қоймай, бір-біріне айтып, ғасырлар бойы үзілтпей жеткізе білген. Халықтың жиған-терген руханилығы тыңдаушы адамның жадында, көкейінде, санасында, тіпті бейсанасында да орын

алып өле-өлгенше бірге болған. Тыңдаушы көпшіліктің осы рухани қасиеті ауызша мәдениеттің интеллектуалдық ортасын қалыптастырып үзбей дамытады».

Сондықтан ауызша мәдениеттің ішкі сыры оның тыңдаушымен етене біртұтас байланыста болуында, өзара тіке байланысты болуында, тыңдаушы көпшіліктің етене біртұтастық байланысы ерекше руханилық қасиеттілікті қалыптастырады. Ол қасиеттілік – тыңдаушы көпшіліктің бәрі бір адамдай интеллектуалдық биіктікте болып, интеллектуалдық ортасын құрастырады.

Қазақ елінде жан-жақты дамыған көркем мәдениет – ол ауызша дамыған мәдениет. Ал, осы ғасырлар бойы дамыған мәдениеттің ішкі сыры, құпиясы – оның адаммен (яғни тыңдаушысымен) біртұтас етене тіке байланыста болуында. Осы аталған етене, тік, «өгей емес» байланысты сонымен қоса адаммен (тыңдаушымен) мәдениеттің арасындағы етене тіке қарым-қатынас. Және де бұл қарым-қатынас түбегейлі болып келуі тиіс. Ал, енді тіке байланыс, тік-тіке қарым-қатынас дегенге келсек, оны былай тарқатуға болады. Қазақ елінде терең тамырлы түрлі мәдениет ауызша дамыған: фольклор, әдебиет, музыка, құқық, этика, эстетика, философия. Ғасырлар бойы жинаған елдің барлық білімі (қандай түрде болмасын) адамның, әрбір адамның жадында, көкірегінде, санасында, зердесінде ажырамас түрде орын алған. Бұл жерде бір айтып кететін жәйт, сол барлық білім (все знание) әрбір адамның жадында болады, сонымен қоса ол білім әртүрлі толқытулықта, деңгейде, дәрежеде болады.

Түптеп келгенде бұл құбылыстың іштей сипатына үңілсек, бұның рухани құпиясы осы қарым-қатынас байланыста деп тұжырымдауға болады, ал қарым-қатынас байланыстың қасиеттері мынадай болып шықты: 1. етене тіке байланыс (прямая непосредственная связь культуры с ее субъектами) 2. айнымас қарым-қатынас байланыс (неизменная постоянная взаимосвязь, отношение), 3. үзілмес қарым-қатынас байланыс (непрерывная взаимосвязь, взаимоотношение).

Осылайша атап кеткен үш қасиет бір жерден біртұтас болып шығып ауызша мәдениеттің түбегейлі түрде ішкі негізі болып, ішкі сипаты, рухани өзегі болып, оны ғасырдан ғасырға жеткізе білген. Бұл үш қасиеттің үшеуі үзілмес, айнымас және тіке байланыс болғандықтан, бүкіл ауызша мәдениет болмысының рухани сырын құрайды. Бұл мінездеме қазақ елінің ауызша дамыған мәдениетінің негізгі принциптері деп білуге болады. Ауызша мәдениеттің ішкі мәні мен сәні, рухани сыры осы аталған үш қасиеттіліктің біртұтастығынан турады дейміз, бұл біртұтастық ауызша мәдениеттің рухани болмысын (бытие) құрайды, қалыптастырады.

«Көк» кілттік константасының этимологиясы әртүрлі аймақтық нұсқалар мен көпмағыналық мәнге ие. Қазақтарда, қырғыздарда, түркімендерде ұлттық аспаптарға арналған бұл күй, немесе куу; алтайлықтар мен хакастарда – «кай» – эпикалық аңыз; татарлар мен башқұрттарда күй – ән де, аспаптық пьеса да. аспаптық пьеса; татарлар мен башқұрттарда – әрі ән, әрі аспаптық шығарма. Күй әртүрлі орындаушылық нұсқаларда да, атап айтқанда, аспаптық шығарма, ән, жыр ретінде қазір де Ұлы Даланың көптеген халықтарының классикалық мұрасы болып табылады.

Осылайша Ұлы Дала көшпенділерінің саз мәдениетіне бірқатар ерекшеліктер тән:

- сазды ғарыштық сұлулық пен үйлесімнің жердегі көрінісі ретінде түсіну, музыкалық өнерді сакрализациялау;

- көркем ойлаудың тұтастығы; адамның өміршенді іс-әрекетімен саз тәжірибесінің бөлінбеуі, үйлесімсіздігі;

- қарым қатынас және шығармашылық үдерісінде саз тәжірибені ауызша трансляциялау, яғни тасымалдау тәсілі (Қ.Ш. Нұрланова);

- қоғамның барлық мүшелерінің белгілі бір дәрежеде жеке тұлғаның әлеуметтенуі мен әлеуметтік-мәдени бірегейлігінің шарттарының бірі ретінде музыкалық іс-әрекеттің әртүрлерін иелену міндеттілігі;

Көк Мәңгі Тәңірінің ерекше дарынымен атап өтілген, «сегіз қырлы, бір сырлы» сазгер-күйшіні қабылдауы.

Сонымен қатар олардың әрқайсысы туған ортада өзінің бағытталуына және мәртебесіне ие. Әншінің, сал мен серінің музыкалық-шығармашылық қызметінің мазмұны махаббат пен неке, берік отбасылық қатынастар тақырыптарын құрастырды. Жыраулар өздеріне тән іс-әрекетін жоғары міндет ретінде бағалайды. Осыдан ертеден келе жатқан сиқырлық табиғи дарындылаққа сенім, өз орнын халықтың рухани құндылық жүйесін уағыздаушы ретінде түсіну пайда болады. – жырды орындаушы (жырды қар.). Жыршы ханның кеңесшісі, халықтың аруақтармен байланысын қамтамасыз ететін болашақты болжап айтушы болған. Өзінің шығармашылық ісінде этностың жоғары рухани және әлеуметтік тәжірибесін жинақтаған.

Осылайша қазақ саз мәдениетінің мәні Адам мен Әлем арақатынасы және олардың байланыстарын полифониялас логикасымен сипатталатын, рухани бастаманың Әлеміне енгізу арқылы тең шығармашылық қарым-қатынастарының үйлесімділігін құрайды.

Қазақ саз мәдениетінің аймақтық мектептерінің қысқаша сипаттамасы

Қазіргі кезде музыкатанушылар қазақ саз мәдениетінің негізгі аймақтық мектептерін анықтады. Зерттеушілер ауыз кәсіби тәжіри-

бені, атап айтқанда: күй, жыр, айтыс және ән зерделеуге ерекше назар аударады. Ауыз кәсіби әндер құрылымның жетілуімен, кең ауқымда, күрделі мөлшер-ырғақтық құрылымен ерекшеленеді. Сондықтан оларды тек ұстаз-шеберден оқыған әншілер ғана орындай алған. Қазақ ән өнерінде әндердің стилі, ладоинтонациялық құрылысы, олардың құрылымы мен орындаушылық ерекшеліктері бойынша ерекшеленетін бірнеше аймақтық кәсіби мектептер қалыптасты. Олар Арқа (Сары Арқа – Орталық, Солтүстік және Шығыс облыстары), Жетісу (Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс облыстары) және Батыс (Батыс Қазақстан және Оңтүстік-Батыс облыстары) мектептері. Кәсіби әндер көбінесе тыңдаушылардың назарына бағытталған жоғарғы регистрдегі көтеріңкі дауыстан басталады, музыкатануда бұл «ақындық әуендік формуласы» деп аталады.

Қазақстанның шығыс, орталық және солтүстік облыстарының аумағында қалыптасқан Арқаның әні тыныс алудың кеңдігімен, әуендік байлығымен, мазмұнының тереңдігімен және күрделі құрылымымен ерекшеленеді. Сары Арқа аймағында *көмейіне бұлбұл ұялаған, күміс көмей* әншілер өмір сүрді. Олар Арқаның ән салу стилін құрып, қазақтың авторлық әнін кәсіби шеберліктің жоғары деңгейіне көтеріп, сал мен серілердің дамыған ән дәстүрін қалыптастырды. Сары Арқа өңірінің жарқыраған кәсіби шеберлері Біржан сал, Ақан сері, Жаяу Мұса, Абай, Әсет, Үкілі Ыбырай, Балуан Шолақ, Жарылғапберді, Иманжүсіп, Естай, Мәди секілді жұлдыздардың шығармашылықпен белгілі. Олардың орындаушылық мектептерінің ізбасарлары – Әмре Қашаубаев, Қали Байжанов, Игібай Әлібаев, Байғабыл Жылқыбаев және т.б.

Аспаптық мектептер: күйшілік

Еліміздің алуан аймақтарында қалыптасқан Шығыс, Батыс, Арқа, Қаратау, Жетісу, Сыр бойы, Маңғыстау күй мектептері ғана емес, елімізден тысқары Моңғолия, Қытай қазақтарының күй дәстүрлерінің бір жобада тоғысуын терең тамырлы халқымыздың мәдени бірлігінің айқын айғағы деп бағалаған жөн.

Қай замандағы болмасын күй өнеріндегі ортақ сарын – азаттыққа, бостандыққа ұмтылу, ел Тәуелсіздікді аңсау. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ күйлері – халқымыздың ғасырлар бойы армандап, бүгінгі ұрпақ жүзеге асырған, Тәуелсіздікті жақындатқан ең қастерлі құндылық.

Күйлер негізінен үш аспапта – домбыра, қобыз және сыбызғыда тартылады. Соның ішінде, дәстүрлі қазақ музыкасының мейлінше кең таралған және аса биік профессионалдық өреге жеткен саласы-домбыра күйлері.

Сахара аймақтарының тарихи, мәдени және жағрафиялық ерекшелігіне, аспапта орындалу техникасына байланысты, қазақтың

домбырашылық, күйшілік өнерінде жеті түрлі орындаушылық дәстүр мен мектептер қалыптасты. Атап айтқанда: Шығыс, Арқа, Қаратау, Жетісу, Сыр бойы, Маңғыстау, Батыс мектептері деп аталады. Қазақтың домбыра күйлері орындаушылы ерекшелігіне, күйдің құрылымына байланысты шертпе және төкпе деп жіктеледі.

Шығыс өңірінің күйшілік дәстүрі аймақтық жағынан кең ауқымды қамтиды. Өйткені Шығыс Қазақстан (Семей, Шыңғыстау, Шұбартау, Аягөз, Тарбағатай), Қытай Халық Республикасының Шыңжаң өлкесі, сонымен қатар, Монголияның Баян-Өлгий аймағы қазақтарының күй мұралары осы дәстүрге жатады. Бұл өңірдегі, негізінен, архаикалық үлгідегі аңыз-күйлерден тұратын күйшілік, домбырашылық өнердің тамыры тереңнен бастау алады. Әсіресе, теріс бұрауда (квинта) тартылатын «Шыңырау», «Таукүдірет», «Ақсақ марал», «Ақсақ қыз», «Ақсақ аю», «Бұлғын сусар», «Балжыңгер», «Сұрмерген» сияқты күйлер – аңыз-әнгімелерімен астасып жатқан көне жәдігерлер. Шығыс Қазақстан домбыра күйлерінің «Сары өзен», «Беласар», «Қорамжан», «Ащы күй» сынды тағы бір бөлігі қазақ, пен қалмақ, шапқыншылығы дәуірінен көрініс беретін тарихи шығармалар. Ал «Салкүрең», «Телқоңыр», т.б. халық, күйлері – өте ерте замандардан жеткен туындылар.

Қазақ халқының тарихындағы ең елеулі тұлғалардың бірі – Кетбұға күйші. Қаһарлы Шыңғыс хан заманында өмір сүрген Кетбұғаның ержүрек батыр, ақылгөй би, дәулескер күйші ретінде есімі белгілі. Осы жинаққа енген «Кетбұғаның күйі» («Қара ала белдік мойнымда, сауға, Шыңғыс, сауға») сол дәуірлерден жеткен тарихи туындылардың бірі.

Шығыс күйшілік дәстүріндегі ең ірі тұлға – қазақ, күй өнерінің, оның ішінде шертпе күй саласының дамып, көркеюіне көп үлес қосқан Байжігіт күйші. Абылай хан заманында өмір сүрген күйшінің жоңғар шапқыншылығы кезеңіне арналған күйлерін белгілі жазушы, тарихшы М. Мағауин қилы кезең симфониясы, тайған, кешулі жаугершілік заманның музыкалық шежіресіне теңейді. Жаугершілік заман тынысы ғана емес, бейбіт тұрмыс лебізі де сезілетін Байжігіт күйлерінің тақырыбы әралуан. Оның «Көкбалақ», «Қайың сауған», «Шаңды жорық» сияқты күйлерінен жаугершілік заманның елесі көрініс берсе, «Ерке атан» күйі мұңды тарихымен есте қалады. Семей өңірінің Шұбартау ауданының шегіндегі Бақанас, Балқыбек, Көксала өзендерінің бойында өмір сүрген күйші мұрасы Шұбартау, Аягөз өңірінде сақталған. Біздің заманымызға Байжігіт мұрасының дені Жүнісбай домбырашы арқылы жетті. Байжігіт күйлерін жаздырып, насихаттап жүрген бүгінгі орындаушысы – домбырашы Таласбек Әсемқұлов.

Шығыс күйшілік дәстүрінің бір тармағы – Шыңжаң өлкесіндегі Алтай, Тарбағатай, Іле күйшілік мектептері. Алтай аймағында қалыптасқан күйшілік мектептің көрнекті тұлғаларының бірі Бейсенбі Дөненбайұлы күйлерінің тақырыбы сан түрлі. Бежең (ел арасында осылай атаған) туындылары Қытай Халық Республикасының Алтай аймағында, Монғолияның Баян-Өлгий өлкесінде және Қазақстанның шығыс өңірінде кеңінен тараған. Бейсенбі күйлері осы жинаққа Уәли Бекенов, Ғабдылхак, Барлықов, Тайыр Белгібайұлы, Тұрсын Кәдейұлы сынды майталман домбырашылардың орындауында бізге дейін жеткізіліп отыр.

Қазақстанның шығыс, солтүстік, орталық аймақтарын алып жатқан байтақ өңірдің атымен аталатын Арқа күйшілік мектебінің ең көрнекті тұлғасы – Тәттімбет Қазанғапұлы. Шертпе күй саласында екі ішекті алма-кезек даралап қағу, бір ішекті бойлай шерту әдістерін көбірек қолданып, бұл тарапта жаңашыл бағыт, оқшау мектеп қалыптастырған Тәттімбет күйлерін терең ойға, философиялық толғамға толы шертпе күйлердің үздік үлгісі деуге болады. Небәрі 45 жас қана ғұмырында өшпестей мұра қалдырған, қазақтың күй өнерін жаңа саз, соны өрнектермен байытып, түрлі тақырыпты қамтитын 40-тан аса күй шығарған Тәттімбеттің философиялық, ой-толғамдарға құрылған «Қосбасар» (9 нұсқасы), «Сарыжайлау», «Көкейкесті», «Бес төре» (I, II түрі), махаббат сырын шерткен «Сылқылдақ», «Көш жанаған», «Балбырауын», тарихи оқиғаларға арналған «Айдос», «Алшағыр», «Азамат қожа», «Бозайғыр», т.б. күйлерін үйреніп, кейінгіге жалғастырған – өз інісі Жақсымбет, балалары Мұсатай, Исатай болған.

Тәттімбет күйлерінің басым көпшілігі белгілі күйші, домбырашы Әбікен Хасенов арқылы жетті. Ұлы күйші мұрасын Аққыз Ахметова, Эпике Әбенова, Жақсылық Омашев, Уәли Бекенов, Мағауия Хамзин сияқты саңлақ өнерпаздар да кеңінен насихаттады.

Вокалдық-аспаптық мектептер: әншілік, жыраулық, ақындық

Қазақ вокалдық-аспаптық мектептері әншілік, жыраулық және ақындық болып бөлінеді. Яғни, үш негізгі жанр – ән, жыр мен айтыс. Әншілік пен ақындық өнерлері бір-бірімен тығыз байланысты. Осының мысалы, Біржан сал, Естай және басқа да ауыз кәсіби мәдениеті мен өнерінің қайраткерлерін халық арасында әнші, сал және ақын деп атаған.

Сал мен серілердің іс-әрекетіне әлеуметтік-көркемдік функциялар мен музыкалық-стильдік қағидаттардың бірлігі тән: а) универсалды жалпыға бірдей принцибін іске асыратын синкретизм (Қ. Нұрланова). Атап айтқанда, а) бірлік, әр индивидуалды жеке авторлық стильдегі дәстүрлі және жаңашылдық пен жалпы мәдениеттегі үйлесімдік өзара

байланыс пен диалектикалық арақатынасы; ә) көпшілік алдындағы жеке вокалдық-аспаптық түріндегі музыкалық-поэтикалық шығармашылығы; б) жеке-стильдік жүйелердің алуан түрлілігін бейнелейтін жоғары дамыған саналы авторлық институт; в) ән-поэтикалық жүйенің, музыкалық тілдің және форма құрылымының стильдік бірлігі; г) шығармашылықты эстетизациялауға басым бағыттың көрінісі ретінде жоғары көркемдік деңгейдегі әндерді жасау; ғ) ауыз кәсіби әндердің орындалу коммуникативтік, яғни байланыстық құрылымына домбыраны енгізу; е) кәсіби іс-әрекеттің жоғары критерийлерін өсіру, атап айтқанда, шеберлікті игеру және дамыту.

Сал мен серілердің музыкалық-шығармашылық іс-әрекеті орындаушылық және вокалдық шеберлікпен, әндердің жеке-стильдік заңдылықтарымен ерекшеленетін керемет әншілер мектебін қалыптастыруды қамтамасыз етті.

Сал мен сері әндерінің тақырыбы мен бейнелік жүйесі үшін *астар, емеурін, теңдеу, ауыстыру, айқындаулар, тұспалдап түсіндірулер, егіздеулер* шартты-поэтикалық формулалар жүйесі тән. *Ғашықтық әндер* жанры махаббаттың рухани мәнін ашады және де сүйіктінің керемет бейнесін жарқын суреттейді. Нақтырақ айтқанда: а) заттар мен өмір құбылыстарына салыстырмалы жетілдіру үлгісі ретінде әйелдер портретінің элементтерін; ә) *іңкәрлік, ынтызарлық* секілді анықтаушы сөздермен жеңіл қызығушылық не меңзейту түрінде махаббаты қобалжытуы; б) карама-қарсылақтарда құрастырылған жұп поэтикалық символдар мен параллелизмдер арқылы аң аулаудың қызықты көріністері секілді сал мен серінің мінез-құлық стереотиптерінің, яғни таптаурының рухын терең махаббат сезімдері және қарым-қатынастарын); в) Ғашықтық әндердегі ең ұнамды кездесетін тақырып туған өлкенің табиғатын мадақтау айналасында *аңсау, сағыныш*, қоштасу мен қайғы, оған деген сағыныш, кездесулер туралы армандаған махаббат уайымы.

Мұң-шер деп аталынатын лирикалы-философиялық әндерге қысқаша тоқталсақ олар өмір туралы субъективті ойлар. Мұң-шер әндерінің түрлеріне ғұрыптық емес саз-сарындар енеді (Б. Қоқымбаева). Олар: а) әншінің – *жұбату*, қалыңдықтың жұбанышы, қыздың тағдырына деген жанашырлығын білдіру. Бұл әндер *сыңсу, қоштасу, зар* секілді ұзатылған қыздың түрлеріне әуені мен поэтикалық клишелеріне тікелей сәйкес келеді (Ақан серінің «*Ақтоқтының аужары*» және «*Ақтоқтының зары*»); ә) Жас кезеңдерімен байланысты әндер, оның ішінде *жиырма бес* – жастық шақпен қоштасу (25 жас – ересек мүшеліне кіру) және *ақырғы қоштасу әндер* – өмірмен қоштасу әндері. Олар әдет-ғұрыптық жоқтаудың (Салғара «*Жиырма бес*», Ақан

сері «*Майда қоңыр*» және «*Әудем жер*», Әсет «*Ақырғы сөз*», Жаяу Мұса «*Сапар*») рухани және интонациялы-әуендік өзгеруімен және акындардың *толғауы* – философиялық толғаныстар мен *өсиет* – өлер алдындағы тілек сөздері (Үкілі Ыбрай «*Қалдырған*», Біржан сал «*Теміртас*») байланысты; в) *Дүние*, адамның өмірі туралы тақырыбына арналған әндер – лирикалық *қара өлең* субъективті-тұлғалық сипаттағы дәстүрлерін жалғастырады (Біржан сал «*Дүние*», Балуан Шолақ «*Дүние*» және т.б.) [73, 148 б.].

Осылайша саз ауыз кәсіби мәдениетіндегі өкілдерінің музыкалы-шығармашылық мұрасы терең мазмұнымен, үйлесімдік пен суырып-салманың икемдігімен, орасан зор жыр-эмоционалды күшімен сипатталады.

Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін еліміздің зиялы ғалымдар қауымы Ұлы Дала Елінің мәдени тарихының көптеген парақтарын интерпретациялады. Отандық гуманитаристиканың жаңа деректері материалдық емес (музыкалық-поэзиялық) мұрадағы Болмыстың мәңгілігі туралы идеяны таратуға күш-жігерлерін бағыттаған ата-бабаларымыздың зияткерлік-шығармашылық қызметінің мәнін анағұрлым терең түсінуге көмектеседі. Сонымен қатар, Естай Беркимбаев пен Жаяу Мұсаның, Жарылғапберді мен Иманжүсүптің, Майраның және олардың ізбасарларының мәдени мұраларын Туған жердің «арқа сүйеуі» ретінде түсіндіруге жол ашылады.

Төмендегі ережені талқылау үшін гипотеза ретінде қосқанды жөн көрдік. Зерттеушілер дәлелдегеніндей, жоғарыда аталғандар мен түпнұсқалық ауызша дәстүрдің басқа да қайраткерлердің шығармашылықтары тұтас сипатқа ие. Біздің ата-бабаларымыз оларды «сегіз қырлы, бір сырлы» деп сипаттаған. Сонымен қатар олардың мәдени мұрасын зерттеуге қатысты арнайы ғылыми білім (музыкатану, әдебиеттану) тұрғысынан әлі де болса сараланған амал сақталуда. Жаңа мыңжылдықта Абай мен Шәкәрімнің философиясы туралы ереже негізделген бірқатар еңбектер пайда болды. Біздің ойымызша, кең – мәдениеттанушылық және мәдени-философиялық тұрғыда, «Рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламасы аясында оларды рухани қайраткерлер деп сипаттаған орынды. Бұл тұрғыдағы көзқарас жаңа Қазақстанда талап етілетін идеяларды өзектендіру үшін перспективті болатынына сенімдіміз.

Сонымен Тәуелсіздік Қазақстан Республикасының әлемге «айтары бар». Бұл біздің қасиетті де лайықты еліміз және адамзатты болашаққа – Рухани болашаққа, атап айтқанда, Мәңгілік елге бастар Жолын болжайтын мәдени мұрамыз.

Тақырып бойынша өзіндік бақылауға арналған сұрақтар:

1. Фоникалық және меликалық кезеңдердің айырмашылығы
2. Қара өлеңнің мәдениетіміздегі қызметі
3. Еліміздің саз мәдениетінің аймақтық мектептері
4. Күйшілік
5. Вокалдық-аспаптық мектептер

Ұсынылған әдебиеттердің тізімі:

1. Байбек А.К. Песенный стиль Арки в контексте этносольфеджио (вузовский курс): Автореферат диссертации кандидата искусствоведения РК. – Алматы, 2009.
2. «Қазақтың дәстүрлі 1000 әні». Компакт-дискілер (қаз., ор., ағ.) – Астана, 2012.
3. «Қазақтың дәстүрлі 1000 күйі». Компакт-дискілер (қаз., ор., ағ.) – Астана, 2011. – 9, 15 бб.

22 тақырып. Қазақ музыкалық мәдениетінің әлеуметтік-динамикасы. Қазақ музыкалық мәдениетінің саласындағы трансформациялық үдерістер

Тақырыптың мақсаты: Қазақ музыкалық мәдениетінің әлеуметтікдинамикасы. Қазақ музыкалық мәдениетінің саласындағы трансформациялық үдерістерін сипаттау

Пәннің негізгі терминдері және ұғымдары: трансформация, яғни өзгеру; ТМД, Түркі халықтарының музыкасы

Қазақ музыкалық мәдениетінің әлеуметтікдинамикасы. Қазақ музыкалық мәдениетінің саласындағы трансформациялық үдерістер тақырып бойынша сұрақтар:

1. Қазақ музыкалық мәдениетінің әлеуметтікдинамикасы: жалпы сипаттама
2. XX ғасырдың қазақ музыкалық мәдениетінде жаңа, атап айтқанда, композиторлық саланың қалыптасуы мен дамуы

Дәріс:

1. Қазақ музыкалық мәдениетінің әлеуметтікдинамикасы: жалпы сипаттама

XIX-XX ғасырлар кезеңі Ұлы Далада бірталай өзгерістер есте қалды. Бұл трансформациялар мәдениеттің өзгеруінен де байқалады, себебі қоғамның рухани қажеттіліктеріне сәйкес келетін құндылықтар мәдени салаларда өзектілендіріледі және жаңартылады. Осылайша, мәдениет пайда болады, дамиды, қоғамда өзгереді және де одан тыс мүмкін емес. Осылайша мәдениет қоғамда пайда болады, дамиды өзгереді одан тыс өмір сүру, түсіну де мүмкін емес.

Айтылғаның мысалы – Қазақ тарихының ең ауыр кезеңімен сәйкес келетін Кеңестік Қазақстанның музыкалық мәдениетінің қайта бағдарлауы. XX-ші ғасырдың бірінші жартысында ашаршылық пен әртүрлі аурулардан еліміздегі халықтың жартысы қаза болғаны баршаға мәлім. Алдында айтылған үдерістер дәстүрлі социомәдени құрылымдардың деформацияларын, яғни өзгерістерін тудырды. Көпғасырлық саз мәдениетінің ауысымына асығыс тәртіпте жаңа музыкалық сала қалыптасады, атап айтқанда: еуропалық дәстүрдің композиторлық мектебі. XX-ші ғасырдың 30-ші жж ортасынан бастап қазақ музыкалық мәдениетінің шыңы ретінде ұсынылған жаңа нысандары /халық аспаптар оркестрі, хор/ және жанрлар /опера/ енгізілді.

Бұл жағдайда қазақ саз мәдениеті жаңа музыкалық саламен ығыстырылады. Музыка өнерінің мәртебесін еуропалық бағдардың композиторлық/ ноталық тәжірибесі алады. Ал қазақ саз мәдениеті музыкалық фольклор деңгейіне, яғни халықтың ұжымдық шығармашылығының деңгейіне дейін түсіп, өз ортасында мәдени өмірдің шеткі аймағында қалады. Оған мысал: қазақ саз мәдениеті музыкалық фольклористиканың пәні ретінде зерттеледі. Ал музыкалық ғылымның пәні жаңа жазба/ композиторлық мәдениет болып табылады. Бұл үрдіс кеңес кеңістігінің республикаларында алпысыншыжылдықтарға дейін басым болды. Ол зерттеу пәнінің кеңеюімен сипатталады және уақыт өте келе композиторлық шығармашылық, орындаушылық, педагогика мен білім беру мәселелері сияқты тарауларға бөлінеді.

Орталықтың, яғни Мәскеудің мәдени саясатының осы ресми үрдісімен қатар музыкалы-қоғамдық интеллигенцияның бастамашыл қадамдары да күш-жігерін алуда. Қабылданған іс-әрекеттердің нәтижесінде Одақтың басқа республикаларының ғалымдарымен кәсіби байланысы орнатылды. Бірлескен күшпен Самарқанд, Мәскеу, Алматы және Одақтың басқа да қалаларында халықаралық конференциялар мен симпозиумдар ұйымдастырылып, өткізіледі. Оларда жеткілікті және өзіндік құндылығы бар феномен ретінде ұлттық музыкалық мәдениеттің мәселелері белсенді түрде талқыланады және шешіледі.

ТМД елдерінде өткізілген көптеген халықаралық фестивальдер мен конференциялардың арасында «Түркі халықтарының музыкасы» атты бірінші Халықаралық симпозиум елеулі түрде ерекшеленеді (Алматы, 2009 ж.). Симпозиумның алдында консерваторияның бұрынғы ректоры, ҚР еңбек сіңірген қайраткері Д. Қасейінов пен өнертану ғылымының докторы, профессор Б. Қарақұлов басқарған үлкен дайындық жұмысы өтті. Симпозиум түркі тілдес халықтар музыкасының тарихы, теориясы мен эстетикасының өзекті мәселелеріне арналды. Түркі музыкалық мәдениетін зерттеудегі ғылыми және практикалық

тәжірибелерді жинақтауға, ерекше өзектілікке ие болып отырған мәселелердің жаңа шеңберін белгілеуге және білімнің осы саласын дамытудағы негізгі мақсаттар мен перспективаларды анықтауға нақты мүмкіндік туды.

Өткен симпозиум түркі тілдес халықтардың музыкасына ерекше қызығушылық танытатын әлемнің түрлі елдерінің ғалымдарымен ғылыми, мәдени және достық қарым-қатынас орнатуда да маңызды болды. Оның жұмысына 100 зерттеуші қатысуға тілек білдірді.

2. XX ғасырдың қазақ музыкалық мәдениетінде жаңа, атап айтқанда, композиторлық саланың қалыптасуы мен дамуы

1920-80-ші жылдары қазақ музыкалық мәдениетінде кеңестік әлеуметтік-тарихи кезеңге және еуропалық өнердің типологиялық ерекшеліктеріне сәйкес келетін тұтас кезеңді құрайды. Оның ерекшелігі барлық алдыңғы дамумен тең емес болды: ол ұлттық дәстүрлердің тікелей жалғасымен болған жоқ. Мәдениеттің мазмұны мен функционалдық нысандарында адамның тіршілік ету сипатын өзгертетін тектоникалық ілгерілеулер сияқты бұрын болмаған жаңалықтар орын алды. Саяси-экономикалық формациялық «секіріс» отырықшы өмір салтының мәдени ошақтарын қалыптастыруына бағытталған. Дала өркениетінің рухы мен ауызша саз мәдениеті ауыр өзгерістеріне ие болды. Көп ғасырлық саз қазақ мәдениетінің сабақтастық дамуында пайда болған «сызат» өзгерістер ауқымын бейнелі сипаттайды.

XX ғасырдың қазақ мәдениеті жаңа жер кеңістіктерінің (шыңдар, жазықтар, ойпаттар) қалыптасуы сияқты, шығыс және батыстың қиылысы мен айқастыруында құрылды. Бұрынғы түпнұсқалық мәдениетке қарсы болған, мәдениеттің жаңа нысандары мен жаңа еуропалық дәстүрдің кәсіби өнері кеңес кезеңінде зорлықпен қалыптасып енгізілген. Осы кезеңде музыкалы-шығармашылық түрлер екі топты құрастырады: 1) қазақ саз мәдениеті; 2) шығармашылықтың жаңа – еуропалық түрлері.

Бірінші топқа, көп ғасырлық даму тарихы бар, фольклор және әнші, сал, сері, күйші, жырау мен ақындардың ауыз кәсіби шығармашылығы кіреді. Мұнда жаңа мәдениет жағдайының қатаң қысымына карамастан, өзінің қайнар негіздердің барлығы, атап айтқанда, суырып-салма рухы, шығару мен орындаушылықтың бірлігі, қабылдауға қатысу принципі, дыбыстық, ауызша трансляциялануы өз маңызын сақтап қалды.

Екінші топ – еуропалық музыканы меңгеру нәтижесі: композиторлық, орындаушылық, жаппай музыкалы-шығармашылық іс-әрекеттің түрлері. Жаңа сала енгізілген еуропалық музыкалық мәдениет тасымалдау мен сақтаудың нақты нысандары (ноталық жазу), орындау

құралдары (еуропалық аспаптар), жанрлар, концерттік-театр өмірі арнасында қалыптасты. Олардың мәдени бастаулары мен генетикалық дәстүрлері бір түрлі және ұлттық мәдениетте тарихи ұқсастықтары болмағандықтан, қазақ саз өнеріне ерекше «оппозиция» болып табылады (У. Джумакова). Суырып-салма орындаушы-шығарушының орнына жазба дәстүрінің шығару және орындау қызметтерін бөлініп композитор келді.

Тақырып бойынша өзіндік бақылауға арналған сұрақтар:

1. Ұлы Далада бірталай өзгерістер қай ғасырда болды
2. Олар қазақ музыкалық мәдениетіне қандай өзгерістер әкелді
3. Осы кезеңде музыкалы-шығармашылық түрлер неше топқа бөлінеді
4. Бірінші топтың ерекшеліктері
5. Екінші топтың ерекшеліктері

Ұсынылған әдебиеттердің тізімі:

1. Кокумбаева Б.Д. Неисчерпаемый мир музыки Великой Степи: монография / Б.Д. Кокумбаева. – Павлодар: ППУ, 2020. – 155 с. – сс. 21-26; 104-112.
2. Аманов Б.Ж., Мұхамбетова Ә.И. Дәстүрлі қазақ музыкасы және XX ғасыр. – Астана: Мастер По, 2013. – 332 б. – 241-270 бб.
3. Джумакова У. Творчество композиторов Казахстана 1920-1980-х годов. Проблемы истории, смысла и ценности. – Астана: Фолиант, 2003. – 232 с. – сс. 15-54.

23 тақырып. Тәуелсіздік кезеңдегі қазақ музыка мәдениеті

Тақырыптың мақсаты: Тәуелсіздік кезеңдегі қазақ музыка мәдениетін сипаттау

Пәннің негізгі терминдері және ұғымдары: Тәуелсіздік, тартыс, дәстүр мен жаңашылдық, суырып салмалық өнері, түре тартыс, сүре тартыс

Тәуелсіздік кезеңдегі қазақ музыка мәдениеті тақырып бойынша сұрақтар:

1. Тәуелсіздік кезеңінің пайда болуына қысқаша тарихи шолу
2. Күй сайсы тартыс: дәстүр мен жаңашылдық

Дәріс:

1. Тәуелсіздік кезеңінің пайда болуына қысқаша тарихи шолу
- Уақыт көз алдымызда туады, бұл туралы біздің мазасыз заманауи шындығымыз – Ұлы даланың көптеген ұрпақтарымен тоқылған

Тәуелсіздік кезеңі дәлелдейді. Өйткені жер шарында Тәуелсіздік қазақ ұлттық мемлекетінің, Қазақстан Республикасының жұлдызы жарқырады.

Бір кездері күшті державаның бұрынғы ұлттық аймақтарының бірі Қазақ кеңестік социалистік республикасы оны жартылай колониялы ел өмірінің барлық жақтарын басқару жүзеге асырылған орталыққа қатты байлаған кіндікті үзді. Барлық тағдырлы экономикалық, әлеуметтік-мәдени, ғылыми-техникалық және басқа да шешімдер әлемдік көшбасшылыққа үміткер болған саяси басқару Мәскеуде болды. Сондықтан қару-жараққа бейім үлкен коммунистік империяның мұқтаждары мен мүдделерін негізге ала отырып, онда қабылданды. Әскери-өнеркәсіптік кешеннің дамуына арналған шамадан тыс шығындар ақыр соңында КСРО-ның экономикалық жағдайын нашарлатты. Бұл, өз кезегінде, барлық мемлекеттік құрылыстың идеялық-саяси кемшіліктерін анықтауға ықпал етті, сөйтіп империя ыдырады. Оның негізінде Тәуелсіздік мемлекеттер Одағын (ТМО) құрған көптеген Тәуелсіздік ұлттық мемлекеттер пайда болды.

Тәуелсіздікке жету үшін дербес қазақ хандығының құрылғанынан бастап, қазақ халқын басқарған бірнеше хандар, билер мен батырлар ұрпақтары күрескен. Басқаша айтқанда, бұл жанды тарихи процесс, ұлы игілік болып табылады. XV ғ. ортасында пайда болған Тәуелсіздік Қазақ хандығы Дешті Қыпшақ даласында да, моғолдар, ойраттар, өзбек билеушілері, орыс отарлаушыларымен тұрақты шайқастарда өз мемлекеттігін, өз жерін, өз бостандығын қорғап, нығайтты. XVIII ғасырдың соңына дейін Қазақ Ордасы үш жүзден астам жыл жүргізген өз Тәуелсіздікдігін үшін күрескен. Орыс отарлауының күшеюімен ол қарсыласу, азаттық күрес (Исатай-Махамбет, Кенесары және т.б.) сипатына ие болды. XIX ғасырдың ортасына қарай Тәуелсіздіктің түпкілікті жоғалуымен ол ақын, күйші, әнші және ағартушылардың зияткерлік-шығармашылық іс-әрекетінде көрсетілген арманына айналды. Бірақ Ресей билігі орнаған жағдайда да, отарлау саясатының көріністеріне қарсы шовинистік шірікке қарсы пікірлер қозғалды, оның соңғы оқиғаларының бірі қазақ жастары мен студенттерінің желтоқсан-1986 көтерілісі болып табылады.

Тәуелсіздік идеясы өзінің ішкі негізі ретінде әртүрлі тарихи кезеңдерде ақындар мен жыраулар, әншілер мен күйшілер, дала шешендерінің шығармашылығында әртүрлі түрде көрініс тапқан рухани-адамгершілік құндылықтарды қамтиды. Сонымен қатар, ұлттық музыка мәдениеті өткеннің ауызша мұрасымен тұйықталып, шектелмейді. Қазақстан мәдениеті – музыкалық әлемнің жаңа парақтары жазылып жатқан ашық кітап. Қазақстан композиторлары әлемдік

музыканы өзіндік ерекшеліктері бар, ұлттық сипаттағы өнермен байытты. Қазақ композиторлары үшін Ұлы Даланың сарқылмас үн әлемі ізденістің қайнар көзі іспетті. Көптеген опера көріністері саз мәдениетінің негізінде шығарылды. Еуропалық симфония мен қазақтың кәсіби аспаптық музыка қағидаларының сабақтасуы жаңа жанр – оркестрге арналған күйлерді тудырды. Ғасырлар бойы қалыптасқан еліміздің аспаптық шығармашылықтың бағытын өзгерту өзгеше оркестрлер бояулар мен үндердің, фортепианолық және вокалды техниканың асқан шебер тәсілдерінің пайда болуына себепші болды. Ежелгі қазақ мифологиясына, тәңірлік дүниетанымға және тарихқа жүгіну музыканың әсерлі-көркемдік аясын киелі тотемдік жануар бейнелерін пәлсафалық толғаулар мен асқан трагедиялық сипаттарға қарай жаңартты.

2. Күй сайысы тартыс: дәстүр мен жаңашылдық

Сонымен қатар күй өнері де дербес өміршендігің жалғастырды. Үлгі ретінде күй сайысы тартыс туралы келтірейік. Тартыс – орындаушылық және шығармашылық, суырып салмалық бойынша өтетін аспаптық жарыс. Дарындылығы мен шеберлігі жоғары күйшілерге ғана арналған сайыс. Орындаушылық шеберлік түре және сүре тартыстарда көрсетілген. Егер домбырашының бірде-бірі алғашқы екі жарыста жеңе алмаса, онда жұдырық шығарып тартысуға түседі. Жарысты жүргізіп отырған домбырашы екі қарсыласқа бір үзінді береді, осы үзінді негізінде күйшілер сол мезетте өздерінің күйлерінің нұсқасын орындайды. Олар берілген үзіндіде басталып, сол түрінде аяқталу керек. Бірақта бұл нұсқалар бір-біріне ұқсамайтын жаңа күйлер болулары тиіс.

Тартыс үстінде күйші жеке жетістіктерін паш етеді және, сонымен қатар өз руының, елінің, немесе мектебі өнерінің даму деңгейін көрсетіп, намысын қорғайды. Әлемдік мәдениетінде музыкалық сайысулар тек үздік орындаушыны, композиторды немесе дирижерді анықтап қана қоймайды, оның нәтижесінде музыканттар бір-бірімен танысып, шеберліктерімен ортақтасады және репертуарларын байытып кеңейтеді. Сайысу дәстүрі музыканттар үшін кәсіби өсудің жолы деп айтуға болады.

Еліміздегі тартыс – аспаптық, яғни домбырада күй тартылып сайысатын казак саз әлемінде кеңінен тараған музыкалық-шығармашылық іс-әрекет. Оның көнелігін жанрдың биік дамығандығы, күйшілердің алдына қойлатын қиындықтар деңгейімен түрленетін бірнеше типінің қалыптасуы дәлелдейді.

«Күймен айтысу, күймен сайысу арқылы өнерлерін сынға салу казак күйшілерінің ертеден бар дәстүрі. Елге есімі мәлім күйшілердің

қай-қайсысы да небір әсем өрнекті күйлерін егес үстінде төгіп тастайтын болған. Күй айтысында ердің намысы ғана емес, елдің де намысы сынға түскен сәттер аз емес. Бұған казак пен түрікмен, казак пен қырғыз, казак пен қалмақ арасында болған күйшілер сайысы, соған орай туған толып жатқан күйлер қуа. Дәулеткерей, Өскенбай сынды күйшілердің түрікмен күйшілерімен арада болған күй сайыстарында дүниеге келген небір сиқырлы саздары мен шежірелі аңыз-әңгімелері ұрпаққа мұра», – дейді А. Сейдімбек.

Әрі қарай талдауды Ибрагим Д. жалғастырады: Күй айтысының казак арасында ежелден орныққан екі түрлі үлгісі бар. Оның біріншісін – «қара тартыс», екіншісін – «түре тартыс» немесе «қайым тартыс» деп атайды. Қара тартысты тандаушылар, әдетте, күйдің санын асырып жеңуді мақсат етеді. Ал, түре тартыстың шарты бойынша, бірінші адам тартқан күйді екінші бәсекелесі айнытпай қайталап тартып отыруы керек. Әдетте, күй айтысы алқалы жиында, ас берілгенде, ұлы дүбір тойда алдын ала дайындалып келіп өтетін болса, төреші белгілейтін дәстүр бар. Сөз жоқ, төрешінің өзі де күй тарта алатын, білікті адам болуы шарт. Мұндай күй айтысында алдымен күй тарту кезегі төрешіге беріледі. Мұны «бата тартыс» немесе «күй шақыру» деп атайды. Бата тартыс, біріншіден – төрешінің күй жайын білетін лайықты адам екенін танытса, екіншіден – күй айтысына түсетіндердің шабытын шақыру үшін қажет.

Көрнекті зерттеуші Б. Аманов «Тартыс мәдениеттегі бірегей құбылыс емес, ол көшпенді халықтың өміріне сіңген сайыстардың бірі болып табылады» дейді. Өншілік-поэтикалық өнерде және сөз-поэтикалық өнерінде айтыс жанры – екі немесе одан да көп ақындардың сайысы кең тараған.

Домбралық тартыстарды тартысушы алдында қойылған талаптардың күрделілігі, қиындығы жағына қарай үш түрге бөледі:

- 1) орындаушылық шеберлік көрсетілетін тартыс;
- 2) шығармашылық, яғни суырып салмалық қабілет сыналатын тартыс;
- 3) шығармашылық, яғни суырып салмалық өнер мен қатар, бір ойнағаннан кейін еске сақтап қайталап шығу мысалындағы мнемотехниканы бағалау тартысы.

Ибрагим Д. заманауи кезеңдегі күйшілерден алынған келесідей мазмұнды, қызық деректер келтіреді. Қазақ ұлттық музыка академиясының оқытушысы, күйші Жанғали Жүзбаев сұхбатында айтыстың барлық түрлерінің күй тартыстарында бар екендігін айтады: тұрмыс салт айтыстары, жаңылтпаш тартыс, түре тартыс, қайым тартыс, суырып-салма тартыс. Жүзбай тартыстың тағы бір өзіндік түрін

атайды. Ол тотемдік күйлерді, яғни аңдық тақырыптағы шығармаларды: Аққу, Бозінген, Аңшының зары және т.б., адамның жануар рухымен сұқбаттасуы, екеуара диалогы деп таниды. Бұл Қорқыт дәуіріндегі көне, алғашқы тартыстың өзіндік үлгілеріне жатады. Сонымен бірге «бата тартыс» деген түрді атайды. Мысалы: Құрманғазы мен Динаның, Тоқа және Сүгір бата тартысы.

Қазіргі кезде «Қазақстан» телеарнасында «Күй тартыс» атты бағдарлама ұйымдастырылады. Бұл телеарна халықтық өнерді насихаттауды алдына мақсат қылып отыр. Бүгінде «Ән – айтыс», «Күй – тартыс», «Сегіз қырлы» сынды бағдарламалар берілуде. Олардың алдында «Алтыбақан», «Дала дидары», «Думан дала», «Қымызхана» сияқты телебағдармалар болды. Ертай Нүсіпжановтан «Қазақстан» Ұлттық арнасында «Аламан айтыс» жобасын өзі жүргізді. Ол кезде «Аламан айтыс» әр жексенбі сайын күндіз және кешке екі рет эфирге шығатын.

Бағдарламалардың бірінде республикалық конкурстардың лауреаттары Айтолқын Тоқтаған және Арман Жүдебаев тартысқа түскен. Олар «Күй тартыс» атты бағдарламаға бір апта бұрын шақырылып өткізілу ережелері жайлы алдын-ала хабардар етілді. Күйшілерге тартысты ұйымдастыру бойынша үш бөлімнен шарттар қойылды: 1 - «Талдау», 2 - «Самғау», 3 - «Жалғау». «Талдауда» бір жанрдағы күйлер орындалады, «Самғауда» тек қана шертпе дәстүріндегі шығармалар тартылады, «Жалғау» бөлімінде күйшілер біріншісі бастаған күйді екіншісі жалғастырып тартады. Бірнеше апта ішінде орындаушылар «Күй тартыс» бағдарламасының түрін, құрылымын жоспарлап дайындады.

Қазіргі замандағы күй тартыстың жағдайын түсіну үшін тағы бір күй тартысты келтірейік дейді Д. Ибрагим. Ол 2009 жылы 15 желтоқсан күні Астана қаласында «Қазақстан» концерттік залында болған Тәуелсіздік күніне арналған концертінде ұйымдастырылды. Оған Қаршыға Ахмедияров, Айтолқын Тоқтаған және Нүркен Әшіров қатысқан. Ахмедиярұлы Қаршыға қос ішекті домбыра арқылы қазақтың күдірет өнері – күй өнерінің бағын ашып, байлығын еселей алған, өрісін ұзартып, өресін биіктете алған санаулы саңлақтардың бірі. Айтолқын Тоқтағанның сұхбатынан осы тартыстың келесі шарттарын білдік: бес-он минуттың ішінде стильдік ерекшеліктері жағынан әртүрлі, әрі сапасы жағынан концерттік номерге сәйкес келетін күйлерді жалғап тарту. Күй тартыс Құрманғазының «Балбырауын» күйімен ашылады. «Балбырауын» қазақ сахарасында көп ұшырасатын күйлердің бірі. Атынан көрініп тұрғандай бұл он бұраудағы сазды күй (қазақтар квартаны «бал бұрау» деп атаған). Бұл топтағы барлық

күйлерге ортақ сипат – олардың жеңіл ұғынылып, жылдам қабылданып, жүрекке жылы тиетіндігі. Бұл күйлерде негізінен «жастық шакка тән сезім күйлері көрініс табады. Күй тартыс барысында «Балбырауын» күйін Қаршыға Ахмедияров тарта бастады, оны орта буыннан бастап Айтолқын мен Нұркен жалғастырып бірге тартты. Одан кейін Ахмедияров соль нотасынан бастап Сүгірдің «Қосбасарын» тартады. Бұл Қаратау мектебінің шертпе стиліндегі үлгісі, оны Айтолқын Тоқтаған жалғастырып тартады. Келесі күй Нұрғиса Тілендиевтің «Баламишкасын» Ахмедияров ойнай бастады, бұл күйді күйші орта буыннан бастап тартады. «Баламишканы» Нұркен Әшіров жалғастырады.

Қазақ ұлттық аспапты музыкасындағы ерекше сарынды күйшілік мектептердің бірі Жетісу күйлері. Осы күйді тартқанда Нұркен шабыттанып, тыңдаушы қауымның жақсы қабылдап отырғанын көріп, күйді шартталған көлемнен асырып ойнайды. Яғни күйші тартыс барысында күйді толығымен орындады деуге болады. Бұл күй әзілге арналған шығарма болып табылады, онда түрлі қағыстар, саусақпен сыртылдау, қол сілтеулер, домбыраны тарсылдату, және тиектің ар жағындағы шекте ойнау сияқты көптеген әдістер қолданылады. Тартып болғаннан кейін Нұркен әзілдік тәсілмен қол сілтеп орындау кезегін келесі күйшіге бергендей болады. Одан кейін Айтолқын Құлшардың «Кербез керік» деген күйін орындайды. Құлшар Бактығалиұлы Атырау, Маңғыстау аймағында ХІХ ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген күйші. Айтыс күйлерінің ірі өкілі. Одан кейін тартыстың соңғы күйі Құрманғазының «Адай» күйі орындалады. «Адайды» Ахмедияров бастап бас буынын тартып болғаннан кейін Айтолқын мен Нұркен қосылып үш күйші шығарманы бірігіп тартады. Олар орта буынын тартып болғаннан кейін халық аспаптар оркестрі қосылып «Адай» күйімен тартысты аяқтайды. Бұл биік көңіл-күйді, мерекелік шаттықты хабарлап, концертті жайнатып жіберді.

Сонымен музыка өнеріндегі сайысу дәстүрі бір жағынан көрермендерге қызықты көрініс, әрі тыңдаушыны шығармашылық өнерге ортақтау болса, екінші жағынан, сайысу дәстүрі музыканттар үшін кәсіби өсудің жолы деп айтуға болады. Диалогиялық сайыстар көптеген ұлттық музыка мәдениетінде көрнекті орынға ие болды Қазақстан музыка өнеріндегі сайысу дәстүрлерді тарихи және ерекшеліктері жағынан қарастырып өткеннен соң, олардың музыка дамуына зор ықпал етуін белгілеуге болады.

Қазақ музыкалық мәдениетінде аспаптық және вокалдық сайыстар көне заманнан бері кәзіргі кезге дейін қатар дамып келеді. Сонымен қатар қазіргі кездегі күй тартыстың жағдайы анализдің нәтижелерін

талдаған соң белгілі болды. Күй тартыстар ұйымдастырылғаны өте қуантады, бірақ бүгінгі тандағы тартыстардың аутентикалық қасиеттері жоғалып, коммерциялық қасиетке ие болды деуге болады. Себебі, бүгінгі күні күй тартыстың өзекті маңызы дәстүрлі тартыстарға қарағанда өзгерді. Дәстүрлі тартыс аяқ астынан болады, ол тойларда немесе кездейсоқ жерде – екі немесе одан көп дәулескер күйшілердің бастары қосылған жағдайда іске асатын. Алдын ала сөйлесіп келіскеннен кейін болатын тартыстар да кәзіргі кездегі тартыстардан өзгеше түрде өткен. Ал қазіргі тартысты ұйымдастырушылар алдын ала шарт ойластырып, жоспарлап қатысушыларды шақырады. Сонымен қатар олар қатысушыларға дайындыққа уақыт береді. Сол уақытта орындаушылар қойылған шарттарға сәйкес күйлерді таңдап, сол күйлердің кезегін және жалғау мезеттерін белгілеп алдын ала бірге тартып дайындалады. Сөйтіп шығармашылық бастау жоғалып суырып-салма өнері тек қана орындаушылық техникаға бағытталады. Яғни белгілі күйлер орындалғанда күйшілерге ұнайтын күйдің фразалары, немесе тактілері қайталанады, сонымен қатар әр орындаушының өзіндік стилі болғандықтан кейбір штрихтер, ырғақтық элементтер түрленіп келеді. Бірақ дәстүрлі тартыстағыдай үрдіс кезінде көптеген бірегей шығармалар музыкалық мұраға қосылмайды, жаңа тартыстағы орындалатын күйлер көрермендерге концерттік номер ретінде ұсынылады.

Тағы бір айтып кететін жайт, дәстүрлі тартыстағы көрерменнің орны мен функциясы және кәзіргі кездегі тартыстың тыңдаушыларының маңызы бір-бірінен өзгеше болып келуі. Дәстүрлі тартыс кезінде тыңдарманын жаңа шығарманың тууы және алғашқы рет орындалуын көруге бағытталған рухани ынтасы қанағаттандырылады, олар күйшілерді дауыстарымен, назарларымен демеп, тартыстың толық қанды қатысушыларына айналады деуге болады. Ал бүгінгі күні тартыстар концерттік залда өтеді, ондағы жасау-жабдық та басқаша, көрермендердің өнерге деген қатынастары да басқаша, жаңа тартысқа келген көрермендердің мақсаты күй тартушылардың орындаушылық шеберлігіне сүйсіну болып келеді. Жалпы тартыстың қоғамдағы маңызы да өзгеріп кетті. Дәстүрлі тартыстар күйшілердің шеберліктерін салыстыру, дәулескер күйшілерін атағын арттыру, суырып-салма шығармашылық шеберлікті дамыту үшін жасалды. Бүгінгі күндегі тартыстар шоу қасиетіне ие болды, себебі күй тартысты концерттік номер ретінде қою үшін ұйымдастырушылар күй орындаушыларына тапсырыс береді. Және жоғарыда талданған тартыстарда күйлер көрермендерді қызықтыратындай таңдалып орындалғанына көз жеткіздік.

Дәстүрлі музыкалық сайыстарды сақтап, жалғастыру үшін кәзіргі кезде ұйымдастырылып отырған ақындар айтыстары мен күй тартыс-

тарды барынша қолдан, өзекті мәселеге назар аудару керек. Яғни, орындаушылық суырып-салма өнерінің шегінен шығуға тырысып, тартыстың барлық түрлеріне нағыз үлгіде қатыса білуге ұмтылу қажет. Ол үшін күй тартыстар мен ақындар айтыстарын барынша жиі, және Қазақстанның барлық өңірлерінде ұйымдастыруға болады, бірақ басты мақсат орындаушылық өнерді көрсетіп қана қоймай, суырып-салма қабілетін дамыту болуы керек, – деп талдау жасайды Д. Ибрагим.

Тақырып бойынша өзіндік бақылауға арналған сұрақтар:

1. Қазақстан Республикасының Тәуелсіздікдігі: қысқаша тарихи шолу
2. тартыс – дәстүр мен жаңашылдық
3. тартыс қай поэтикалық-музыкалық өнермен сәйкес
4. түре тартыс, сүре тартыс – олар
5. Тартыс өнерінің зерттеушілер

Ұсынылған әдебиеттердің тізімі:

1. Аманов Б.Ж. Тартыс – күй сайсы // Аманов Б.Ж., Мұхамбетова Ә.И. Дәстүрлі қазақ музыкасы және XX ғасыр. – Астана: Мастер По, 2013. – 332 б. – 138-152.
2. Сейдімбек А. Қазақтың күй өнері. – Астана: Күлтегін, 2002. – 832 б.
3. Ибрагим Д. Қазақстандағы заманауи күй тартыс: дәстүр және жаңашылдық // «Национальная идентичность в современном мире»: сборник научных статей по материалам международной научно-практической конференции – Астана: 2017 – 93 с. – 75-79 бб.
4. Оспан Б. Күй тартыс қандай сайыс? 29.06.2018// «Адырна» ұлттық арнасы <https://adyrna.kz/post/11971>

24 тақырып. Қазақ музыка мәдениеті: жанды байланыстар мен заманауи мәдени үдеріс

Тақырыптың мақсаты: Қазақ музыка мәдениеті: жанды байланыстар мен заманауи мәдени үдерісін сипаттау

Пәннің негізгі терминдері және ұғымдары: өнер, Аттила бейнесі, театр қойлымы, бейнежазба, қазақ елі, аудиовизуалдық феномен

Қазақ музыка мәдениеті: жанды байланыстар мен заманауи мәдени үдеріс тақырып бойынша сұрақтар:

1. Қазақ музыка мәдениеті: жанды байланыстар мен заманауи мәдени үдерісі туралы жалпы түсінік
2. Қазақ мәдениеті мен өнері аудиовизуалдық феномен ретінде

Дәріс:

1. Заманауи мәдениетіндегі қазақ музыка әлемі
 2. Қазақ мәдениеті мен өнері аудиовизуалдық феномен ретінде
- Мәдени байланыстар

1. Заманауи мәдениетіндегі қазақ музыка әлемі

1-ші тарауда айтылғандай, тек кеңестік Қазақстанда ғана емес, Одақтың басқа да республикаларында да мәдени өмірдің ерекше беті – бұл «алпысыншы жылдықтар» феномені. Осы заманның ерекшелігі көптеген атақты тұлғалардың музыкалы-шығармашылық іс-әрекетіне тән, оның ішінде ұлы музыкант, композитор және дирижер, «Отырар сазы» фольклорлық-этнографиялық оркестрінің негізін қалаушы Н. Тілендиев ерекше орын алады.

Жаңа тарихи жағдайларда қазақ саз мәдениетінің түпнұсқалық формаларын сақтауға және қарқынды дамытуға көптеген қайраткерлер, атап айтқанда: этноорганолог Б.Ш. Сарыбаев, күйші, «Мұрагер» музыкалық-этнографиялық ансамблінің жетекшісі А. Райымбергенов, Шәмші Қалдаяқов, «Досмұқасан» және т.б. ықпал етті. Осылайша, қазақ саз мәдениеті жаңа ағымдарға бейім болды және өзінің ең үздік өкілдерімен ұлттық мұрамен жанды байланысты қамтамасыз етті.

«Жанды күштерді» қайта жаңғыруы мен сабақтастығының нәтижелері туралы қазақ мәдениеті мен өнері өзгерген әлеуметтік-мәдени жағдайларда жер шарының көптеген бұрыштарында белгілі болып, өз аудиториясын одан әрі кеңейтеді деп айтуға болады.

Айтқаның дәлелі ретінде «Өнер, театр және әдебиеттегі Аттила бейнесі» сұхбатынан үзінді келтірейк. Франция Жазушылар Одағының мүшесі (SGDL), халықаралық КОНКОРД академиясының президенті (AIC), профессор Григори Томски (Grigori Tomski) және Мұхтар Әуезов атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық драма театрының шығармашылық тобы белгілі жазушының, ғалымның тарихи драмасы бойынша жазылған «Аттила және Аэций» спектаклін көрермен назарына ұсынды. Ғұндар тарихы мен олардың дінін зерттеуден Еуропада танымал болған маман Григори Томски сценарий жазбас бұрын көп жыл бойы қыруар жұмыс атқарды. Қазіргі заманның аттилотанушылары мен тәңіртанушылардың ішіндегі ең жемісті нәтиже көрсетіп жүрген жазушы профессор Томски көрермендерді өзінің зерттеу еңбектерінің сапасымен және санымен ғана емес, сонымен қатар өз өнімдерінің әртүрлі стильдерімен де, жанрларымен де таң қалдырады. Мақсаты – дүниежүзілік тарихтағы аты аңызға айналған тұлғалардың бірі Аттила туралы тарихи драма мен бейнемонтажда тәңірілдік дін мен өнер байланысын көрсету болып табылады.

– Мен өзімнің тарихи романымды өскелең ұрпақтың ой-өрісін кеңейту және оларды Еуразияның дала халықтарының тарихын қатты

бұрмаланған түрде көрсететін дәстүрлі клишелерден арылту үшін пайдалы болатынына нақты сенгендіктен қолға алдым. Бұл қазіргі батыс авторларының дала халықтарының жоғары мәдениетінің айғағы болып табылатын ұлы археологиялық олжаларды және басқа да дәлелдерді білмегендіктен болады, ал ғұндар мен Аттиланың менталитетін түсіну үшін түркі-моңғолдық халық эпосы мен дала халықтары мен олардың ұрпақтарының дәстүрлі тәңірлік (тангриандық) діндерін білу өте маңызды. Осылайша, менің Аттила туралы шығармаларым тәңірлік рухта жазылған, бұл Еуразия көшпенділерінің шынайы тарихы мен мәдениетіне сәйкес келеді, – дейді Гр. Томски.

Сөйтіп, француз, орыс, түрік, моңғол және якут тілдеріндегі комақты шығармашылық жұмыстар тізімі қазақ тіліндегі спектакльмен толықты. Алматы қаласының М.О. Әуезов атындағы Қазақ академиялық драма театрының сахнасындағы «Аттила мен Аэций» қойылымы заманауи өнерге сай әртүрлерін камтиды. Қазақ спектаклінде тәңірлік рух шебер іске асырылды, бұл бүкіл шығармашылық ұжымның және ең алдымен режиссер Алма Арғынның, суретші Кабыл Халыковтың, композиторлар Ақтоты Раимкулова, Сатжан Шаменов пен Әсел Омаровалардың, сондай-ақ актерлер құрамының еңбегі. Ол тәңірлік рухқа қаныққан, оның көркемдік кеңістігі кеңдік, еркіндік сезімін сыйлайды. Тұйықталмағандық, қоршаған ортамен үзілмейтін толыққанды байланысы кеңістікті ұғынуы оның қарқынды интерпретациясы арқылы берілді.

Спектакльде би көп, тіпті Аттила мен оның сүйікті жары Кере–ко (грекиялық көздер бойынша Керка) билейтін көрініс бар, бұл менің көркем өнерге жетік француздық достарымды тәнті етті. Дәстүрлі декорациялардан гөрі заманауи техникалық мүмкіндіктерді пайдалану спектакльді кино өнерімен жақындастырады. Бұған актерлер ойынының жоғары деңгейі мен режиссура шеберлігін қосайық, – деді Гр. Томски сұхбаттасқанда.

Және де қазақ спектаклін әлемдік премьералар аясында талдайтын болсақ, ұлы Корнель мен Верди Аттила бейнесін қаншалықты жұпыны түсіндіргенін еске түсіре кетуге болады. Аттила операсының соңғы қойылымы миландық «Ла Скала» елдің бірінші басшыларының қатысуымен болды. Айта кететіні, Аттила мен ғұндар фашисттер бейнесінде ұсынылған!!! Түрік Абдразаков басты рөлде!!! Сондықтан Әуезов атындағы театрда әлемдік театр өнерінде болмаған жаңа тарихи оқиға болды.

Қазақ шеберлері Сіздің ойыңызды жүзеге асыруда креативтілік танытқан екен. Менің драмамда режиссерлерге арналған көптеген материалдар бар, олар өздерінің шығармашылық қабылдаулары үшін

ішінен сәйкес топтаманы таңдап ала алады. Менің пьесам (сценарий) негізінде Аттила операсын жасап шығару анағұрлым жеңіл деген ойдамын. Көп би пайдаланылған қазақ спектаклінің бейнемонтажын көргеннен кейін Аттила туралы балет жасау мүмкіндігі туралы ойлаймын. Бір сөзбен айтқанда Аттила бейнесі шығармашылық ойлайтын адамдар үшін шынымен де сарқылмас тақырып деп ойлаймын. Бізді алдағы уақытта осы тақырыпта әлі де көптеген шығармашылық жаңалықтар күтетініне сенімдімін.

Қазақ композиторларын, атап айтқанда, қойылым музыкасының авторлары Актоты Раимкулованы, Сатжан Шаменовты және Әсел Омарованы Сіздің ұсыныстарыңыз қызықтыратынына сенімдімін. Басқа да дарынды композиторлар бар мысалы, Бахтияр Аманжол. Айта кететіні, Бахтияр – тәңірлік музыкалық мәдениетті терең зерттеуші ғалым, өнертану кандидаты. VI халықаралық ғылыми–практикалық конференциясының материалдарында жарияланған қазақ музыкалық дәстүрдің тәңірлік дүниетанымдық негізі туралы мақаласында тәңірлік мәдени болмыстың таратылу аргументі ретінде әртүрлі халықтардың музыкалық аспаптары туралы ереже негізделеді. Сонымен қатар симфониялық оркестр мен органға арналған «Тәңірге құрбан шалу» симфониясының авторы Әділ Бестыбаевты және көптеген басқаавторларды да айтуға болады.

Аяқтай келе, бұл мақаладағы театрлыққойылымға жүргізілген өнертанушылық талдау Қазақстан Ұлы Даланың өткендегі ерлік тарихы бойынша халықаралық ынтымақтастығы үшін барлық мүмкіндіктер бар екенін атап айтқым келеді. Уақыт өте келе өзінің идеялық-көркемдік құндылығы жағынан Алматы қаласының М.О. Әуезов атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық драма театрының спектаклінен кем болмайтын Аттила туралы опера мен балеттің куәгері болатынымызға үміттенемін.

Қазақстан қоғамы үшін ол екі аспектіде өзекті:

– қазақ Еліне сүйіспеншілік мен азаматшылықты қалыптастыруында;

– Қазақстан Республикасының «өзіндік» мәдени бейнесінің ұлттық-мемлекеттік бірегейлігі, сақтауы мен эвристикалық дамуында.

2. Қазақ мәдениеті мен өнері аудиовизуалдық феномен ретінде

Сөйтіп, ақпарат ағынының көптігімен ерекшеленетін қазіргі әлемде аудиобейнетехника, компьютер және басқа да инновациялық байланыс құралдары негізінде жасалған «экран мәдениеті» үлкен маңызға ие. Осылайша, коммуникациялық технологиялардың аусуы (Мак-Люэн) мәдениеттің елеулі өзгеруіне әкеледі.

«Экрандық» мәдениетті оң бағалайтын ғалымдар оның мынадай артықшылықтарын анықтайды: а) кез келген ұлттық немесе мемлекет-

тік шекараны жылдам әрі оңай өтуге мүмкіндік беретін ұтқырлық; ә) сақтау жүйелерінің ықшамдылығы және ақпаратты кез келген қашық-тыққа тасымалдау жылдамдығының шапшандығы. Сонымен қатар, технологиялық коммуникацияның жағымсыз аспектісі байқалады: дүниежүзілік мәдени-ақпараттық кеңістіктің біртектілігі (Б. Ерасов). Осы біртекті емес жағдайларда мәдениеттің мазмұны мен формасында ерекше мағынаға толы сәйкессіздік белгілері ерекше құндылыққа ие болады.

«Экрандық» мәдениеттің көрсетілген артықшылықтары мен кемшіліктері «Мәдени мұра» мемлекеттік стратегиялық бағдарламасында ескерілді. Онда бұқаралық сана мен бірегейлікті қалыптастыру мақсатында мәдени мұраны жаңғырту, зерттеу және танымал ету бағыты қабылданды. Бағдарлама аясында қазақ ұлттық мәдениеті қоғамдық сана-сезімнің негізгі институттарының бірі, ұлттың бірегейлігін қалыптастыратын рухани құндылықтар жүйесі ретінде қарастырылады.

«Мәдени мұра» бағдарламасының маңызды бөлімімен саз тарихи-мәдени мұрасын сақтау міндеті болып табылады. Бүгінгі таңда саз қазақ мәдениетінің – ән мен күй шығармаларының бірегей жинағы CD дискілер түрінде шығарылды. Саз мәдениетінің заңдылықтарын мұқият сақтайтын кәсіби орындаушылардың орындауында ән мен күйдің табылуы мен бейнелуі өз бастапқы көзіне қызығушылық тудырды.

«Мәдени мұра» бағдарламасында айтылған және іске асырылған идеялар «Рухани жаңғыру» мен «Ұлы Даланың жеті қыры», атап айтқанда «Дала фольклоры мен музыкасының мың жылы» жобасында логикалық жалғасын тапты. Мәдени саясат шеңберінде облыстық, республикалық және халықаралық деңгейдегі тұрақты айтыстар өткізіледі. Теледидардың арқасында оларды мыңдаған және миллиондаған тыңдаушылар тыңдай алады. «Алтын домбыра» атты жаңа жылдық айтысты тыңдағандардың өздері де, суырып салма мен шабытпен ерекшеленетін ақындардың қызықты сайысы көпшіліктің назары мен ықыласына бөленді. Басқаша айтқанда, қазақ халқының саз мәдениеті төзімді болып шықты және батыс дәстүрінің жаңадан пайда болған саласымен үйлесімді қарым-қатынаста болып қазақ музыкасының қайталанбас әлемін құрайды.

Сонымен қазақ музыкалық мәдениетінің әлеумітткдинамикасын қысқаша талдау саз мәдениеті туған ортада мәдениеттің тұтастық ретінде мәнін анықтайтын басты құбылыс ретіндегі өміршеңдігін көрсетеді. Оның мүмкіндігі белгілі әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайлармен байланысты, өйткені отырықшы-ауылшаруашылық өркениеттерімен салыстырғанда, көшпелі қоғам біртекті болып

кала берді. Себебі таптарға бөлінуі аса қажет болмағаны мәдениет саласына да әсер еткен. Мысалы, Еуропа елдерінде екі әлеуметтік қабат, атап айтқанда: халық бұқарасы және элиталық қоғам болғандықтан, олардың әр қайсысының өзіндік мәдени қалауы бар. Көпшілік бұқарасы үшін бұл фольклор, дәстүрлі халық мәдениеті. Элиталық қоғам үшін әлеуметтік-мәдени құндылық ретінде композиторлық музыка тән, ал алғашқы мәдени қабат саналы түрде елемеу орын алады.

Ұлы Даланың қоғамына келетін болсақ, мұнда саз мәдениеті басым болды. Қазақстан Республикасының Тәуелсіздікдігі кезеңінде оның құндылығы ерекше өсті, оған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы айтарлықтай қолдау көрсетті. Саз мәдениетін сақтау мен дамытуда ауыз кәсіби қайраткерлер маңызды рөл атқарады. Өкінішке орай, жұлдыздар сөніп барады – ұлы күйшілер мен әнші, акын және жыршы Бу дүниеден О дүниеге Мәңгілік сапарға қайта оралып жатыр. Бірақ елімізде, халық пен шәкірттердің есінде, олардың ноталар мен аудиодискілерге жазылған күйлері, әндері мен айтыстары асыл қазына болып қалып отыр. Бұл баға жетпес інжу-маржандар жаңа әлеуметтік-мәдени жағдайда өз өмірлерін жаңа ұрпаққа өсиет ретінде жалғастыруда. Мысалы, қазақ ертегісі бойынша шығарылған Еспайдың бұлбұл туралы «Бұлды құс» күйі. Онда қалай тырысса да, одан да жаман өмір сүрген кедей жігіт туралы айтылады. Бір күні, ол туған ауылын, үй ошағын тастап, бақыт іздеп жолға шығады. Жолда ол тұзаққа түскен суырды көреді. Өзі мейірімді, адамгершілігі мол, кедей жігіт тұзақты ашып, суырды босатады. Суыр адамның дауысымен сөйлей бастады: «Жігіт, сен мейірімді іс жасадың... Қазір біз сенімен бірге жер астына түсіп, әкеме барамыз. Менің құтқарылғаным үшін саған алғыс білдіргісі келіп, ол сенің алдыңға барлық байлығыңызды өзің қалаған нәрсені алу үшін таратады. Бірақ сен ештеңе алма, құнды құсты сұра. Егер ол сол құс туралы қайдан білесін деп сұраса, онда жауап бер: «Білемін! Мырза, маған осы құсты сый ретінде беруіңізді сұраймын!» деп жауап бер.

Жігіт суыр айтқандай істеді. Және ауылына бұлбұл құсымен оралды. Бір таңқаларлығы, бұл құнды құс тары, бидай, тары шоқиды, бірақ таза алтынмен дәретке отырады. Сондықтан, жігіт көптеген қарыздардан құтылып, өзін ғана емес, бүкіл халықты бақытты әрі бай етті [29].

«1000 қазақ күйі» атты диск Антологиясында зияткерлік күйші мен зерттеуші, Еспай туралы монографиясының авторы Айтжан Тоқтағанның орындалуында «Бұлды құс» күйдің жазылуы бар. Күй мазмұны мен тектілігінің тереңдігімен, саз-сарының тазалығы және

техникалық талғамымен бағындырады. Бұл құстың дыбыстық бейнесі арқылы жоғарғы, руханилықтың символы ретінде қайта пайда болатын өмірдің мәні туралы баяу ой толғау. Бұлбұл – дүниежүзілік мәдениет пен өнердің, шығармашылық пен шабыттың көзі. Ұлы күйші аманат ретінде бізге және Мәңгілік Елдің болашақ ұрпағына өсиет береді. Аманаттың мәні – түркі рухын, құдіретті Жаратушының Жолдауы күй өнерін Көк Мәңгі Тәңірдің күбірі ретінде сақтау.

Аманаттың терең мағынасы «Күй-ғұмыр» телефильмінің сюжетінде айқын көрінеді. Оның оқиғасы XX ғасырдың 20-жылдарында, азамат соғысында өтеді. Қызыл жауынгерлер атақты домбырашының үйіне келеді және оны ұлттық саз өнері, күй мен ана тілді жақтау үшін ұлтшылдық деп атып өлтіреді. Домбырасын ағып жатқан өзенге лақтырады. Олар кеткеннен кейін үлкен ұлы аспапты судан суырып алып, үйге әкеледі.

Күйшінің жары ұлдарын шұңқыр қазуға мәжбүр етеді, киізге май құйып, оған домбыраны орайды. Содан кейін ұлдардың көз алдында аспапты жерлеу рәсімін жасайды. Дәл сол жерде домбыра көміліп, күймен бірге анасы өзінің жас ұлдарынан олардың өздері де, балалары да, немерелері де бұл музыкалық аспапты өмірлерінде ешқашан қолына алмайды деген ант алады. Ұлдары уәде беріп, анасына берілген сөзді ұстануға тырысады. Бірақ ата болған үлкен ұлдың немересі «қоңыр үнді, қара домбыра» ұстаудан бас тарта алмайды. Ол Абдулхамит Райымбергеновтен «Ұстаз-Шәкірт» қаймағы бұзылмаған ауызша оқу жүйесі бойынша үйренеді. Оның концертте өнер көрсеткенін естіген ақсақал балалық шағының драмалық тарихын айтып, антын бұзуды шешеді. Осылайша жаңа ұрпақтың, дәлірек айтқанда, ұрпақтар сабақтастығының арқасында күй өзгерген әлеуметтік-мәдени жағдайда жаңа өмірге, жаңа тыныс алуға ие болады. Тәуелсіздік Қазақстан Республикасында ешқандай күш Көк Мәңгі Тәңірінің күбіріне кедергі бола алмайтынына сенеміз.

Тақырып бойынша өзіндік бақылауға арналған сұрақтар:

1. Заманауи қазақ мәдениеті мен өнері
2. Аттила және оның бейнесі
3. қазақ елі аудиовизуалдық феномен ретінде
4. «Мәдени мұра», «Ұлы Даланың жеті қыры» бағдарламалар және қазақ музыкалық мәдениеті

Ұсынылған әдебиеттердің тізімі:

1. Қазақстанның «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы: оның жүзеге асыру кезеңдері мен мағынасы 01 Қазан 2013 <https://e-history.kz/kz/contents/view/1568>

2. Нұрсұлтан Назарбаев. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру
<https://www.zakon.kz/4853272-n1201rs1201ltan-nazarbaev..html>

3. Мемлекет басшысының «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласы жарияланды 21.11.2018 <http://talgargazeti.kz/?p=7770>

4. Аттила мен Аэций туралы қазақ спектаклін видеомонтажы
https://www.youtube.com/watch?v=EV-w5vv2u_o&list=PLIJZtnBU-oXWMOFkYTmFZYtB2uUUZ8J0b&index=7&t=0s&fbclid=IwAR1Bv5bZP9W0VwhIb2PAtxkQdgbttFqaCTez7KZb1bPMwcOntMkkaNX00d4

5. Қоқымбаева Б., Томски Гр. Өнер, театр және әдебиеттегі Аттила бейнесі// ОРТАЛЫҚ–АЗИЯ ӨНЕРТАНУ ЖУРНАЛЫ №3 2019 - 107-115 бб. ISSN 2414–4177 03. https://www.yandex.kz/clck/jsreDIR?bu=wjr5h&from=www.yandex.kz/%3Bsearch%2F%3Bweb%3B%3B&text=&etext=2202.U6_0AzmYkaueTr81CB9WUH8pOVydrQuTyQQZpEI_5xs9H5ogXPPpDsa6FBI42xYpys5b0TRH70EEFfoylcgR7BmrPcelmZgdQJiOXrDuYrMrjuP0GF6gpzHRYJ-k8MJQZHV5bW9zcWl5c3F3Y21hdg.3a4a2a51508c1babbf27c8a13ace72953c743a7c&uuiid=&state=jLT9ScZ_wbo,&

Қорытынды

Болашақ деген не? Алдында бізді не күтіп тұр? – экономикалық әл-ауқат? Дамыған өркениеттер ретінде постиндустриалды өркениет, ақпараттық қоғам болуы ме? – Біздің пайымдауынша, бұл біржақты. көзқарас. Олай болса, қате жауап.

Бұл, ең алдымен, біздің бүгінгі қараңғылықта жарықпен жыпылықтап, барлық қуаныштарымен еліміздің және ата-бабаларымыздың өткені. Дәл осы – өткен – бұл біздің бүгінгі және болашағымыз, оның рухани негізінде жаһандық та, аймақтық та (Орталық Азиялық) және ұлттық /ұлттық-мемлекеттік бірегейлікті құру мүмкін. Бұл тек мемлекеттік тіл және қасиетті география қоршаған орта, Универсум ғана емес. Сонымен бірге Тәуелсіздік Қазақстанның ұрпақтарына, кеңірек айтқанда, түркі әлеміне жеткізіп таратылуға мұқтаж ата-бабаларымыздың қайталанбас, алмастырылмайтын генофонды, яғни тектік қор болып табылатын тұтастық ретіндегі саз мәдениеті.

О дегеніміз, оқу құралында бірнеше рет атап өткендей, саз мәдениетінің маңыздылығы оның кейіннен көптеген этникалық мәдениеттердің мәнін құрайтын сол пайда болған ортақтықты сақтап, тұжырымдайтындығымен анықталады. Себебі бұл ауызша мәдени қабат адамзаттың жалпыға ортақ феноменің рухани мәдениеттің құрамдас бөлігі.

Жаңа тарихи жағдайларда, атап айтқанда: жазбаша өркениетте, көптеген халықтардың мәдениеттің ауызша өмір сүруі жойылып, жоққа шығарылды. Нәтижесінде, қазіргі кезеңде ауызша рухани мұра, оның ішінде саз мәдениеті ерекше құбылыс ретінде көрінеді.

Сонымен бірге ауызшы акустикалық мәдениеті тек өз құндылығы бар феномен ретінде ғана сұранысқа ие емес. Саз мәдениетін компаративистика пәні ретінде зерттеуі болашақтағы салыстырмалы талдауға жол ашады. Сөйтіп, мәдени интеграция, аймақтық мәдениеттердің өзара әрекеттесуі мен өзара әсерін зерттеу бойынша халықаралық антология мен атлас толықтырып қайта құруға мүмкіндік береді. Ал бұл халықтар арасындағы рухани жақындасу мен өзара түсіністікке ықпал ететін көпір.

Жоғарыда айтылғандарға мысал, біріншіден сазды мәдениеттің трансляторы ретіндегі музыкалық білім беру аймақтық аспаптық, эпикалық және ән мектептерінің жергілікті әлеуметтік-мәдени мекемесі ретіндегі өміршендігі. Сонымен қатар қазақ ортасында білім беруі төлтумалық (самобытный), атап айтқанда, бата беру түрде өмір сүрді. Елімізде бата дәстүрі дарынды тұлғалардың мәртебесін халқының алдында заңдастырудың түрі ретінде қалыптасып биік дамыған.

Осындай тарихи мысалдар – Құрманғазы бата беріп, домбырасын Дина Нұрпейісоваға сыйлады; өз кезегінде ұлы күйшінің шәкірті тек лайықты домбырашы ғана емес, сонымен бірге «Устаз – Шәкірт» дәстүрін үздіксіз жалғастырған шебер дана болды. Дина апамыз Н.Д. Тілендиев пен Б.Сарыбаев сияқты даңқты тұлғалар үшін рухани болашаққа жол ашып, олардың даралығы домбыра өнерінде ғана емес, музыкалық мәдениеттің жаңа бағыттарында да көрінді.

Қазіргі кезеңде, басқалардың мәдени-рухани тәжірибесін шығармашылық тұрғыдан игере отырып, дәлірек айтсақ, батыс музыкалық мәдениеті арқылы Ұлы Дала өзін, өзінің тамырларын түсінуге көшті. Осылайша басқа музыкалық әлемдерді қабылдау қазақ музыкалық мәдениеті мен саз өнерін тереңірек түсінуге ықпал етті. Бұл қазақ музыкалық мәдениетін өзіндік құнды және өзін-өзі қамтамасыз ететін феномен ретінде жариялаудың перспективаларын ашады. Екінші жағынан, барлық жаңа беттер сәйкес келетін дамып келе жатқан мәдениет ретінде. Бұл біздің болашағымыз бар екенін білдіреді. Мәңгілік Елдіміздің рухани болашағы деген мағынада.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Музыка мәдениеті мен өнер терминдерінің орысша-қазақша-ағылшынша сөздігі // Құрастырушылар: Б.Ж. Қоқымбаева, Е.Ю. Личман, Б.У. Итемгенова. Аудармашылар: У.М. Мақұлов, А. Личман, А. Хасенов, Р. Хасенова. – Павлодар, ПМПИ, 2013. – 200 б <http://кітапхана.қаз/catalog/130815/130815-003.htm>
2. Кокумбаева Б.Д. Неисчерпаемый мир музыки Великой Степи: монография / Б.Д. Кокумбаева. – Павлодар: ППУ, 2020. – 155 с. <http://кітапхана.қаз/catalog/201101/201101.htm>
3. Аманов Б.Ж., Мұхамбетова Ә.И. Дәстүрлі қазақ музыкасы және XX ғасыр. – Астана: Мастер По, 2013. – 332 б.
4. Кокумбаева Б.Д. Культурология тенгрианского искусства (учебное пособие – Павлодар: Научно-издательский центр ПГПИ, 2012. – 156 с. <http://кітапхана.қаз/catalog/130814/130814-001.htm>
5. Омарова Г.Н. «Казахский кюй: культурно-исторический контекст и региональные стили» – автореферат докт. диссертации по специальности 17.00.02 – Музыкальное искусство – 2012.
6. Нұрсұлтан Назарбаевтың мақаласы: Ұлы даланың жеті қыры <http://www.syrboyi.kz/negizginews/26177-r-prezident-nrsultan-nazarbaevty-maalasy-ly-dalany-zhet-ury.html>
7. Кодар А. Мировоззрение кочевников в свете Степного знания // Культурные контексты Казахстана: история и современность: Материалы международного семинара, посвященного 100-летию М.О. Ауэзова / Сост. А. Кодар, З. Кодар. – Алматы: Ниса, 1998. – 280 с. – сс. 56-66.
8. Затаевич А.В. 1000 казахских песен и кюев – Алматы: Дайк-Пресс, 2004 – 496 с.
9. Казахская ССР: 4-томная краткая энциклопедия. Язык, фольклор, литература, искусство, архитектура. Т.4. – Алма-Ата: Гл. ред. Казах. сов. энциклопедии. 1991. – 688 с.: статья Казахский фольклор.
10. Жұбанов А. Ғасырлар пернесі: Қазақтың халық сазгерлерінің өмірі мен шығармашылығы туралы очерктер. – Алматы: Дайк-Пресс баспасы, 2002.
11. Жұбанов А. Замана бұлбұлдары. – Алматы: Жазушы, 1975
12. Сейдімбек А. Қазақтың күй өнері: монография. – Астана, 2002. – 832 б.
13. «Қорқыт Ата» энциклопедиялық жинақ. / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы – 1999. – 800 б. (на каз. и рус.).
14. Кокумбаева Б.Д. Казахское устное наследие как социокультурная ценность: поиски, находки и перспективы // I международный

симпозиум «Философское наследие тюркских народов». 19-21 сентября 2018 года, Бишкек / Кыргызстан: АБСТРАКТЫ. – сс. 52-54.

15. «Қазақ халқының философиялық мұрасы» (20 томдық). – Алматы: Аударма баспасы, 2004 – 36 б. (каталог қаз., орыс., ағылш.).

16. Нурланова К. Земля – духовная опора народа. – Алматы, 2000. – 20 с.

17. Нурланова К. Человек и мир: казахская национальная идея. – Алматы: Каржы-Каражат, 1994. – 48 с.

18. Нұрланова Қ.Ш. Дәстүрлі қазақ мәдениетінің философиясы// Қазақ даласының ойшылдары (XVIII-XIX ғғ.) 4-кітап. – Алматы: Философия және саясаттану институтының компьютерлік-баспа орталығы, 2004. – 309 б. – 120-183 бб.

19. Аязбекова С.Ш. Картина мира этноса: Коркут-ата и философия музыки казахов. – Алматы: Компьютерно-издательский центр Института философии и политологии МОиН РК. – 285 с.

20. Кочевники. Эстетика: Познание мира традиционным казахским искусством. – Алматы: Ғылым, 1993. – 264 с.

21. Күй қайнары / А. Райымбергенов, С. Аманова. – Алматы: Өнер, 1990, 288 б. (каз., орыс.).

22. Қоқымбаева Б. Ұлы даланың сарқылмас үн әлемі// Сарыарқа самалы – 4.05.2019 – 10 б. https://ruh.kz/kz/news/uli_dalanin_sarkilmas_un_alemi/

23. Қоқымбаева Б.Ж. Әлеуметтік-мәдени динамика аясындағы күйші тұлғасының трансформациясы // Аль-Фараби. – 2017. – №3 – сс. 51-65.

24. Кокумбаева Б.Д., Курмангалиева М.С. Трансформация типов тенгрианской культуры в контексте социокультурной динамики (на казахском материале) // #10 (26), 2017 część 2 Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (Warszawa, Polska) Czasopismo jest zarejestrowane i publikowane w Polsce. W czasopiśmie publikowane są artykuły ze wszystkich dziedzin naukowych. Czasopismo publikowane jest w języku polskim, angielskim, niemieckim i rosyjskim. – сс. 4-12. http://eesa-journal.com/wp-content/uploads/EESA__-%D0%B0%D0%BB_2_%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8C-15.pdf Нурланова К.Ш. Кочевничество: интуиция – форма научного познания // Әлемдік философия дамуының өзекті мәселелері. II Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. 2013 жылдың 14-16 ақпаны. Актуальные проблемы развития мировой философии. Материалы II Международной научно-теоретической конференции в 2-х тт. Астана: из-во ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2013. – Т. 1. – 448 с. – сс. 255-263.

25. Нурланова К. Эстетика художественной культуры казахского народа. – Алма-Ата: Наука, 1987.

26. Сейдімбек А. Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау. – Алматы: Санат, 1997.

27. Бегалинова К.К., Кокумбаева Б.Д. Духовное учение Великой Степи и современность. – Астана, 2010. – 160 с.

28. Қоқымбаева Б.Ж., Қожамжарова М.Ж. Рухани жаңғыру аясындағы Естай Беркімбаевтың мәдени мұрасы // Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасын жүзеге асыру аясында философия ғылымдарының докторы, профессор, ӨҒА-ның академигі, мемлекеттік сыйлықтың лауреаты М.С. Сәбиттің 80 жылдығына арналған «Қазақстандағы заманауи ғылым мен білімнің даму болашағы мен үрдісі» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция конференциясының материалдары – Павлодар: С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2018. – 287 б. – 32-38 бб.

29. Кокумбаева Б.Д. Феномен «шестидесятников» в Казахстане (к 70-летию доктора искусствоведения, профессора Болата Ишанбаевича Каракулова) // Қазіргі заман музыкатануының мәселелері. Профессор Б.И. Қарақұловтың 70 жылдығына арналған Халықаралық Дөңгелек үстел материалдары. 2012 жылдың 4-ші мамыры. Алматы, Қазақстан. – Вопросы современного музыкознания. Материалы Международного Круглого стола, посвященного 70-летию профессора Б.И. Каракулова. – Алматы: ЛЕМ, 2012. – 244 с. – С. 26-34.

30. Кокумбаева Б.Д. Узы духовной преемственности (о научной династии тюркологов Р. Бердибай и А. Бердибай) // «Түркітанушы Р. Бердібай 90 жаста». VII Халықаралық Түркология конгресі материалдарының жинағы. – Түркістан, 2017. – 178 б. – сс. 11-16.

31. Зенкин С. Небожественное сакральное: теория и художественная практика. – М., 2012 – электронная книга

32. Введение в культурологию: Учеб. пособие для вузов / Руководитель автор. колл. и отв. ред. Е.В. Попов. – М.: ВЛАДОС, 1995. – 336 с.

33. Нуржанов Б.Г., Ержанова А.М. Культурология в новом ключе: учебное пособие для университетов. – Алматы, 2011. – 372 с.

34. Гегель Г.Ф. Энциклопедия философских наук. Т. 1. Наука логики. – М.: Мысль, 1974. – 452 с.

35. Маклюэн, Маршалл/ Материал из Википедии – свободной энциклопедии <https://ru.wikipedia.org/wiki>

36. Типология культур <http://www.grandars.ru/college/sociologiya/tipologiya-kultury.html>

37. Қоқымбаева Б.Ж., Сағындыұлы Б., Кокумбаева Л.А. Мәдениеттану негіздері: оқулық. – Павлодар: ҒӨФ «ЭКО», 2002. – 144 б.

38. Аюпов Н.Г. Тенгрианство как открытое мировоззрение. Монография. – Алматы: КазНПУ им. Абая. – Издательство «КИЕ», 2012. – 256 с.
39. Желтоксан Ж. (Едихан Шаймерденұлы Сәбит). Ақ Сарбаз. – Алматы: Көкіл, 2016. – 440 с. <http://xn--80aaa1brkt0a3m.xn--80ao21a/catalog/140616/140616-001.htm>
40. Едихан Шаймерденұлы Тәңір жауынгері (әңгімелер жинағы). – Алматы, 2017 – 364 б.
41. Шаймерденұлы Едихан Воин Тенгри: сборник рассказов // Е. Шаймерденұлы – Алматы, 2018 – 280 с.
42. Кожобеков И.К. Ладовая система казахской песенной монодии: проблемы теории и методологии. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. – РК, Алматы, 2010.
43. Қоқымбаева Б.Ж. Қазақстан мәдениеті негізінде жоғары оқу орындарында музыкалық-педагогикалық білім беру: ізденістер, шешу жолдары және жаңалықтар // Қазіргі заман: пікірлер әлемі философия альманахы. «Философия ғылымдары» сериясы Абай атындағы ҚҰПУ. – 2011. – №1. – 84-91 бб.
44. Б.Ж. Қоқымбаева, Е. Жанайхан, Ж.С. Сагитова Қазіргі әлемдегі қазақтардың этнокеңістігінің мәртебесі: мәдени философиялық талдау // Қазіргі замандағы этно-мәдени білім беру мәселелері мен перспективалары: халық. ғыл.-практ. конф. материалдары / бас ред. Н.Р. Аршабеков; жауап. ред. А.С. Ілиясова. – Т. 2. – Павлодар: ПМПИ, 2016. – 289 б. – қазақша, орысша, ағылшынша. – 259-264 бб.
45. Қоқымбаева Б.Ж. Тәңірлік мәдениет түрі – түркі тілдес халықтардың ортақ мұрасы // Түркістан және Түркология. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдардың жинағы. – Түркістан, 2017. – 587 б. – 175-178 бб.
46. Қоқымбаева Б., Сағиқызы А. «Мәңгілік Ел» – рухани эволюцияның жаңа сатысы// «Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының баяндамалары». – Volume 1, Number 311 (2017), 193-198 бб.
47. Кокумбаева Б.Д. Казахская музыкальная культура: учебное пособие / Б.Д. Кокумбаева. – Павлодар: ПГПУ, 2020. – 134 с. – сс. 51-58. <http://кітапхана.қаз/catalog/200825/200825-001.htm>
48. Қоқымбаева Б., Темиртон Г. Неоматриархат – жалпы адамзаттың эволюция даму жолындағы жаңа саты хақинда (келешек жобасы) // Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия – №3(91)/ 2018. – Қарағанды, 2018. – 125-128 бб.
49. Қоқымбаева Б.Д., Аралбай С.М. «Мәңгілік Елдің» рухы да мәңгілік // Мәңгілік Ел: кеше, бүгін, ертең: ұжымдық монография / Ғыл.

ред. басқарған А.М. Рахымжанов, Б.М. Қайыпова, редакторлық алқа: Ғ.Т. Телебаев, Г.М. Атабаева. – Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы кітапханасы, 2019. – 430 б. – қазақша – 167-197 бб.

50. Қоқымбаева Б., Томски Гр. «Аттила мен Аэций» спектакліндегі тәңірлік рухани-мәдени дәстүрі (сценаристпен сұхбат негізінде) // Қазақстан Республикасының заманауи қосымша білім беру теориясы мен практикасы аясында. – Нұр-Сұлтан қаласы әкімдігінің №1 БММ хал. ғыл.-прак. педагог. конф. Материалдары – Нұр-Сұлтан: «Мастер По» ЖШС, 2019. – 144 б. – 123-131 бб.

51. Бегалинова К.К., Кокумбаева Б.Д. Тенгрианство как феномен тюркской духовности (на казахском материале). – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 245 с.

52. Г.В. Томский, Б.Ж. Қоқымбаева Өнер, театр және әдебиеттегі Аттила бейнесі // ОРТАЛЫҚ–АЗИЯ ӨНЕРТАНУ ЖУРНАЛЫ №3. – 2019. – 107-115 бб.

53. https://www.yandex.kz/clck/jsreidir?bu=wjr5h&from=www.yandex.kz/%3Bsearch%2F%3Bweb%3B%3B&text=&etext=2202.U6_0AzmYka kueTr81CB9WUH8pOVydrQuTyQZpEI_5xs9H5ogXPPpDsa6FBI42xYrys5b0TRH70EEFfoylcgR7BmrPcelmZgdQJiOXrDuYrMrjuP0GF6gpzHR YJ-k8MJQZHV5bW9zcWl5c3F3Y21hdg.3a4a2a51508c1babbf27c8a13ace72953c743a7c&uuiid=&state=jLT9ScZ_wbo,&

54. Тезекбай М., Қоқымбаева Б.Ж. Әлеуметтік-мәдени өзгеру аясындағы қазақ музыкалық мәдениеті // Қазақстан педагогикалық хабаршысы. – 2019. – №4. – 48-53 бб.

55. Шелер М. Формы знания и образования // Избранные произведения. – М., 1994.

56. Кокумбаева Б.Д. Тәуелсіздік Қазақстан Республикасының ұлттық білім жүйесіндегі «Мұрагер» бағдарламасының алатын орны: мақалалар (қазақша, орысша) - 79. Павлодар, 2012 – 34 бет. Сборник материалов по проекту МУРАГЕР <http://кітапхана.қаз/catalog/130815/130815-001.htm>

57. Мациевский И. Традиционный музыкальный профессионализм между векторами интеграции // Айт-журнал №4. – 2007. – сс. 10-13.

58. Глоссарий. Краткий терминологический словарь тенгриведения. Материалы VI-й Международной научно-практической конференции (14-16 июня 2017 г., Астана, Казахстан) под ред. Л.В. Федоровой. – 1-е изд. – Астана: ТОО «Мастер По», 2017 – 140 с.

59. Акатай С. Великий Коркыт и его учение // «Қорқыт Ата» энциклопедиялық жинақ. Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы. – 1999 ж., 800 б. – қазақша, орысша. – сс. 686-688.

60. Каирбекова А. О роли духовного наследия востока в современном образовании // *Философия Казахстана в пространстве мировой философской мысли: история, современность, перспективы. 25 лет независимости Казахстана в философско-политологическом измерении. Материалы Международного форума философов и политологов, II Казахстанского философского Конгресса (Алматы, 29-30 сентября 2016 г.)*. – Алматы, 2016. – 416 с. – сс. 341-344.
61. Нысанбаев А., Сейтахметова Н. *Философия возвращения: опыт казахстанской философии* // (Вопросы философии. №7, 21.08.2013 г.).
62. Грин Р. *Мастер игры* / Р. Грин; [пер. с англ. Е.Я. Мигуновой]. – М.: РИПОЛ классик, 2014. – 528 с.
63. Раимбергенов А.И. Традиционная домбровая школа кюйши Казангапа. / *Наука и жизнь Казахстана*. 2018 – №2/1 (56), с.251-259.
64. Прус Б. *Фараон. Роман* // пер. с польского Е. Триповского. – Алма-Ата: Жазушы, 1988.
65. Утегалиева С. Звуковой мир музыки тюркских народов: теория, история, практика (на материале инструментальных традиций Центральной Азии). – М.: Композитор, 2013. – 528 с.
66. Брянов В.А. Музыкальная эстетика аль-Фараби // *Социальные, этические и эстетические взгляды аль-Фараби* / Бурабаев М.С., Курмангалиева Г.К., Сагадеев А.В., Брянов В.А. – Алма-Ата: Наука, 1984. – С. 158-171.
67. Даукеева С.Д. *Философия музыки Абу Насра Мухаммада аль-Фараби* – Алматы: Фонд Сорос-Казахстан, 2002 – 352 с.
68. Джумакова У. *Творчество композиторов Казахстана 1920-1980-х годов. Проблемы истории, смысла и ценности*. – Астана: Фолиант, 2003. – 232 с.
69. Сабырова А. *Абай и Шакарим: философия музыки и песенный стиль*. – Алматы: ИП «Волкова Е.В.», 2014. – 445 с.
70. Гулякина Н.Е. (Смирнова) *Социально-философский анализ музыкального творчества в казахской культуре*. – Автореферат канд. дис. – Алматы, 2010.
71. Бектаев К. *Большой казахско-русский, русско-казахский словарь* – Алматы, 2007 – 697 с.
72. Байбек А.К. *Песенный стиль Арки в контексте этносольфеджио (вузовский курс): Автореферат диссертации кандидата искусствоведения*. – РК, Алматы, 2009.
73. «Қазақтың дәстүрлі 1000 әні». Компакт-дискілер (каз., ор., ағ.) – Астана, 2012.
74. «Қазақтың дәстүрлі 1000 күйі». Компакт-дискілер (каз., ор., ағ.) – Астана, 2011.

75. Аттила мен Аэций туралы қазақ спектаклін видеомонтажы.
76. https://www.youtube.com/watch?v=EV-w5vv2u_o&list=PLlJZtnBU-oXWMOFkYTmFZYtB2uUUZ8J0b&index=7&t=0s&fbclid=IwAR1Bv5bZP9W0VwhIb2PAtxkQdgbttFqaCTez7KZb1bPMwcOntMkkaNX00d4

Магистранттардың өзіндік жұмыс үшін арналған тапсырмалар тізімі (МӨЖ)

1. «Мәдениет», «өнер», «музыкалық өнер» анықтамаларына балама көзқарастар.
2. «Қазақтың музыкалық мәдениеті» және «Қазақ музыкалық өнері» туралы әртүрлі көзқарастарды сипаттау.
3. Қазақ музыкалық мәдениетін жүйе ретінде талдау.
4. Қазақ музыкалық мәдениеті даланың ауызша тарихнамасы (ДАТ) пәні ретінде.
5. Қазақ музыкалық мәдениеті тарихнаманың пәні ретінде.
6. Музыкалық эстетика қазақ әлеуметтік-гуманитарлықтың пән-аралық ұғымы ретінде
7. Қазақстандағы этномузыкатану
8. Қазақ музыкалық мәдениеті тарихи феномен ретінде: жалпы сипаттама
9. Қазақ музыкалық мәдениетінің ежелгі кезеңдегі ерекшеліктері
10. Қазақ музыкалық мәдениетінің орта ғасырлардағы ерекшеліктері
11. Қазақ музыкалық мәдениетінің Қазақ хандығы кезеңде
12. Қазақстандағы жазбаша-композиторлық музыкалық мәдениетінің пайда болуы
13. Қазақстандағы музыкатанудың негізгі тенденциялары және бағыттары
14. С. Күзембайдың ұлттықтануы
15. Ә. Мұхамбетованың музыкалық мәдениеттануы
16. Қазақ музыкалық мәдениетінің аясындағы музыкалық-педагогикалық білім берудің мәселелері
17. Қазақстандағы музыкалық-педагогикалық білім берудің ерекшеліктері
18. Өнер мәдениеттің феномені ретінде
19. Тәңірлік мәдениетінің түрі
20. Өнердің пайда болуы: балама көзқарастар.
21. Тәңірлік және исламды мәдениеттің түрлері: салыстырмалы талдау
22. Қазақ музыкалық мәдениетінің негізгі пәні және құрылысы
23. Қазақстандағы музыкалық симметриология
24. Ауызша музыкалық кәсібилік қазақстандық музыкатанудың концептуалдық негізі ретінде
25. «Дәстүрлі музыкалық кәсібиліктің» музыкалық білім беру үшін маңыздылығы

26. Дәстүрлі музыкалық кәсібилік адамзат мәдениетінің әмбебап және уникалды / өзекті құбылыс ретінде
27. Қазақ халқының этникалық дәстүрдің негізгі ұғымдары
28. Қазақстандағы жаппай музыкалық білім берудің мәселері
29. Музыкалық компаративистика
30. Түрік-моңғол музыкалық дәстүрлер
31. Этноорганология мәселері
32. «Сегіз қырлы, бір сырлы» – тәңірлік мәдениетті күнтізбесінің қайраткерлері ретінде
33. Қорқыт Ата Әулие – алғашқы «Сегіз қырлы, бір сырлы» ретінде
34. Көшпелі қазақтардың тәңірлік музыкалық мәдениетінің әлемі
35. Замануи тәңірлік өнер (күй материалы бойынша)
36. Замануи тәңірлік өнер туралы Е. Шаймерденұлы
37. Замануи тәңірлік өнер композиторлық шығармашылығында
- Ә. Мұхамбетованың өнертанулық мұрасындағы және іс-әрекетіндегі тәңірлік қазақ музыкалық мәдениетінің феномені ретінде
38. Көшпенділіктану
39. Қазақ этикасы және эстетикасы
40. Күйтану

Рефераттар тақырыптары

1. Саз және музыка Шығыс пен Батыстың негізгі ұғымдары ретінде.
2. Қазақ музыкасың мәдени-тарихи өлшемде салыстырмалы талдауы.
3. Шығыс пен Батыстың музыкалық мәдениетінің морфологиясың / құрылысын салыстырмалы талдауы.
- 4-14. А. Затаевичтің, А. Жұбановтың, Б. Ерзаковичтің, А. Сейдімбектің, С. Күзембайдың, Б. Амановтың, Ә. Мұхамбетованың, Г. Омарованың, С. Аязбекованың, Б. Қоқымбаеваның, Г. Альпеисованың, А. Сабырованың еңбектеріндегі негізгі музыкатанулық мәселелер (тандау бойынша).
15. Шығыс пен Батыстың музыкалық-педагогикалық іс-әрекетің және музыкалық педагогикасының талдауы.
16. Қазақ музыкалық мәдениетінің құрылысы: қысқаша аналитикалық реферат.
- 17-26. әл-Фараби, Абай Құнанбаевтың; Шәкәрім Құдайбердиевтің; Қ.Ш. Нұрланованың және тағы басқа ғалымдарының музыкалық-эстетикалық көзқарастары туралы тақырыптар бойынша аналитикалық реферат (тандау бойынша).
- 27-29. Музыканың пайда болуы; Шығыстың музыкалық мәдениеті; Батыстың музыкалық мәдениеті туралы балама концепциялар аясында ДАТ, тарихнама және қазақ музыкалық мәдениетінің құрылысы туралы аналитикалық реферат (тандау бойынша).
- 30-35. Дәстүрлі музыкалық кәсібиліктегі ұқсастықтар және айырмашылықтар (И. Мациевский мақаласы бойынша); Түрік және славяндардың музыкалық дәстүрлері (Б. Қоқымбаева); Замануи әлеуметтік-мәдени кеңістіктегі түрік-монғол музыкалық дәстүрлері (В. Сузукей); Көшпенділіктердің және отырықшылдарының эстетикасы («Кочевники. Эстетика: Познание мира традиционным казахским искусством» ұжымдық монография бойынша); Көшпенділіктердің және отырықшылдарының музыкасындағы әлем бейнесі (С. Аязбекова); Еуропалық және қазақ өнеріндегі әлем бейнесі (Е. Имамбек) туралы «Отандық музыкатануындағы музыкалық компаративистика» тақырыбы бойынша аналитикалық реферат (тандау бойынша).
- 36-40. Жаппай музыкалық білім беру; арнайы академиялық, яғни еуропалық музыкалық білім беру: орта, жоғары; музыкалық педагогика; білім беру философиясы; Дәстүрлі музыкалық кәсібилік; Научно-художественные новеллы А. Жұбановтың ғылыми-көркем новеллары Қазақстандағы музыкалық-педагогикалық үрдісті біртума жүйе ретіндегі бастамасы ретінде түсінігі ретінде секілді еліміздегі және шет елдердегі негізгі музыкалық-педагогикалық бағыттар мен зерттеулер: аналитикалық рефераттар (тандау бойынша).

**Қазақ музыкалық мәдениеті пәніне
арналған тесттік тапсырмалар**

1. «Қазақтың музыкалық мәдениеті» – бұл... жалпылама тұжырымдайтын курс

- A) адами қоғамының даму заңдылықтарың;
- B) Қазақстан тарихы мен қазақ музыкасының тарихы туралы білімді;
- C) адамша сезімдері мен ойларын көрсететін;
- D) рухани құндылықтар жиынтығы туралы;
- E) әртүрлі халықтардың музыкалық мәдениеті туралы.

2. XX ғасырдың соңында музыкатану, өнертану, фольклортану және мәдениеттану салаларындағы зерттеулердің нәтижесінде қандай әдіс қалыптасты?

- A) мәдениет зерттеулер әдісі;
- B) музыканы диахронндық зерттеу әдісі;
- C) зерттеу іс-әрекетін өзгеру әдісі;
- D) фольклортанудың аналитикалық әдісі;
- E) дедуктивтік әдіс.

3. ЕДКӨ аббревиатурасын шешіңіз

- A) Еуразия даласындағы көшпенділер өркениеті;
- B) Еуропаның дамуындағы қаланың өзгермеуі;
- C) Еліміздің дала қоғамындағы өзектілігі;
- D) Еуразиялық данышпандардың қоғамдастығын өзіншілігі;
- E) дұрыс жауап жоқ.

4. Ежелгі мәдени қабаттарды зерттеуде, ресми ғылым тұрғысынан, тек ғылыми болып не есептеледі:

- A) аутентикалық, яғни түпнұсқалық мәтіндер;
- B) даланың ауызша тарихнамасы;
- C) археологиялық деректер мен жазбаша деректер;
- D) ауызша мәдениеттің жазбаша нұсқалары;
- E) көпфункционалдылық.

5. «Номадшылдық» анықтамасын қалай түсінесің?

- A) Орта ғасырдағы қазақ музыкалық мәдениеті;
- B) Көшпелі қоғамның қазақ музыкалық мәдениеті;
- C) Қазақ хандығы кезеңінің музыкалық мәдениеті;
- D) постномадшылық кезеңдегі қазақ музыкалық мәдениеті;
- E) Өмір салты мен мәдениет.

6. Қазақстан ғылымындағы көшпелілік мәдениетін мақсатты түрде зерттеуге негіз не болды

- A) Сақтардың, Үйсіндердің, Канғылардың тайпалық бірлестіктері;
- B) Есік қорғанындағы «алтын» адамның ашылуы;
- C) ауызша көшпелі мәдениеттің артефактілері;

D) ежелгі мәдени қабаттарды зерттеу;

E) нота жазбаның пайда болуы.

7. Қазақ музыкалық мәдениеті пән ретінде қандай ғылыми салаларды енгізеді:

A) көшпенділіктануды;

C) музыкалық фольклортануды;

C) ауызша мәдениеттің теориясы мен эстетикасың және күйтануды;

D) Тәңірліктануды;

E) барлық нұсқаларды.

8. Аңыз – бұл:

A) Екі ақынның арасындағы суырып салма сайыс

B) жазбаша халықтық шығармашылықтың жанры

C) үйлену рәсімі

D) ауызша шығармашылықтың жанры

E) Қазақтың халық биі

9. А. Райымбергеновтың айтуы бойынша, «Қызыл қан» аңыз-күйдің бастамасы нені еліктейді?

A) жаңбырдың дыбыстарын

B) шөлден жол таба алмаған құстардың дауыстары

C) ән салатын құстардың дауыстары

D) жүректің жиі дүрсілі

E) кеш күздегі жапырақтардың ушуы

10. Қазақ музыкалық мәдениеті тарихын неше кезенді бөлуге болады?

A) 4

B) 3

C) 6

D) 2

E) 7

11. Қазақ халқының аспаптарды жинастырып, зерттеген және өндеген ғалым?

A) А. Затаевич.

B) А. Жұбанов.

C) Б. Ерзакович.

D) Б.Ш. Сарыбаев.

E) Н. Аюпова.

12. «1000 қазақ халқының әндері» жинағының авторы?

A) С. Райымбергенова.

B) А. Затаевич.

C) Б. Ерзакович.

D) К. Жұбанов.

E) дұрыс жауабы жоқ.

13. Ежелгі және ортағасырдағы әлем индустриалдық өркениетке дейін (17-18 ғғ) қандай жағдайда дамыды?

- A) ауызша сөйлем;
- B) ауызша мәдениет;
- C) жазба сөйлем;
- D) музыкалық мәдениет;
- E) саяси мәдениет.

14. Бөлінбейтін синкретизм, яғни бүтіндік жалпыадамзат мәдениетінің әмбебап түрі

- A) би мен ән;
- B) Сөз бен Саз;
- C) ән мен аспаптық орындау;
- D) опера мен балет;
- E) дұрыс жауабы жоқ.

15. «Қоңыр» деген ұғымы қалаған әлем дыбысы, яғни үні ретінде ... негізі болып табылады

- A) аңыздардың;
- B) қазақ музыкасының, яғни сазының;
- C) діннің;
- D) әншілік шығармашылықтың
- E) дұрыс жауабы жоқ.

16. Ортағасыр Шығыс мәдениеті тұрмыс-мәдени қасиеті бойынша көшпелі әлем және ... бөлінеді

- A) тоталитарлық;
- B) отыршылық-егіншашу;
- C) отыршылық-көшпенділік;
- D) отыршылық;
- E) зерттеу.

17. Дүниетанымның тұтастығы түркі әлемінің құбылысында ... феноменінде көрініс тапты

- A) жырда;
- B) күйде;
- C) аңызда;
- D) ертегіде;
- E) әнде.

18. Түрік мәдениетінде күй бұл

- A) аспаптық шығарма;
- B) ән;
- C) жыр;
- D) Көк Мәңгі Тәңірі ұғымының синонимі
- E) барлық нұсқалар дұрыс.

19. Қазақ музыкалық мәдениеті пәнінің негізгі ұғымдарын белгілеңіз:

- A) тарих, әлем мәдениеті
- B) музыка, әлем мәдениеті
- C) тарих, әдебиет, мәдениет
- D) әдебиет және музыка
- E) мәдениет, өнер және музыка

20. Интонация өнері, шындықты дыбыс арқылы көркем бейнелеу

- A) тарих
- B) музыка
- C) гармония
- D) вокализ
- E) композиция

21. Қазақ музыка мәдениетінде ең алғашқы пайда болған өнер түрі

- A) жыраулық
- B) айтыс
- C) опера
- D) академиялық ән айту
- E) күй тарту

22. Қазақ музыка мәдениетінде алғашқы таңылған өнер иесі

- A) Қорқыт
- B) Әміре Қашаубаев
- C) Естай
- D) Абай
- E) Әл-Фараби

23. Назайкинский бойынша стильдер түрлеріне не енеді

- A) авторлық стилі;
- B) ұлттық стилі;
- C) тарихи стиль;
- D) А және В жауаптары;
- E) барлық нұскалар дұрыс.

24. Қазақ мәдениетінде күй – бұл...

- A) қазақ мәдениетінің негізгі түсінігі
- B) барлығы дұрыс
- C) Көк Мәңгі Тәңірі ұғымының синонимі
- D) сөзбен байланысты аспаптық шығарма
- E) көңілдің ең жоғарғы сәті, көтеріңкі көңіл–күй

25. Бүкіл Қазақстанда белгілі аңыз – күй?

- A) «Ақсақ құлан».
- B) «Сары – арка».
- C) «Балбрауын».

- D) «Кос – алка».
- E) дұрыс жауабы жоқ.

26. Күй тартушы?

- A) домбырашы.
- B) Жыршы.
- C) Күйші.
- D) Ақын.
- E) барлық жауаптар дұрыс.

27. Жанр – бұл көп компонентті, біріккен генетикалық

- A) композиторлық нысан;
- B) құрылыс, өзекті матрица;
- C) стильдік эклектика;
- D) жазба музыка;
- E) музыкалық нысан.

28. Ұлы ойшыл Асан қайғының ізбасарлары

- A) Естай, Маді;
- B) Төле би, Қазыбек би;
- C) Біржан сал, Абай;
- D) М. Төлебаев, Г. Жубанова;
- E) дұрыс жауабы жоқ.

29. Қазақ дәстүрлі кәсіби әннің ерекшеліктері:

- A) құрылымның жетілуі;
- B) кең ауқымдылығы/ диапазоны;
- C) күрделі метро-ырғақ ұйымдастырылуы;
- D) А және В жауаптары;
- E) барлық нұсқалар дұрыс.

30. Арқа аймағының кәсіби тұлғалары

- A) Біржан сал Ақан сері;
- B) Жаяу Мұса, Абай, Әсет;
- C) Укілі Ыбырай, Балуан Шолақ;
- D) Жарылғапберді, Иманжусіп, Естай, Маді;
- E) барлық нұсқалар дұрыс.

31. Қандай мәдениетте ауызша өнер биік деңгейге көтерілді?:

- A) исламда
- B) дұрыс жауабы жоқ
- C) тәңірлікте
- D) агностиктер философиясында
- E) христиандықта

32. Дәстүрлі аспаптық музыканың мәдени танушылық аспектісін дамытқандар:

- A) Райымбергенов, М. Жарқынбеков

- В) Мұхамбетова, Б. Аманов
- С) Б.Мүптекеев, У. Бекенов
- Д) Қ. Сайжан, Райымбергенов, М. Жарқынбеков
- Е) У.М. Мақұлов, А. Личман, А. Хасенов

33. Қошпелі мәдениетті қазақ ғылымының өкілдері қай ғасырда аса көп зерттеді?

- А) XVIII ғасырда
- В) XX ғасырда
- С) XVII ғасырда
- Д) XXI ғасырда
- Е) XIX ғасырда

34. Кімнің еңбектерінде еуропалық ғылымның негіздері мен қазақтардың дәстүрлі білімін синтездейтін әдіснама жасалды?

- А) этнологтар: А. Марғұлан, Э. Абил, тарихшы: В.П. Юдин,
- В) музыкатанушылар: А. Затаевич, А. Жұбанов, Б. Ерзакович
- С) музыкатанушылар: Т. Бекхохина, Б. Сарыбаев, Б. Аманов, С. Өтеғалиева,
- Д) музыкатанушылар: А. Мұхамбетова, Б. Қарақұлов, Г. Омарова
- Е) барлық жауап дұрыс

35. Мәдениет типологиясының критерийлері, яғни белгілері:

- А) Тұрмыс-салт бейнесі
- В) Әлеуметтік-мәдени дамудың түрлері
- С) Мәдениеттің аймақтығына қатыстылығы
- Д) Дінмен байланысы
- Е) Барлық жауаптар дұрыс

36. Көне заманда барлық белгілі бейнелеу құралдарымен қайта жаңғырған табынушылық, салттық әрекет.

- А) ертегі
- В) миф
- С) мақал-мәтел
- Д) салт-дәстүр
- Е) ақиқат

37. «Синкретизм» ұғымының баламасы

- А) біртұтастық, бөлінбейтін
- В) мақал-мәтел
- С) табынушылық
- Д) салт-дәстүр
- Е) даналық

38. Мифологияның негізгі құрастырушысы

- А) аңыз, ертегі
- В) жұмбақ, мақал-мәтел, жаңылтпаш

- C) табынушылық
- D) салт-дәстүр, мақал-мәтел
- E) ауызша мәтін, діннің алғашқы нысандары, өнер түрлері.

39. Музыка мәдениеті қандай тарихи дәуірлерден өтті?

- A) архаикалық акустикалық саты
- B) дәстүрлі музыка мәдениеті
- C) рухани сала
- D) кәсіби музыкалық тәжірибе
- E) барлық жауап дұрыс

40. Көптеген дәстүрлі аспаптардың типологиялық бірлігі бөлінеді...

- A) екі санат
- B) үш санат
- C) бес санат
- D) алты санат
- E) төрт санат

41. Дәстүрлі музыкалық аспаптардың екінші санаты...

- A) анималдық әлемнің дыбыстық белгілері
- B) ежелгі аншылардың мәдениеті
- C) малшылар мен фермерлер
- D) дұрыс жауабы жоқ
- E) барлық жауаптары дұрыс

42. Адамда «саз» ұғымы нені білдіреді...

- A) физикалық күшті
- B) қуатты
- C) күшті
- D) рухани-жан бастауды
- E) сенімділікті

43. Физикалық күштің символы ол...

- A) анимизм
- B) мүйіз
- C) мәдениет
- D) саз
- E) дұрыс жауабы жоқ

44. «Саз» түркі тілінен аударғанда қандай мағына береді?

- A) музыкалық аспап
- B) музыка
- C) балшық
- D) барлық жауабы дұрыс
- E) руханилық

45. Аңыздың негізгі компоненттерін тізімдеңіз...

- A) діңнің қарабайыр формалары

В) вербалды (ауызша) мәтін

С) өнер түрлері

Д) А, В, С жауаптары дұрыс

Е) жоғарыда айтылғандардың ешқайсысы жоқ

46. Б.Ж. Аманов пен Ә.И. Мұхамбетованың монографиясы қалай аталынады?

А) «Күй шежіре»

В) «Кочевники. Эстетика»

С) «Дәстүрлі қазақ музыкасы және XX ғасыр»

Д) «Замана бұлбұлдары»

Е) «Қазақтың дәстүрлі 1000 әні».

47. Қай жылдары демографиялық депрессия, яғни торығу деп саналады?

А) 1925-1941

В) 1933-1939

С) 1917-1935

Д) 1916-1945

Е) 1939-1945

48. Барлық ежелгі тайпалар өткен жалпыадамзат мәдениеттің біртұтас синкрезисі болып... табылады

А) би мен ән;

В) Сөз бен Саз;

С) ән және вокалдық орындаушылық;

Д) опера және балет;

Е) дұрыс жауабы жоқ.

49. «Қоңыр» деп аталатын әлем үні қандай құбылысқа тән

А) миф пен аңыздарға;

В) Қазақ дәстүрлі музыкаға;

С) дінге;

Д) әншілік шығармашылыққа;

Е) дұрыс жауабы жоқ.

50. Ортағасырлық Шығыстың мәдениеті көшпелі әлемі және ... деп бөлінеді

А) жаулап алған аймақтар;

В) отырықшылық – егін шашу;

С) отырықшылық – көшпелілік;

Д) отырықшылық;

Е) зерттеушілік.

51. Түрік әлемінің дүниеге біртұтас көзқарасы ... феноменінде айқын көрінеді

А) жыр;

- В) күй;
- С) миф;
- Д) аңыз;
- Е) ән.

52. Еуропалық симфония мен қазақтың аспаптық музыкасының синтезі нәтижесінде қандай жанр пайда болды?

- А) опера
- В) халық музыкасы
- С) қасиетті музыка
- Д) оркестрге арналған күй
- Е) классикалық музыка

53. Эпикалық шығарма қалай аталынады?

- А) ән
- В) жыр
- С) толғау
- Д) терме
- Е) аңыз

54. «Терме» – бұл:

- А) эпикалық ертегі
- В) бағдарламалық әнгімесі бар аспаптық шығарма
- С) лирикалық ән
- Д) речитативтік ән
- Е) миф

55. А.В. Затаевич қандай жетістіктер үшін бүкіл әлемге белгілі болды?

- А) алғашқы болып мәдениеттің біртұтас суретін құрастырды
- В) әншіліктің, аспаптардың ерекшеліктерін және күйлер мен әндердің сипаттады
- С) көп музыкалық-теориялық аспектілердің маңызын ашты
- Д) атақты сазгерлерді міңездеді
- Е) 1000 және 500 ән-күйлерді нотаға түсірді

56. XIX-XX ғасырлардағы әнші-күйшілердің өмір және творчестволық жолын өз еңбектерінде сипаттаған ғалым?

- А) А. Жұбанов
- В) Б. Ерзакович
- С) А. Затаевич
- Д) Б. Сарыбаев
- Е) А. Сейдимбеков

57. Кім жинастырып 30-дан астам қазақтардың музыкалық аспаптарын зерттеді?

- А) А. Жұбанов

- В) Б. Ерзакович
- С) А. Затаевич
- Д) Б. Сарыбаев
- Е) А. Сейдимбеков

58. Көрнекті күйші, Шыңғысханның замандасы, батыл қолбасшы және дана би ретінде танымал болған тұлғаны атаңыз:

- А) Ақан сері
- В) Әсет
- С) Біржан сал
- Д) Кетбұға
- Е) Жаяу Мұса

59. Мәдениеттің қалыптасуына қандай қасиет негізгі болды?

- А) Тұрмыстық негізі
- В) Экономика
- С) дін
- Д) аншылық және балық аулау
- Е) барлық жауаптар дұрыс

60. «Алтын адам» қай қорғанда табылды?

- А) Боролдай
- В) Ертіс
- С) Аралтөбе
- Д) Есік
- Е) Жетітөбе

61. Махаббаттың рухани мәнін қандай жанрлар ашады?

- А) ғашықтық әндер
- В) арқылы қоштасу әндер
- С) мұң-шер әндер
- Д) тарихи әндер
- Е) жар-жар

62. Қазақ музыкалық мәдениетінің шыңы ретінде ұсынылған музыканың жаңа түрлері / халықтық аспаптар оркестрінің, хор және жаңа жанрлар /опера/ қай кезеңде енгізілді:

- А) XX ғасырдың 40-шы жылдарында
- В) XX ғасырдың 20-шы жылдарында
- С) XX ғасырдың аяғында
- Д) XX ғасырдың 30-шы жылдарында
- Е) XIX ғасырдың аяғында

63. 17-18 ғасырларға дейін, яғни индустриалдық өркениетке дейін ежелгі және ортағасыр әлемі қалай дамыды?

- А) ауызша сөйлем түрінде;
- В) ауызша мәдениет түрінде;

- С) жазбаша сөйлем түрінде;
- Д) музыкалық мәдениет түрінде;
- Е) физикалық мәдениет түрінде.

64. XX ғасырдағы қазақ мәдениетінің музыкалық-шығармашылық түрлері 2 топты құрайды. Бірінші топқа не кіреді?

- А) фольклорлық және ауызша-кәсіби өнер
- В) импровизациялық, яғни суырып салмалық, шығармашылық пен орындау синкреттілігі, яғни біртұтастығы
- С) музицириолаудың тұтастығы
- Д) трансляциялаудың акустикалық түрі
- Е) барлық жауаптар дұрыс

65. XX ғасырдағы қазақ мәдениетінің музыкалық-шығармашылық түрлері 2 топты құрайды. Екінші топқа не кіреді?

- А) Шығармашылықтың композиторлық, орындаушылық, жаппай типтері
- В) концерттік-театрлік өмірі
- С) барлық жауаптар дұрыс
- Д) трансляциялаудың нақты формалары
- Е) Еуропалық музыкалық мәдениеттің ерекшеліктері

66. Қай ғасыр қоғамдық сананың жаңа рухани бағыттардың қалыптасуымен ерекшеленді?

- А) ХХІ ғасыр
- В) ХІХ ғ
- С) ХХ ғ
- Д) ХVІІ ғасыр
- Е) ХVІІІ ғасыр

67. КСРО мәдениетін, оның ішінде Кеңестік Қазақстанды қалай сипаттауға болады?

- А) әлеуметтікорталықтық
- В) дәстүрлі
- С) жаппай
- Д) барлық жауаптар дұрыс
- Е) дұрыс жауап жоқ

68. Халық тарихында қай ғасыр «сегіз қырлы, бір сырлы» – күйші, ақындардың, жырау, әншы, сал-серілердің гүлдену кезеңі болды?

- А) ХХ ғ
- В) ХХІ ғасыр
- С) ХVІІ ғасыр
- Д) ХІХ ғ
- Е) ХVІІІ ғасыр

69. Қазақ халқының тарихындағы ең елеулі тұлғалардың бірі, Қаһарлы Шыңғыс хан заманында өмір сүрген ержүрек батыр, ақылгөй би, дәулескер күйші ретінде есімі белгілі:

- A) Кетбұға.
- B) Үкілі Ыбырай.
- C) Тәттімбет.
- D) Құрманғазы.
- E) дұрыс жауабы жоқ.

70. Күйді зерттеуге айтарлықтай үлес қосқан ғалым?

- A) Т. Әсемқұлов.
- C) А. Жұбанов.
- C) Б. Қаракұлов.
- D) барлық жауаптар дұрыс.
- E) Қ. Жұбанов.

71. Н. Тлендиев өз шығармаларында көбінесе қай аймақтық мектептің дәстүрлеріне сүйенген?

- A) Жетісу
- B) Шығыс Қазақстан
- C) Оңтүстік Қазақстан
- D) Орталық Қазақстан
- E) Батыс Қазақстан

72. Жүзжылдықтың 60-шы жылдарында шығарылған қай камералық аспаптық шығармада Батыс Қазақстандық күйдің рухы мен музыкалық ерекшеліктері қолданылды?

- A) Н. Мендығалиев «Домбра туралы поэма»
- B) М. Сағатов Концерт
- C) Ғ. Жұбанова Симфония
- D) Т. Қажғалиев Витражи шығармада
- E) Б. Баяхунов Квинтет

73. Төкпе күйінің циклі

- A) Ақжелең
- B) Қоңыр
- C) Қоштасу
- D) Көрісу
- E) Естірту

74. Халық-кәсіби әндердің жанрлы-интонациялық бұлақтары?

- A) салт-дәстүрлік әндер
- B) қара өлең
- C) айтыс
- D) жыраулар өнері
- E) ақындар өнері

75. Халық-кәсіби әндердегі жаңа тақырып?

- A) өнер тақырыбы
- B) махаббат тақырыбы
- C) қоштасу тақырыбы
- D) тарих тақырыбы
- E) қарсылық тақырыбы

76. Қазақстан Республикасының мемлекеттік бағдарламасы?

- A) барлығы дұрыс
- B) Рухани жаңғыру
- C) Мәдени мұра
- D) Ұлы Даланың жеті қыры
- E) Мәңгілік Ел

77. Қазіргі «сегіз қырлы, бір сырлы»?

- A) барлығы дұрыс
- B) Қ.Ш. Нұрланова
- C) А. Сейдімбек
- D) Н. Тілендиев
- E) Ә. Мұхамбетова

78. «сегіз қырлы, бір сырлы» – бұл?

- A) бақсы
- B) күйші
- C) сал-сері
- D) барлығы дұрыс
- E) ақын

79. Қазақстандағы жаңашылдық құбылыс болған қазақ халық аспаптары туралы монографияның авторы?

- A) Едихан Шаймерденұлы
- C) А. Жұбанов.
- C) Б. Ерзакович.
- D) Б.Ш. Сарыбаев.
- E) Н. Аюпов.

80. Сал және сері өнері – бұл?

- A) жастар әлемі
- B) балалық шақ әлемі
- C) жетілген адамның әлемі
- D) қарттың әлемі
- E) барлығы дұрыс

81. Мәңгілік Ел – бұл?

- A) Мәңгілік сарын дискілері
- B) халық музыкасы
- C) рухани музыкасы
- D) ұлттық идея

Е) классикалық музыка

82. Тарихи түрде құрастырылған тұрақты типтер, сыныптар, тегі және музыкалық шығармалардың түрлері

А) стиль

В) жанр

С) мақал-мәтел

Д) салт-дәстүр

Е) эпос

83. Стиль типологиясының авторы:

А) Назайкинский

В) Ақ Сарбаз

С) Б. Мүптекеев

Д) Қ. Сайжан

Е) А. Сейдімбек

84. Белгілі бір генетикалық қауымдастықтың құрамына кіретін музыкалық туындылардың заңдылығы (композитордың, мектептің, бағыттың, дәуірдің, халықтың және т.б.)

А) стиль

В) эпос

С) тарихи стиль

Д) жанр

Е) музыкалық стиль

85. М. Төлебаевтың «Біржан және Сара» операсы қай стильде жазылған?

А) Әдеби стиль

В) Авторлық стиль

С) Тарихи стиль

Д) Жеке стиль

Е) Ұлттық стиль, авторлық стиль және тарихи стильде

86. Назайкинский бойынша стильдер типологиясының түрлерін атаңыз

А) Әдеби стиль; Авторлық стиль

В) Ұлттық стиль; Тарихи стиль

С) Тарихи стиль; Музыкалық стиль

Д) Әдеби стиль, Ұлттық стиль, Авторлық стиль

Е) Авторлық стиль; Ұлттық стиль; Тарихи стиль

87. Мемлекеттің тоталитарлық тәртібіне моральді оппозиция мен ұлттық сананы танытқан адамдарды қалай атаған?

А) бүлікшілер

В) алпысыншы жылдықтар

С) сазгерлер

Д) қаһармандар

Е) музыканттар

88. Қазақ хандығы қай ғасырда қалыптасты?

А) X ғасырда

В) XII ғасырда

С) XV ғасырда

Д) VI ғасырда

89. Қазақ хандығының негізін қалаушылары?

А) Шыңғысхан

В) Жәнібек пен Керей

С) Жошыхан

Д) Исатай Тайманов

Е) Махамбет Өтемісұлы

90. Ресей Федерациясының қай аймағында көшпенділік зерттеулер лабораториялық қызмет етеді?

А) Тыва Республикасы

В) Якутия

С) Солтүстік Кавказ

Д) дұрыс жауабы жоқ

Е) Осетия

91. Қай ғасырға дейін қазақ ордасы Тәуелсіздікдігінің сақталуы үшін күресті?

А) 19 ғасыр

В) 18 ғасыр

С) 15 ғасыр

Д) 16 ғасыр

Е) 15 ғасыр

92. Ресей басқаруына қарсы 1986 жылы қандай көтеріліс болды?

А) Жұмыскерлердің көтерілісі

В) Октябрьшілер жастар көтерілісі

С) Қазақ жастары мен студенттерінің желтоқсандағы көтерілісі

Д) Орыс жастарының маусым айындағы көтерілісі

Е) дұрыс жауабы жоқ.

93. Қай елдің XX ғасыр композиторлары әлемдік музыканы ұлттық өнеріне тартты?

А) Ресей

В) Қазақстан

С) Грузия

Д) Якутия

Е) Монғолия

94. Тәңірлік рухани ілімін зерттейтін ғалымдар?

А) С.Н. Ак-Атай;

В) Н.Г. Аюпов;

- С) Ә.И. Мұхамбетова;
- Д) А. Сейдімбек;
- Е) *барлық жауаптары дұрыс.

95. Тәңірлік бұл?

- А) күй
- В) дін
- С) миф
- Д) философия
- Е) барлығы дұрыс

96. Қазақ аспапты мәдениетінің оның ішіндегі, Қазақстанның географиялық аймақтық және тарихи-мәдени өзіндік ерекшелігімен қалыптасқан қай өңірдің дәстүрлері, композиторлық мектептер мен домбыра күйлерінің орындаушылық стильдері кіреді?

- А) Шығыс және Батыс
- В) Жетісу мен Арқа
- С) Қаратау мен Сыр өңірі
- Д) Маңғыстау
- Е) барлығы дұрыс

97. Шығыс Қазақстан домбыра дәстүрінің ең ірі өкілі, Абылай хан кезінде өмір сүрген, шертпе күй дәстүрі мен аспаптық музыканың дамуына зор үлесін қосқан атақты күйшіні атаңыз.

- А) Ақан Сері
- В) Әсет
- С) Біржан Сал
- Д) Байжігіт
- Е) Жаяу Мұса

98. Қыз тағдырына жаңашырлық бейнелейтін әндерді атаңыз.

- А) жұбату
- В) жиырма бес
- С) өсиет
- Д) толғау
- Е) ешқайсысы

99. Қазақ вокалды-аспапты мектептері қалай бөлінеді?:

- А) әншілік, жыраулық, ақындық
- В) ғашықтық пен мұң-шер
- С) шертпе мен төкпе
- Д) күй, жыр, айтыс
- Е) ешқайсысы

100. Шертпе күйінің циклы?

- А) Балбраун
- В) Қоштасу

- C) Ыбырай
- D) *Қосбасар
- E) лирика

101. Қай ғасырларда Ұлы дала түбегейлі өзгерді?

- A) ХХІ ғасырда
- B) ХІХ-ХХ ғасырларда
- C) ХVІІІ ғасырда
- D) ХVІІ-ХVІІІ ғасырларда
- E) ХVІ ғасырда

102. Мәдениеттің құрылымдық-генетикалық коды, уақыт-кеңістік туралы негізгі ақпарат

- A) Мәдениет арнасы
- B) Мәдениет журналы
- C) Мәдениет мұражайы
- D) Мәдениет әліппесі
- E) Мәдениет күнтізбесі

103. Уақыт мезгілін есептеудің аспан денелерінің ауық-ауық қайталану ерекшелігіне негізделген жүйесі, анықтамалық басылым

- A) күнтізбе
- B) ауа-райы
- C) ай атаулары
- D) сағат
- E) философия

104. Тәңірлік мәдениеті күнтізбесін «Көк» сөзінің негізгі тұрақты мәні

- A) Жаратушының есімі
- B) өсімдіктердің атауы
- C) Ұлы дін атауы
- D) күн мен түн тенескен уақыт
- E) Наурыз мерекесінің екінші атауы

105. Неше жылдық үзілістен кейін қазақтар 1988 жылы ұмытылған Наурызды тойлады

- A) 100
- B) 62
- C) 91
- D) 99
- E) 55

106. Тәңірлік әлеміндегі күнтізбе қалай аталынады?:

- A) ай
- B) шуақты
- C) дұрыс жауабы жоқ

D) барлық жауап дұрыс

E) мүшел күнтізбесі

107. Тәңірлік мәдениеті күнтізбесі бойынша бес негізгі түстерді атаңыз

A) жасыл, көгілдір, ақ, қызғылт, сары

B) көгілдір, көк, қою көк, ақ қара

C) қызғылт, сары, қызыл, ақ, қара

D) сап-сары, көк, қоңыр, ақ, қара

E) көк, қызыл, сары, ақ, қара

108. Қазақтың вокалдық-аспаптық мектептерінің түрлері:

A) күйшілік, әншілік, жыраулық, ақындық

B) жазушылық, әншілік, вокалдық

C) дәстүрлік, лирикалық, жыраулық

D) ақындық, айтыстық, вокалдық

E) аспаптық, поэтикалық, дәстүрлік

109. XX ғасырдағы қазақ музыкалық-шығармашылық түрлердің топтарының саны:

A) 3

B) 2

C) 4

C) 4

E) 7

110. XX ғасырдағы қазақ музыкалық-шығармашылық түрлердің 1-тобына жататындар:

A) номадтық, қалалық дәстүр

B) далалық, көшпелілік дәстүр

C) еуропалық музыка

D) фольклор, ауызша дәстүр

E) е) жыраулық, ауызша музыка

111. Сал, сері, ақындар, жырау, күйші, әншілер өздерінің шығармашылықтарында қандай қызметтерді біріктірді?

A) эстетикалық;

B) магиялық;

C) әлеуметтендіру;

D) коммуникативтік;

E) барлық жауаптар дұрыс.

112. Қай ғасырда ноталық жазба пайда болды?

A) 8-10

B) 9-11

C) 10-12

D) 13-14

Е) 7-8

113. Осы күнзі еліміздің музыкалық мәдениеті бұл?

А) Саз өнерің ұрпақтан ұрпаққа жеткізу.

В) Ежелгі ауызша дәстүрге сүйенген дыбыстық қабаттардың көп уақыттық полифониясы

С) Қазақстандық патриотизм мен азаматтықты қалыптастыру

Д) Қазақ рухани мұрасының формалары мен жанрларын жандандыру

Е) дұрыс жауабы жоқ.

114. Қай ғасырда қазақ музыкасы өзгеше көркем шығарма ретінде дами бастайды?

А) 17

В) 15

С) 20

Д) 19

Е) 16

115. Аутентикалық музыкалық мәдениет қалай сипатталады?

А) шығарушылардың өздері ойлағандай күйіндегі саз-сарыны

В) замануи музыка

С) дұрыс жауабы жоқ

Д) ортағасырдағы ответа

Е) замануи-салттық музыка

116. Мәдениеттің қалыптасуына не негізгі әсерін тигізді?

А) типологиялық ұстаным

В) мәдени-тарихи процесс

С) дінмен байланыс

Д) әлеуметтенуі

Е) шаруашылық негізі

117. Дәстүрлі аспаптық музыкасының мәдениеттанулық аспектісін қандай этномузыкатанушылар зерттеді?

А) Ж. Дастенов, Қ. Нұрланова

В) Б. Аманов, Ә. Мұхамбетова

С) Е. Тұрсынов, Қ. Сайжан

Д) Е. Шаймерденұлы, М. Сабит

Е) барлық жауаптар дұрыс

118. Қорқыт Ата Әулие ең алғашқы:

А) 7 қырлы

В) 6 қырлы

С) 9 қырлы

Д) 8 қырлы

Е) 10 қырлы

119. Ұлы Даланың рухани өкілдері үшін қандай қабілет ортақ?

- A) суырып салмалық, яғни импровизация
- B) вокал
- C) аспапта ойнау
- D) жырлау
- E) дұрыс жауабы жоқ

120. «Томирис» қойылымға музыкасын жазған композитор:

- A) С. Еркимбеков
- B) С. Абдинуров
- C) Қ. Сайжан
- D) Р. Несипбай
- E) А. Бестыбаев

Тесттік тапсырмалар үшін кілттер

1	B	25	A	49	B	73	A	97	D
2	B	26	C	50	B	74	B	98	A
3	A	27	B	51	B	75	A	99	A
4	C	28	B	52	D	76	A	100	D
5	E	29	E	53	B	77	A	101	B
6	B	30	E	54	D	78	D	102	E
7	E	31	C	55	E	79	D	103	A
8	D	32	B	56	A	80	A	104	A
9	B	33	B	57	D	81	A	105	B
10	E	34	E	58	D	82	B	106	E
11	D	35	E	59	A	83	A	107	E
12	B	36	B	60	D	84	D	108	A
13	B	37	A	61	A	85	E	109	B
14	B	38	E	62	D	86	E	110	D
15	B	39	E	63	B	87	B	111	E
16	B	40	A	64	E	88	C	112	C
17	B	41	A	65	C	89	B	113	B
18	E	42	D	66	C	90	A	114	D
19	E	43	B	67	A	91	B	115	A
20	B	44	D	68	D	92	C	116	E
21	A	45	D	69	A	93	B	117	B
22	A	46	C	70	D	94	E	118	D
23	E	47	D	71	A	95	E	119	A
24	B	48	B	72	A	96	E	120	E

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз.....	3
МОДУЛЬ I. Мәдени-тарихи өлшемдегі қазақ музыка әлемі	
Тақырып 1. «Қазақ музыкалық мәдениеті» пәніне кіріспе	5
Тақырып 2. «Қазақ музыкалық мәдениеті» пәнаралық зерттеудің пәні ретінде.....	9
Тақырып 3. Ұлы Даланың сарқылмас үн әлемінің ауызша тарихнамасы	14
Тақырып 4. Қазақ музыкалық мәдениетінің тарихнамасы	19
Тақырып 5. Қазақ музыкалық мәдениетінің тарихы: бірінші және екінші кезеңдері.....	24
Тақырып 6. Қазақ Хандығының саз мәдениеті: 3-ші кезең	29
Тақырып 7. Қазақ музыкалық әлемінің төртінші кезеңнің ерекшеліктері (XIX-XX ғасырдың бірінші жартысы)	34
Тақырып 8. Бесінші – постномадтық - кезеңдегі қазақ саз мәдениеті	38
Тақырып 9. Алтыншы кезең – қазақ мәдениетіндегі «алпысыншыжылдардағылардың» феномені	42
Тақырып 10. Жетінші кезең – Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ музыкалық мәдениеті.....	47
МОДУЛЬ II. Қазақ музыкалық әлемінің мәдени-тарихи өлшемдегі морфологиясы	
Тақырып 11. Музыкалық мәдениетінің морфологиясы: әдіснама мәселері.....	56
Тақырып 12. Музыкалық өнер рухани тәжірибе ретінде	60
Тақырып 13. Тәңірлік түркі әлемінің саз мәдениеті мен өнерінің рухани негізі ретінде	65
Тақырып 14. Музыкалық өнер көркем феномен ретінде	69
Тақырып 15. Музыкалық білім беру ауызша феномен ретінде.....	74
Тақырып 16. Ауызша білім беруді Тәуелсіздік Қазақстан Республикасындағы мәдени феномен ретінде актуализациялау	82
Тақырып 17. Музыкатану (музыка туралы ғылым) пән аясында	88
Тақырып 18. Әл-Фараби, Абай Құнанбаевтың және Шәкәрім Құдайбердіұлының музыкалық эстетикасы.....	94
МОДУЛЬ III. Қазақ музыка мәдениетінің әлеуметтікдинамикасы	
Тақырып 19. Мәдениеттің әлеуметтікдинамикасы туралы жалпы сипаттама	99

Тақырып 20. Дәстүрлі акустикалық мәдениеттің әлеуметтікдинамикасы (жалпы сипаттамасы)	103
Тақырып 21. Қазақ елінің ауызша саз мәдениетінің әлеуметтікдинамикасы	109
Тақырып 22. Қазақ музыкалық мәдениетінің әлеуметтікдинамикасы. Қазақ музыкалық мәдениетінің саласындағы трансформациялық үдерістер.....	119
Тақырып 23. Тәуелсіздік кезеңдегі қазақ музыка мәдениеті.....	122
Тақырып 24. Қазақ музыка мәдениеті: жанды байланыстар мен заманауи мәдени үдеріс.....	129
Қорытынды.....	137
Пайдаланған әдебиеттер тізімі	139
Магистранттардың өзіндік жұмыс үшін арналған тапсырмалар тізімі (МӨЖ).....	146
Қазақ музыкалық мәдениеті пәніне арналған тесттік тапсырмалар	149
Тесттік тапсырмалар үшін кілттер	169

Б.Ж. Қоқымбаева, Ж.А. Кожаметова

ҚАЗАҚ МУЗЫКАЛЫҚ МӘДЕНИЕТІ

*Музыкалық білім беру мамандығы бойынша
элективтік курсқа арналған оқу құралы*

Басуға қол қойылды 29.04.2021 ж.

Гарнитура Times New Roman.

Форматы 29,7 x 42. Офсеттік қағазы.

Көлемі 8,9 шартты б.т. Таралымы 100 дана.

Тапсырыс №1347

Павлодар педагогикалық университетінің
редакциялық-баспа бөлімі

140002, Павлодар қ., Мир көшесі, 60

ppu.edu.kz